

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
Кафедра сучаснай беларускай мовы

**ПРАЦЫ КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

Выпуск 10

Да 90-годдзя Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

Мінск
РІВШ
2011

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43
П70

Зборнік навуковых прац заснаваны ў 2001 г.

Р э к а м е н д а в а н а
кафедрай сучаснай беларускай мовы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта
(пракакол № 1 ад 2 верасня 2011 г.)

Р э д а к ц ы й н а я к а л е г і я :

*А. Я. Міхневіч (адк. рэд.), З. І. Бадзевіч (нам. адк. рэд.),
Ж. Я. Белакурская, С. А. Важнік, В. П. Красней, А. А. Лукашанец,
М. Р. Прыгодзіч, А. А. Радзевіч, Т. Р. Рамза, І. І. Савіцкая,
Г. К. Чахоўскі, С. М. Якуба*

Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 10 / пад рэд.
П70 А. Я. Міхневіча. – Мінск : РІВШ, 2011. – 112 с.
ISBN 978-985-500-495-1.

Юбілейны выпуск выдання прысвечаны 90-годдзю Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, заснаванага 30 кастрычніка 1921 г. У зборніку змешчаны матэрыялы даследаванняў супрацоўнікаў кафедры, яе аспірантаў, студэнтаў філалагічнага факультэта. Розныя па характары і тэматыцы артыкулы павінны зацікавіць не толькі навуковую аўдыторыю, але і ўсіх знаўцаў роднага слова.

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43

ISBN 978-985-500-495-1

© Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, 2011
© Афармленне. ДУА «Рэспубліканскі
інстытут вышэйшай школы», 2011

З М Е С Т

Важнік С.А. Беларуская сінтаксічная навука: Асобы, школы, напрамкі (да 90-годдзя БДУ).....	4
Бадзевіч З.І. Звароткі з эмацыянальна-ацэначным значэннем у беларускім фальклоры.....	11
Балотнікава С.М. Правілы пераносу слоў: традыцыі і сучаснасць.....	16
Белакурская Ж.Я. Аканне ў рукапісным і друкаваным варыянтах зборніка Якуба Коласа “Другое чытанне для дзяцей беларусаў”: параўнальна-супастаўляльны аспект.....	21
Галуза І. Маладосць і старасць: беларуска-славацкія паралелі.....	26
Доўгая В. Этналінгвістычныя магчымасці аналізу фальклорных тэкстаў (на матэрыяле замоў.....	34
Дубовік М. Камунікатыўнасць як асноўны сродак рэалізацыі камунікатыўнага падыходу да навучання беларускай мове як замежнай.....	38
Запатылак Т. Назвы посуду і хатняга начыння ў беларускіх замовах.....	41
Курачыцкая М. Беларуская тэрміналогія псіхалогіі ў лексікаграфічным адлюстраванні.....	45
Лапко М. Онімы – сродак выяўлення мультыкультурнасці як канцэптуальнай рысы антыўтопіі Юры Станкевіча “П’яўка”.....	47
Любецкая К.П. Тэрмінаграфічны пераклад як спосаб выпрацоўкі беларускай спецыяльнай лексікі.....	54
Маласай К. Структурна-семантычныя асаблівасці аказіянальных прыслоўяў і безасабова-прэдыкатыўных слоў у паэзіі Р. Барадуліна (на матэрыяле зборніка “Евангелле ад мамы”).....	56
Назаранка Ю.В. Выбраныя афарызмы Г.Сенкевіча і С.Е. Леца: кагнітыўны аспект.....	60
Праконіна В. Функцыянальна-стылявая характарыстыка беларускіх і рускіх фразеалагізмаў з кампанентамі “душа”, “сэрца”.....	63
Радзевіч А.А. Дэтэрмінацыя як праяўленне семантыка-сінтаксічнай кандэнсацыі.....	68
Савіцкая І.І. Лексічныя нормы беларускай літаратурнай мовы: 20-я гг XX ст.	69
Садойская А.Л. Беларуская этналінгвалексікаграфія ў кантэксце славянскай.....	72
Садойская А.Л., С.В. Ставецкая Парэміі лексіка-семантычнага поля “працоўная дзейнасць чалавека” ў беларускай і англійскай мовах: супастаўляльны аспект.....	80
Чайка Н.У. Эліптычныя канструкцыі з адасобленымі азначэннямі.....	85
Чахоўская Т.Л. Урок па практыцы беларускага маўлення. Структура ўрока.....	90
Чахоўскі Г.К. Сістэма сродкаў навучання беларускай мове як замежнай.....	97
Якуба С.М. Марфемны і словаўтваральны разборы пры навучанні беларускай мове ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі.....	106

БЕЛАРУСКАЯ СІНТАКСІЧНАЯ НАВУКА: АСОБЫ, ШКОЛЫ, НАПРАМКІ (ДА 90-ГОДДЗЯ БДУ)

Пачаткі беларускай сінтаксічнай навукі адносяцца да 1910-х гг., калі распачаліся сістэматычныя даследаванні беларускага сінтаксісу, і звязаны з манаграфічным па сваёй сутнасці параўнальна-гістарычным даследаваннем Я. Карскага, а таксама падручнікамі для школы Б. Тарашкевіча і Б. Пачобкі.

Першым фундаментальным апісаннем беларускага сінтаксісу (сінтаксісу беларускіх народных гаворак і сінтаксісу старабеларускага пісьменства) па праву лічацца «Нарысы сінтаксісу беларускай мовы» Я. Карскага. Першая глава «Нарысаў» – «Просты сказ» – тэарэтычная: Я. Карскі раскрывае тут базавыя паняцці тагачаснай сінтаксічнай тэорыі: *сінтаксіс, мова і маўленне, сказ, дзейнік і выказнік, просты і складаны сказы*. Сінтаксіс простага сказа ў інтэрпрэтацыі Я. Карскага відавочна *фармальны*. Другая глава мае практычны характар: тут даследчык прыводзіць канкрэтныя тыпы ўласцівых беларускай мове двух- і аднаасаўных канструкцый, падрабязна разглядае спосабы выражэння ў беларускай мове галоўных і даданных членаў сказа, структурныя тыпы выказніка, звяртае ўвагу на асаблівасці ўжывання асноўных граматычных катэгорый імя ў функцыі дзейніка і дзеяслова ў функцыі выказніка. Сінтаксічная канцэпцыя Я. Карскага не страціла сваёй актуальнасці і сёння, прычым не толькі ў практычным плане (як помнік граматычнай думкі беларусаў пэўнага перыяду), але, што самае галоўнае, і ў тэарэтычным плане: заслуга Карскага ў тым, што ў сваіх «Беларусах» ён заклаў тэарэтыка-метадалагічныя асновы беларускага сінтаксісу.

У «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевіча прадстаўлена самае сціслае сістэмнае апісанне асноў сінтаксісу беларускай мовы. Патрэбы школы прымусілі аўтара адысці ад уласна навуковага падыходу і прытрымлівацца практычнага. Тым не менш «мінімальны» аб'ём і практычны пачатак сінтаксічнай часткі не перашкодзіў Б. Тарашкевічу закласці ў сваёй працы фундамент беларускай сінтаксічнай тэрміналогіі. У параграфе «Знакі прыпынку» Тарашкевічам закладзены тэарэтычны падмурак навуковага апісання пунктуацыйных норм БЛМ.

«Граматыка беларускай мовы» Б. Пачобкі, напісаная лацінкай, распачынаецца раздзелам «Сказ і яго часці», у якім разглядаюцца *кароткія і развітыя сказы, абсуд ('дзейнік'), прысуд ('выказнік'), сказ безабсудны і безпрысудны, няпоўныя, развітыя, злітныя сказы*. Варта адзначыць, што ў «Граматыцы» прыводзіцца толькі тэорыя, у асобных выпадках да правілаў падаюцца прыклады.

У 1920-я гг. сінтаксіс вывучаўся ў меру патрабаванняў школьнага выкладання, а таму асноўная ўвага была скіравана на стварэнне падручнікаў для школы і самаадукацыі: працы Я. Лёсіка (Сынтакс беларускае мовы. Мн., 1926), А. Багдановіча (Беларуская мова. Падручнік для тэхнікумаў і самаадукацыі. Мн., 1927), І. Пратасевіча, І. Самковіча (Сінтаксіс беларускай

мовы ў нагляданнях і практыкаваннях. Мн., 1928; Рабочая кніга па беларускай мове (сістэматычны курс марфалогіі і элементы сінтаксісу). Мн., 1929), напісаныя ў асноўным у рэчышчы *фармальнага сінтаксісу*. «Сынтакс» Я. Лёсіка – хутчэй выключэнне з правіла. У кантэксце здабыткаў сучаснай беларускай сінтаксічнай навукі, фармальнай па сваёй сутнасці, *вербацэнтрычная канцэпцыя сказа*, прадстаўленая ў Я. Лёсіка, гучыць надзвычай «рэвалюцыйна».

1930-я гг. можна адносіць да пачатковага этапу развіцця беларускага сінтаксісу: працягваецца традыцыя стварэння падручнікаў і дапаможнікаў па беларускай мове, у якіх апісваюцца агульныя асаблівасці сінтаксісу беларускай мовы (С. Дружылоўская, І. Зянько, М. Лычкоўскі, І. Пратасевіч, А. Саломенік, І. Самковіч, В. Чудовіч, Н. Шэўчык). Адзначым з’яўленне ў 1939 г. першага падручніка для ВНУ «Сінтаксіс беларускай мовы» К. Гурскага, Ц. Ломцева, С. Рохкінда, С. Рысінай, Г. Шкляра (Мн., 1939). «Сінтаксіс-1939» напісаны ў лепшых традыцыях здабыткаў рускай сінтаксічнай навукі. Гэта лішні раз даказвае, што спецыяльных навуковых даследаванняў сінтаксісу беларускай мовы ў першай палове XX ст. не праводзілася. Нягледзячы на «русіфікаваны» характар пададзенай у падручніку тэорыі, аўтарамі ўпершыню ў шырокім аб’ёме была разгледжана *сістэма сінтаксічных адзінак беларускай мовы*. Такім чынам, толькі з канца 1930-х гг. пачынае адбывацца найбольш поўнае апісанне беларускага сінтаксісу.

1940-я гг. можна сімвалічна назваць «дзясяцігоддзем Ц. Ломцева», бо якраз дзякуючы намаганням пачынальніка рускага семантычнага сінтаксісу ў беларусістыцы распачынаецца навуковае апісанне асноў беларускага сінтаксісу. На гэты час прыходзіцца выхад у свет двух манаграфічных даследаванняў першага дэкана філфака БДУ: «Выражение главных членов предложения в белорусском языке» і «Исследования в области истории белорусского синтаксиса. Составное сказуемое и его изменения в истории белорусского языка», за якія ў 1944 г. вучонаму ўпершыню ў галіне беларускага мовазнаўства была прысуджана вучоная ступень доктара філалагічных навук. Працы Ц. Ломцева выкананы ў рэчышчы *гістарычнага сінтаксісу*.

1950-я гг. – пачатак шырокай цікавасці навукоўцаў да распрацоўкі сінтаксічнай тэорыі, пра што сведчыць абарона першых сямі кандыдацкіх дысертацый па беларускім сінтаксісе. У беларускай сінтакталогіі пачынае актыўна распрацоўвацца *тэорыя словазлучэння* (В. Баркоўскі, І. Зяневіч, М. Яўневіч). Не знікае цікавасць да *простага* (А. Наркевіч) і *складанага сказаў* (Л. Бурак, К. Гурскі). Паводле аспектаў даследавання дамінуюць *фармальна-сінтаксічныя* работы, прадстаўленыя ў асноўным падручнікамі і дапаможнікамі для школы і ВНУ (М. Булахаў, К. Гурскі, М. Жыркевіч, Е. Зомерфельд, А. Карзон, Ц. Ломцеў, В. Самцэвіч). Не апошняе месца займаюць таксама работы ў рэчышчы *гістарычнага сінтаксісу* (М. Булахаў, Б. Лапаў). Адзначым таксама факт з’яўлення першых *супастаўляльных* (Ц. Ломцеў) і *стылістычных* (М. Цікоцкі) прац.

З'яўляюцца і новыя падручнікі для ВНУ, у якіх сінтаксіс беларускай мовы не толькі *апісальны*, але і *тэарэтычны*. Так, у сінтаксічнай частцы акадэмічнага «Курса сучаснай беларускай літаратурнай мовы» (Мн., 1959) М. Булахава, Л. Бурака, Б. Лапава, А. Наркевіча, П. Шубы прадстаўлены сістэмны падыход да апісання сінтаксічных з'яў, якія раней не вывучаліся, што дазволіла максімальна поўна, згодна з дасягненнямі сінтаксічнай навукі таго часу, апісаць сінтаксічную сістэму беларускай літаратурнай мовы. Сінтаксічная структура і фармальны пачатак «Курса» амаль цалкам былі перанесены ў акадэмічную «Граматыку беларускай мовы» (Мн., 1965), напісаную фактычна тымі ж самымі аўтарамі. Аўтарская спроба апісання сінтаксісу сучаснай беларускай мовы належыць і Ц. Ломцеву: маюцца на ўвазе рускамоўныя падручнікі Ц. Ломцева (Белорусский язык. М., 1951; Грамматика белорусского языка. М., 1956). У другой працы раздзел «Сінтаксіс» займае амаль 200 старонак, аднак вядомы сінтаксіст не вызначаецца тут арыгінальнасцю: падручнік напісаны ў рэчышчы *фармальнага падыходу*, да ўсяго аўтар зыходзіць з пазіцый рускай мовы.

У канцы 1950-х гг. адбываецца кадыфікацыя пунктуацыйных правілаў беларускай мовы (Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мн., 1959). Яны ў асноўным сфармуляваны ў рэчышчы рускай пунктуацыйнай традыцыі.

1960-я гг. знамянальныя абаронай першай доктарскай дысертацыі па *сінтаксісе складанага сказа* (А. Груца) і адзінаццаці кандыдацкіх дысертацый, сем з якіх – па *сінтаксісе словазлучэння* (Н. Астафьева, Т. Бандарэнка, Г. Жылуновіч, А. Міхневіч, А. Навумовіч, Л. Падгайскі, А. Шыдлоўскі), тры – па *сінтаксісе простага сказа* (Н. Гаўрош, В. Кавалёў, Г. Піўтарак), дзве – па *сінтаксісе складанага сказа* (Э. Барысаглебская, І. Крамко). Адзначым таксама з'яўленне ў беларускай сінтаксічнай навуцы ўласна *славістычнай дысертацыі* Б. Нормана «Зваротныя канструкцыі ў сучаснай балгарскай літаратурнай мове».

Значнай падзеяй у гісторыі беларускага мовазнаўства можна лічыць выданне сінтаксічнага тома «Граматыкі беларускай мовы» (Граматыка 1965), у якой закладзены тэарэтычныя асновы беларускага сінтаксісу, а таксама першага ўласна сінтаксічнага слоўніка (Мартынаў В., Шуба П., Ярмаш М. Марфемная дыстрыбуцыя ў беларускай мове: Дзеяслоў. Мн., 1967), аналагаў якому няма ў славістыцы. У слоўніку прадстаўлены агульныя прынцыпы дыстрыбуцыйнага аналізу словаўтваральных фармантаў пры ўліку актантнага акружэння дзеясловаў. Адзначаная праца вылучаецца і сваім арыгінальным падыходам да класіфікацыі дзеясловаў.

Манаграфічныя даследаванні, што з'явіліся ў названы перыяд, таксама вызначаюцца шырынёй праблематыкі: *фармальны сінтаксіс простага ўскладненага сказа* (А. Базыленка), *трансфармацыйная граматыка непадзельнага словазлучэння* (А. Міхневіч), *гістарычны сінтаксіс простага сказа* (В. Баркоўскі). На гэтым фоне варта прыгадаць таксама ўласна славістычныя працы Г. Цыхуна, у якіх разглядаюцца *асаблівасці сінтаксісу займеннікавых клітык паўднёваславянскіх моў*.

З’яўляюцца «класічныя» падручнікі па беларускім сінтаксісе: «Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы» М. Яўневіча, П. Сцяцко; «Практычная стылістыка беларускай мовы» М. Цікоцкага, а таксама дапаможнікі па пунктуацыі Л. Бурака, Г. Ключава і А. Юрэвіча.

1970-я гг. без перабольшвання – «залаты час» у гісторыі беларускай сінтаксічнай навукі. Уражваюць колькасныя паказальнікі: абарона 19 «сінтаксічных» дысертацый (больш чым за ўсе іншыя перыяды): чатырох доктарскіх і 15 кандыдацкіх дысертацый; 13 манаграфій. У 1970-я гг. пашыраецца тэматыка сінтаксічных даследаванняў. У гэты перыяд праводзяцца фундаментальныя даследаванні, якія будуць прадвызначаць развіццё тэарэтычнай сінтаксічнай думкі на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў: «Прыназоўнік у беларускай мове» П. Шубы; «Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове» А. Наркевіча; «Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы» А. Міхневіча; «Далучэнне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове» Л. Бурака. Найбольш прац – 12 (налепшы паказальнік за ўсе гады) – прысвечана распрацоўцы *тэорыі словазлучэння* (В. Дзюбайла, Л. Елісеева, Л. Карповіч, А. Наркевіч, Л. Падгайскі, С. Прохарава, Т. Тарасевіч, П. Шуба, М. Яўневіч); 13 прац – па *сінтаксісе простага і простага ўскладненага сказаў* (М. Аўласевіч, Л. Бурак, Н. Бурака, Н. Гаўрош, З. Данільчык, А. Курбыка, Г. Малажай, В. Рабкевіч, В. Рагаўцоў І. Шумская); чатыры – па *сінтаксісе складанага сказа* (В. Баркоўскі, А. Груца, І. Крамко, М. Канюшкевіч). Асобна адзначым цікавасць вучоных да *ССЦ/ЗФА і тэксту* і з’яўленне першых прац, у якіх апісаны адпаведныя сінтаксічныя адзінкі (А. Юрэвіч). Пунктуацыя прадстаўлена працамі ўжо вядомых у навуцы сінтаксістамі (Л. Бурак, Г. Ключаў, А. Юрэвіч).

1970-я гг. вызначаюцца таксама шырынёй дыяпазону сінтаксічных даследаванняў у рэчышчы розных лінгвістычных аспектаў. Менавіта ў гэты перыяд з’яўляюцца першыя ў беларускім мовазнаўстве працы па *семантычным і функцыянальным сінтаксісе* беларускай мовы (А. Міхневіч, П. Шуба), па *лінгваметодыцы* (А. Супрун) і *арэальным сінтаксісе* (С. Прохарава). Працягваецца вывучэнне беларускага сінтаксісу ў рэчышчы *гістарычнага* (В. Баркоўскі, А. Груца, Л. Елісеева, І. Крамко) і *супастаўляльнага* (А. Крывіцкі, А. Міхневіч, А. Падлужны, А. Супрун) аспектаў. Істотнае значэнне для беларускага сінтаксісу маюць працы Б. Нормана, прысвечаныя *граматычным катэгорыям і сінтаксічным уласцівасцям дзеяслова*, а таксама *сінтаксісу маўленчай дзейнасці*.

Фундаментальная манаграфія А. Міхневіча «Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы» (Мн., 1976) мае вялікае агульнатэарэтычнае значэнне і да сённяшняга часу лічыцца адной з найлепшых манаграфій па *семантычным сінтаксісе* ў славістыцы.

Пачаткі *функцыянальнага сінтаксісу* беларускай мовы звязваюцца са з’яўленнем у беларускім мовазнаўстве манаграфіі П. Шубы «Прыназоўнік у беларускай мове» (Мн., 1971). У працы актыўна распрацоўваецца *функцыянальна-семантычны* падыход, звязаны з апісаннем функцыянальнага

значэння прыназоўнікаў. Вынікі далейшага вывучэння функцый прыназоўнікаў знайшлі адлюстраванне ў першым томе «Беларускай граматыкі» (Мн., 1985), а таксама ў «Тлумачальным слоўніку беларускіх прыназоўнікаў» (Мн., 1993).

1980-я гг. перш за ўсё асацыюецца са з'яўленнем у беларускім мовазнаўстве другой акадэмічнай граматыкі беларускай мовы («Беларуская граматыка» 1986), якая адыграла вялікую ролю ў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы. Абаронены дзве доктарскія дысертацыі (па *сінтаксісе словазлучэння* (М. Яўневіч) і па *тэорыі і практыцы навучання сінтаксісу беларускай мовы ў сярэдняй школе* (В. Протчанка) і чатыры кандыдацкія дысертацыі (В. Зелянко, В. Лешчанка, Н. Ратнікава, С. Рачэўскі). Найбольш прац прадстаўлена па *агульнай сінтаксічнай тэорыі* (13) і па *сінтаксісе словазлучэння* (7), сярод якіх вылучаюцца даследаванні М. Яўневіча і Т. Бандарэнкі. Акрамя традыцыйных для беларускай сінтакталогіі прац *фармальна-сінтаксічнага характару*, у адзначаны перыяд актыўна распрацоўваюцца таксама і іншыя аспекты сінтаксічных даследаванняў: *гістарычны* (В. Баркоўскі), *супастаўляльны* (У. Анічэнка, В. Баркоўскі, М. Канюшкевіч, Б. Норман, А. Шаранда), *функцыянальны* (М. Канюшкевіч), *стылістычны* (А. Каўрус, І. Лепешаў, А. Юрэвіч), *арэальны* (І. Яшкін), *лінгваметадычны* (В. Протчанка). Даследаванні ў галіне *семантычнага сінтаксісу* ў 80-я гг. працягвае М. Лешчанка. Праблемы *тыпалагічнага сінтаксісу* распрацоўваюцца Г. Цыхуном.

1980-я гг. – час стварэння «класічных» падручнікаў, да ліку якіх можна аднесці адразу некалькі крыніц: «Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя» Л. Бурака, дапаможнікі Л. Бурака *па пунктуацыі*, дапаможнікі І. Лепешава і Г. Малажай *па сінтаксісе тэксту*.

У 1990-я гг. большасць дысертацыйных даследаванняў прысвечана *супастаўляльнаму* апісанню беларускай і рускай моў, беларуска-рускім моўным кантактам і білінгвізму, узаемаўплыву беларускай і рускай моў на розных узроўнях і ў розных аспектах (А. Гіруцкі, М. Канюшкевіч, Л. Машчэнка, С. Прохарава, І. Роўда, Л. Чумак). Адзначым факт з'яўлення ў гэты час энцыклапедыі «Беларуская мова» (Мн., 1994), на старонках якой дастаткова вялікая колькасць артыкулаў прысвечана сінтаксічнай праблематыцы. Вылучым таксама з ліку іншых прац і два *сінтаксічныя слоўнікі*: традыцыйны *слоўнік спалучальнасці (слоўнік кіравання)* Г. Арашонкавай і В. Лемцюговай «Кіраванне ў беларускай і рускай мовах» (Мн., 1991) і спроба *функцыянальна-семантычнага* апісання беларускіх прыназоўнікаў П. Шубы «Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў» (Мн., 1993), аналагаў якой не было ў славістыцы ў адзначаны перыяд.

Традыцыйныя аб'екты даследавання – *словазлучэнне* (І. Бондал, А. Волочко, Г. Канцавая, В. Рагаўцоў), *просты сказ* (М. Бузук, А. Міхайлава, Н. Паўлоўская, І. Рабчынская, Т. Рамза, С. Рачэўскі), *складаны сказ* (М. Канюшкевіч), *пунктуацыя* (Л. Бурак, І. Бурак, Г. Ключаў). Значна больш увагі, у параўнанні з папярэднімі перыядамі, надаецца ў 1990-я гг. распрацоўцы *агульнай тэорыі ССЦ/ЗФА і тэксту* (Г. Малажай, В. Маслава, А. Супрун).

Адзначым далейшае развіццё *супастаўляльнага сінтаксісу* (М. Канюшкевіч, С. Прохарава, Л. Чумак і інш.), *функцыянальнага сінтаксісу* (М. Канюшкевіч, А. Кіклевіч, І. Рабчынская, П. Шуба), *арэальнага сінтаксісу* (С. Прохарава), *стылістычнага сінтаксісу* (М. Абабурка, М. Цікоцкі). *Семантычны сінтаксіс* прадстаўлены паланістычным даследаваннем Т. Вернікоўскай. У русістыцы ў гэты час абаронена *лінгваметадычная дысертацыя* Ф. Літвінкі *на тэорыі і практыцы навучання сінтаксісу ўскладненага сказа*. Адзначым таксама з'яўленне новага аспекта сінтаксічных даследаванняў у беларусістыцы – *культуралагічнага сінтаксісу*, асноўнымі прадстаўнікамі якога з'яўляюцца С. Прохарава і Л. Чумак.

У 2000-я гг. як аб'екты даследавання, так і аспекты вывучэння пэўных сінтаксічных адзінак традыцыйныя для беларускай сінтакталогіі. Так, 12 прац прысвечана *сінтаксісу (простага) сказа* (Л. Антанюк, В. Маршэўская, А. Нікіцевіч, Н. Паўлоўская, Т. Рамза, А. Рудэнка і інш.), *восем – сінтаксісу словазлучэння* (Л. Антанюк, Р. Леановіч, А. Міхневіч, Т. Рамза, А. Садоўская, В. Свірыдзенка і інш.), *восем – сінтаксісу ССЦ/ЗФА і тэксту* (А. Курбека, Я. Лаўрэль, А. Равуцкі, А. Супрун, М. Цікоцкі, Н. Шандроха, Л. Яўдошына, І. Ячмянёва), *шэсць – сінтаксісу складанага сказа* (Б. Крук, Т. Петыш, В. Протчанка, С. Рапацэвіч, І. Савіцкая, В. Шахаб). Агульная колькасць абарон – 15: 2 доктарскія і 13 (самая вялікая колькасць за ўсе перыяды) кандыдацкіх дысертацый.

Прадстаўлены ўсе аспекты вывучэння сінтаксісу беларускай мовы, станаўленне якіх адбылося ў папярэднія перыяды: *фармальны* (Л. Антанюк, І. Лепешаў, В. Маршэўская, Н. Паўлоўская, Б. Плотнікаў, В. Рагаўцоў, П. Сцяцко, Н. Чалюк, М. Яўневіч, і інш.), *гістарычны* (С. Рапацэвіч), *семантычны* (С. Важнік, А. Кіклевіч), *функцыянальны* (М. Канюшкевіч, А. Кіклевіч), *супастаўляльны* (С. Важнік, А. Саковіч), *стылістычны* (А. Міхневіч, П. Сцяцко, М. Цікоцкі), *арэальны* (С. Прохарава, В. Палятаева), *культуралагічны* (Л. Чумак), *лінгваметадычны* (В. Протчанка, В. Свірыдзенка, В. Шахаб). Адзначым таксама з'яўленне першай працы па *экспрэсіўным сінтаксісе* Н. Шандрохі.

Стылістычны сінтаксіс (або *сінтаксічная стылістыка*), да распрацоўкі якога далучыліся вядомыя беларускія стылісты і сінтаксісты М. Абабурка, Л. Бурак, А. Каўрус, А. Міхневіч, П. Сцяцко, К. Цвірка, М. Цікоцкі і інш., за апошняе дзесяцігоддзе, дзякуючы наватарскім ідэям А. Міхневіча, трансфармаваўся ў *арталагічны сінтаксіс*, у рэчышчы якога разглядаюцца памылкі, недакладнасці, адступленні ад літаратурных норм (у тым ліку і сінтаксічных), што назіраюцца ў паўсядзённай маўленчай практыцы беларусаў (Слоўка за слоўкам. Мн., 2006).

Асобага вітання заслугоўвае фундаментальная праца М. Канюшкевіч «Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання», выдадзеная ў трох частках у 2008–2010 гг. Вядомая беларуская даследчыца, стваральніца гродзенскай школы *функцыянальнага сінтаксісу*, працягвае «прыназоўнікавую» справу свайго Настаўніка праф. П. Шубы. Па дадзеных М. Канюшкевіч, у сучаснай беларускай мове больш за сем тысяч прыназоўнікаў

і іх аналагаў. Да параўнання: П. Шуба ў сваім сінтаксічным слоўніку апісвае толькі 507 адзінак.

2000-я гг. характарызуюцца павелічэннем колькасці дапаможнікаў па сінтаксісе і пунктуацыі перш за ўсё для школьнікаў і абітурыентаў. Выдадзены новыя па тэматыцы і па тэарэтыка-метадалагічных канцэпцыях падручнікі для ВНУ, сярод якіх вылучаюцца працы прызнаных беларускіх лінгвістаў: Л. Антанюк, І. Лепешава, А. Міхневіча, Б. Плотнікава, В. Протчанкі, В. Рагаўцова, П. Сцяцко, М. Цікоцкага, М. Яўневіча і інш. Адзначым таксама з'яўленне *вучэбна-метадычных комплексаў* па сінтаксісе сучаснай беларускай мовы. У гэтым плане на агульным фоне вылучаюцца падручнікі для студэнтаў спецыяльнасці «Беларуская філалогія» дацэнта БДУ Т. Рамзы.

Відавочна, беларуская сінтакталогія – гэта нацыянальная школа са сваімі слаўнымі традыцыямі, фундаментальнымі прынцыпамі і эфектыўнымі метадамі даследавання.

Агляд названых вышэй першакрыніц і персаналій сведчыць пра дастаткова шырокі дыяпазон даследаванняў, праведзеных у рэчышчы беларускай сінтаксічнай навукі ў самых розных аспектах. Прааналізаваны матэрыял дазволіў выявіць пэўныя тэндэнцыі, датычныя працэсаў станаўлення і развіцця беларускай сінтакталогіі ў розныя гістарычныя перыяды. Назавём найбольш заўважныя з іх.

Тэарэтыка-метадалагічныя асновы беларускага сінтаксісу былі закладзены ў 1940–1980-я гг. што звязана з навуковай дзейнасцю і фундаментальнымі працамі па сінтаксісе беларускай мовы Я. Карскага, Б. Тарашкевіча, Я. Лёсіка, Ц. Ломцева, А. Груцы, М. Булахавы, М. Яўневіча, Л. Бурака, П. Шубы, Л. Падгайскага, М. Гурскага, А. Міхневіча, В. Мартынава, А. Наркевіча і інш. Гэты факт дазваляе лічыць названых моваведаў пачынальнікамі беларускай сінтаксічнай навукі, нацыянальнай сінтаксічнай школы.

Даробак беларускіх сінтаксістаў вызначае такая рыса, як *універсалізм*. У беларускай сінтаксічнай навуцы апісаны ўсе сінтаксічныя адзінкі, пачынаючы ад *словазлучэння* і заканчваючы *тэкстам* і *сінтаксічнымі асаблівасцямі мовы мастацкай літаратуры*. Агульныя пытанні сінтаксічнай тэорыі пачалі разглядацца ў беларусістыцы з 1910-х гг. Першыя працы, прысвечаныя *сінтаксісу простага сказа*, з'яўляюцца толькі ў 1940-я гг. *Словазлучэнне* і *складаны сказ* пачалі вывучацца ў 1950-я гг. *Просты ўскладнены сказ* зацікавіў даследчыкаў толькі ў 1960-я гг. *ССЦ/ЗФА* як найменшая тэкставая адзінка і ўласна *тэкст* пачынаюць разглядацца ў беларускім мовазнаўстве ў 1970-я гг.

Асноўным вектарам у станаўленні беларускай граматыкі (і сінтаксісу ў прыватнасці) была і застаецца *руская граматыка-донар*. Аднак «рускі акцэнт», у працах беларускіх даследчыкаў – гэта хутчэй характэрная прымета развіцця беларускай гуманітарнай навукі (так склалася гістарычна), а не загана вучоных. Хто ведае, калі б не прышчэпка з вакцынай «руская граматыка», ці мелі б мы Яўхіма Карскага і «Беларусаў»? А ці была б у нас «Беларуская граматыка для школ» Браніслава Тарашкевіча, які вучыўся, у сваю чаргу, у Я. Карскага і А. Шахматава? Ці з'явіўся б «Сынтакс беларускае мовы» Язэпа Лёсіка з верба-

цэнтрычным разуменнем сказа услед за А. Патабнэй і іншымі рускімі вербацэнтрыстамі канца XIX ст.? Такім чынам, русістыка працяглы час была і застаецца пануючай галіной у славістыцы і найбольш прыярытэтнай для беларускага мовазнаўства. Гэты ўплыў адчуваецца і зараз, нягледзячы на тое, што беларускае мовазнаўства паступова становіцца *шматвектарным*.

Традыцыйны беларускі сінтаксіс – *фармальны* па сваёй метадалагічнай сутнасці, аднак і ў беларускай сінтаксічнай навуцы, нягледзячы на яе відавочную «фармальную» традыцыю і арыентаванасць пераважна на здабыткі рускага мовазнаўства, маюць месца даследаванні, якія тычацца сферы семантыкі: працы Ц. Ломцева, В. Мартынава, А. Міхневіча, Б. Нормана, П. Шубы і інш. Традыцыі, закладзеныя названымі моваведамі, працягваюць М. Канюшкewіч, А. Кіклевіч, Н. Паўлоўская, А. Рудэнка, В. Сянкевіч і інш. У даробак беларускіх сінтаксістаў аднясём таксама сінтаксічныя даследаванні, выкананыя ў рэчышчы розных лінгвістычных аспектаў: *гістарычнага, стылістычнага, семантычнага, функцыянальнага, арэальнага, супастаўляльнага, культуралагічнага, лінгваметадычнага і экспрэсіўнага сінтаксісу*. Станаўленне кожнага з іх прыпадае на розныя гістарычныя перыяды: *фармальнага і гістарычнага сінтаксісу* – на 1910-я гг., *стылістычнага і супастаўляльнага сінтаксісу* – на 1950-я гг., *семантычнага, функцыянальнага, арэальнага і лінгваметадычнага* – на 1970-я гг., *культуралагічнага* – на 1990-я гг., што ў асноўным адпавядае, хоць і з пэўным спазненнем, галоўным этапам развіцця еўрапейскай і сусветнай сінтаксічнай навукі.

З.І. Бадзевіч

ЗВАРОТКІ З ЭМАЦЫЯНАЛЬНА-АЦЭНАЧНЫМ ЗНАЧЭННЕМ У БЕЛАРУСКІМ ФАЛЬКЛОРЫ

Вывучаючы стылістычны аспект мовы, Ш. Баллі адзначаў, што “чалавечая думка пастаянна вагаецца паміж успрыняццём і эмоцыяй; мы або разумеем, або адчуваем; часцей за ўсё наша думка складваецца адначасова з лагічнай ідэі і пачуцця” [1, с. 182]. Правамерны яго заўвагі і пра тое, што “у роднай мове лінгвістычныя пачуцці ахопліваюць сабой усё, што б мы ні гаварылі ці слухалі; мы значна больш адчуваем, чым разумеем” [1, с. 189].

Значнае месца ў беларускім фальклоры належыць зваротку, які выконвае не толькі намінацыйную, але і эмацыянальна-ацэначную функцыю. Ацэначнае значэнне зваротка залежыць ад яго структуры, характару паясняльных слоў, месца ў сказе, інтанацыі, а таксама ад кантэксту ў цэлым. У вуснай народнай творчасці зваротак пераважна ўжываецца ў простае мове, у дыялогу, радзей – у мове апавядальніка і няўласна-простае мове. Па структуры яны бываюць неразвітымі і развітымі, па значэнні – нейтральнымі і эмацыянальна афарбаванымі.

Зваротак звычайна выражаецца назоўнікам у назоўным склоне, а таксама іншымі субстантываванымі часцінамі мовы, часцей прыметнікам. У сказе такія звароткі, як правіла, выконваюць ацэначную ролю: служаць для характарыстыкі асоб, іншых адушаўлёных істот, персаніфікаваных прадметаў і

з'яў. Мэтай і зместам выказвання абумоўлены і віды ацэнкі, яе разнавіднасць і інтэнсіўнасць. Зразумела, што кожнае прыватнае ацэнчнае значэнне зваротка залежыць ад канрэтнага кантэксту. Некаторыя звароткі не выражаюць эмацыянальнай ацэнкі, а служаць толькі для стварэння агульнай неэмацыянальнай экспрэсіі: *Зачым, дзеўка, боса жыта жала?* [1, с. 112]. *З табой, каханка, хоць раз пагуляю* [1, с. 116]. *Жанісь, мілы, паскарэй* [1, с. 109]. *Эх запрагаю, братцы, сівы волы, еду ў поле й араці*. [1, с. 122].

Шырока ўжываюцца ў мове фальклору неразвітыя звароткі з суфіксамі эмацыянальнай ацэнкі. Часцей за ўсё яны выражаюцца назоўнікамі адзіночнага ці множнага ліку і абазначаюць:

1) назвы асоб, якія звязаны роднаснымі адносінамі: *кумка, бабуся, мамочка, брацец, браційка, дачушка, зяцюхна, радзіначка, свекарка*. Напрыклад: – *Шчыплі, кумка, ягадкі, каторыя салодкі, а каторыя горкі, кідай для маёй жонкі* [1, с. 276]. *Дам да табе, бабуся, сіню наметачку...* [1, с. 177]. *Чаму, дачушка, у гасцях не бываеш, ці ты, дачушка, дарожкі не знаеш? Ці багат ты, зяцюхна, ці багат, колькі маеш конікаў, жарабят?* [1, с. 334]. *Станавіся, радзіначка, уся ў рад, бо ідзе дзевачка на пасад* [1, с. 282]. Эмацыянальнае адценне ў такіх выпадках можа ўзмацняцца выклічкамі ці паўторам самога зваротка: *А, мамочка, верабейку ўлавілі, увечары зварым!* [1, с. 118]. *Вам, браційка, курачка с хвосцікам, а мне, браційка, дзевачка с кублом* [1, с. 334];

2) зваротак можа абазначаць любую асобу, да якой звяртаюцца з просьбай, прапановай, запытам, адказам, прывітаннем: *старшыня, хлопчыкі, дзяўчыня, дзядзечка, бабулька*. Напрыклад: *Ты, старшыня, дай вінаваць цябе* [1, с. 267]. *А вы, хлопчыкі, пазірайце, сабе дзевачак выбірайце. Я ж табе, дзядзечка, накалядую* [1, с. 437]. *Дзяўчынонька, люблю цябе, не еш хлеба, вазьму цябе* [1, с. 159].

Часам такога тыпу звароткі абазначаюць асобу ці сукупнасць асоб, да якіх звяртаюцца з просьбай. У гэтым выпадку такога тыпу звароткі ўяўляюць сабой агульнапрынятыя фальклорныя маўленчыя формулы, якія звычайна служаць для ўстанаўлення пэўнага кантакту паміж суб'ектамі і з'яўляюцца своеасаблівым прыёмам для завязвання нязмушанай гутаркі: *Насіце, дзеткі, салодкі мядок людзям на сыту. Я старэнька, дзетачкі, як памру, пахавайце мяне ў кургане. Чые вы, мужычкі, адкуль ідзеце і чаго шукаеце? Пробуйце, госцікі, свежых перапеч* [1, с. 79]. *Худа, унучак, без кароўкі дзяцей гадаваць* [1, с. 22];

У ролі непасрэднага зваротка могуць ужывацца субстантываваныя прыметнікі са значэннем асобы тыпу *міленькі, старэнькі*: *Ой калі не зайдзеш, міленькі, у хату, зайдзі пад акенца* [1, с. 69]. *Дзякуй, старэнькі, за твае добрыя словы* [1, с. 114];

3) у народна-размоўнай мове неразвітыя звароткі выражаюцца таксама агульнымі назоўнікамі, якія абазначаюць жывых істот (*kozyнька, зязюлька, коця, мядзведзюхна, мядзведзік, саколік, сакалочак, карованька, кароўка, каровачка, конічак, канёчак і інш.*). Напрыклад: *Ну, козынька, расхадзіся, пану-*

гаспадару пакланіся. *Не куй, **зязюлька** [1, с. 278]. На дуброві, не будзі мяне маладога. Чаго, **коця**, плачаш, ці естачкі хочаш [1, с. 169];*

4) вельмі часта звароткам выступае персаніфікаваны неадушаўлёны назоўнік тыпу *вербанька, канпелькі, лецечка, дубровачка, зімачка і інш.* Напрыклад: *Чаму вы, **канпелькі**, зялёны стаіце [1, с. 34]. Не стой, **вербанька**, пад вадою, горка вадзіца пад табою [1, с. 27]. Ой здарова, здарова ты, **зімачка**, добрае здароўе, ты, **лецечка** [1, с. 102].*

З неразвітымі звароткамі звычайна ў прэпазіцыі ўжываюцца асабовыя займеннікі *ты, я, вы* ў форме назоўнага склону, зрэдку ў форме ўскосных склонаў. Сэнсавая нагрузка зваротка можа ўзмацняцца таксама за лік розных часціц, часцей *а, да, ды.*

Найбольш яркімі і выразнымі ў экспрэсіўных адносінах з'яўляюцца развітыя звароткі. У мове беларускага фальклору развітыя звароткі з'яўляюцца рознымі па сваёй структуры і значэнні:

1) у якасці развітага зваротка ўжываюцца назоўнікі без эмацыянальных суфіксаў, але паясняюцца традыцыйна-фальклорнымі прыметнікамі-эпітэтамі. Выразнасць такіх канструкцый абумоўліваецца клічнай ці пабуджальнай інтанацыяй, пэўнымі часціцамі, выклічнікамі, пераносна-вобразным ужываннем слоў-звароткаў: *Ой ты, **арол сізакрылы**, раскажы мне праўдачку [1, с. 142]. Ці не будзеш, **малада дзяўчына**, ды па мне тужыці. **Маладыя малодзіцы**, выхадзіце на вуліцу [1, с. 12]. Не звіні, **крыніца звонкая**, не муці сваёй вады [1, с. 82]. **Добрыя людзі**, нарайце мне дзе, каб высватацца [1, с. 57].*

Часта такога тыпу звароткі ўжываюцца з прыналежнымі займеннікамі *мой, мая.* У некаторых спалучэннях ўжываюцца выклічнікі: *Завіце, **сыны мае**, талаку ўсю [1, с. 112]. Люлі, люлі, **мая дзяціна**. Жана мая, я там бавіцца ня буду [1, с. 122]. Ой, бяжы, **мой конь**, на староначку, дзе жыве мая радня... Эх, **мая сястра**, ты са змеямі знаеешся? [1, с. 29]. Побач з займеннікамі могуць ужывацца прыметнікі, якія ўзмацняюць экспрэсію, удакладняюць ці канкрэтызуюць якасць, уласцівасць прадмета: *Вы, **лясы мае дрымучыя**, прыхінайцеся к зямле [1, с. 543]. Эх, **добры мой хазяін**, што ты нясеш ваду – ужо я піць не хачу [1, с. 280]. **Ацец мой дарагі**, штоб мне было посахі сто рублёў... [1, с. 548].**

Часам паясняльныя словы аддзяляюцца іншымі словамі або непасрэдна выступаюць з аднароднымі звароткамі: *Ой **рэчка мая, ой ты быстрая**: учора была быстрая, а сёння ціхая [1, с. 385]. – **Братцы мае родныя, сёстры мілыя**, да якога мы так бедна жыць будзем [1, с. 113].*

Калі зваротак паўтараецца, то назіраецца высокая ступень экспрэсіі, звычайна ў такіх выпадках характэрна чаргаванне развітых звароткаў з неразвітымі і наадварот. Агульная экспрэсія таксама ўзмацняецца за лік выклічнікаў, часціц, інтанацыі: *Эх, **воран белакрылы**, эх, **воран белакрылы**, скажы, **воран**, дзе мой мілы, скажы, **воран**, дзе мой мілы [1, с. 49]. **Вясна, вясна красная**, прыдзі, **вясна** [1, с. 12]. **Мароз мой, мароз**, не марозь мяне: баюсь я цябе... [1, с. 212].* Экспрэсія таксама ўзмацняецца, калі зваротак

ускладняецца параўнальнымі зваротамі. Напрыклад: *Ой, сокал мой, сокал, як сонейка, ясны* [1, с. 253];

2) субстантываваныя прыметнікі, якія ўжываюцца ў ролі зваротка, змяшчаюць у сваім складзе эмацыянальна-ацэначныя суфіксы і паясняюцца прыналежнымі займеннікамі *мой, мая*, якія знаходзяцца ў прэ- і постпазіцыі: *Пахавай, мой родны, у зялёным саду, у садочку...* [1, с. 78]. *Ці ж не ты ж, мая пісаная, ці ж не ты ж мяне высушыла? Вярнісь, вярнісь, мой ненаглядны, к няшчаснай дзевіцы, ка мне* [1, с. 142]. *Мілы мой, твая ўлыбачка мяне з ума свяла. Ай, мілая мая, што ж не ўхажваеш за мной?* [1, с. 562];

3) у ролі зваротка вельмі часта выступаюць назоўнікі ў складзе з эмацыянальна-ацэначнымі суфіксамі, якія таксама паясняюцца прыналежнымі займеннікамі *мой, мая*: *Багдай цябе, мая мушачка, пераламіла!* [15, с.141]. *Камарочки мае, не кусайце мяне, а кусайце паноў, не пускаюць што дамоў* [15, с.83]. *Здрастуй, здрастуй, мой цесцюхна: здрастуй, здрастуй, да мой зяцюхна...* [1, с. 182]. *Прыляж ты, мая дачушка, ды паспі...Эй, мой сыночак, ты яе і сякераю не зрубаеш...* [1, с. 117].

Для фальклору характэрны звароткі з пераносна-вобразным значэннем: *Ах, кажы, мая душачка, адкуль ты прыбыла...* [1, с. 582]. *Чэраз рэчаньку, чэраз балотца падай ручаньку, маё золатца...А дзе ж, мой галубок, сёння начуе?* [1, с. 112].

Звароткі з ацэначнымі суфіксамі могуць паясняцца займеннікамі ў спалучэнні з прыметнікамі па наступных схемах:

а) назоўнік з ацэначнымі суфіксамі + займеннік + стылістычна нейтральны прыметнік: *Жніце, жніце, мае мілы жнейкі! Прынясу гарэлкі чатыры бутэлькі, сама пакаштую й гасцей пачастую! Жніце, жніце, мае мілы пташкі!* [15, с.138]. *Сыночак мой дарагі, калі Госпад даў лёс, жыві здаровенька. Сыночак мой мілы, стой там моцна... Галовачка мая бедная, эй, у мяне матачка не родная* [1, с. 182].;

б) назоўнік з ацэначнымі суфіксамі + два займеннікі з паясняльнымі ці без паясняльных слоў: *Дзеўчынонька, ты мая мілая, што нарабіла: кліча маці вячэраці, вячэра не міла* [1, с. 112]. *А мой жа ты сыночак, што ж гэта з табой здарылася?* [1, с. 342]. *Мілы мой ты дружочак, спяку піражочак* [1, с. 132].

Тыповымі для лексікі фальклору з'яўляюцца паўторныя эмацыянальна афарбаваныя звароткі, у склад якіх уваходзяць:

а) займеннікі: *Ой ты, гора, маё горачка, не мінула гэты раз* [1, с. 156]. *Зара мая, зараначка! Узьдзі рана, пастой позна* [1, с. 332];

б) займеннікі і прыметнікі: *Лучына мая, лучыніца, ды, бярозавая! Чаму ты, лучына, не ярка гарыш?* [1, с. 127]. *Вы туманы, вы туманікі, вы цёмныя* [1, с. 112]. *Крапіва мая крапівіца, крапіва мая зялёная, ты ўсе сцежачкі пазаймавала...* [1, с. 112]. *Ах ты, дзень, мой дзянёчак, распракрасны, дарагой...* [1, с. 134].

в) дастаткова шырока ўжываюцца ў фальклору звароткі з ацэначнымі суфіксамі, якія паясняюцца нейтральнымі прыметнікамі са значэннем якаснай ацэнкі прадметаў: *Ой здорова была, халодная зімачка! Прашчайце, глазкі*

галубыя, і ты, красавіца, прашчай! Ой ты, шэрая лашадка, чаго рысся не бяжыш? Часам паясняльныя словы, якія знаходзяцца пры зваротку, аддзяляюцца ад яго іншымі словамі, што дае магчымасць акцэнтаваць на гэтых словах большую ўвагу: Не трасісь ты, асіначка, не трасісь, горкая... [1, с. 156]. Ой, чаго, зімачка, ой, чаго, лютая, раненька настала...[1, с. 172].

Паясняльныя словы і зваротак часта могуць эмацыянальна дапасоўвацца. Як правіла, дапасуюцца паясняльныя эмацыянальна ацэначныя прыметнікі, займеннікі ж практычна ў мове і маўленні не ўжываюцца з ацэначнымі суфіксамі: *Сізаныкі селязенька, ці быў ты на моры, а ці відзеў ты вутачку? [1, с.249]. Ах, ты, міленькій дружочак, не відацца нам з табой... [1, с. 142]. Бягі, мой кося, бягі, вараненькі. [1, с. 146]. Ох, госцікі мае вы любовенькія...[1, с. 122].*

У мове фальклору ў ролі зваротка могуць ужывацца і прыдаткі. Пры гэтым паясняемае слова можа быць як стылістычна нейтральным, так і эмацыянальна афарбаваным: *Мядзведзюхна, мой бацюхна, вазьмі яго на ручанькі... [15, с.96]. Здарова, дзевіца, мілая мая сястрыца. [1, с. 112]. А чаго, дзевачка, а чаго красачка маладзенька замуж пайшла. [1, с. 232]. Дзеткі мае галубяткі! Больша ж нам бацькі не відаць. [1, с. 82]. Буслік мой галубчык, дай мне раду яку... [1, с. 162]. А ты ж, мая гарэліца, да ты весялуха! [1, с. 222]. Э, галубчык мой, землячок, ці сам ты заехаў сюды...[1, с. 12].*

У склад зваротка ўваходзяць прыналежныя займеннікі, якія могуць ужывацца таксама і з прыдаткамі: *Мая мамка, мая кветка! Не аддай мяне ўлетку...[1, с. 262]. Дзедка мой, галубок мой! Хто ж мне цяпер лапцэйкі спляце? [1, с. 390].*

Часам азначаемае слова і прыдатак, якія ўжываюцца ў ролі зваротка, развіваюцца некалькімі паясняльнымі словамі, тым самым ствараюцца высокая эмацыянальная насычанасць усяго сэнсавага зместу сказа: *Прыйшла туды маці, заплакала. Ганнуся мая, сіраціначка! Дзетка маё любілае... [1, с. 118]. Я пайду па загуменню, да кумочак мой мілы, да галубчык мой сізы [1, с. 58].* Высокі эмацыянальны эфект дасягаецца яшчэ і тады, калі азначаемае слова-зваротак паўтараецца некалькі разоў: *Васіль жа мой, Васільчак, белазорый мой цвяточак [1, с. 117].*

У ролі зваротка ўжываюцца і аднаслоўныя прыдаткі. Паясняемае слова і паясняльнае звычайна маюць ацэначныя суфіксы (*козінька-козлік, рыбачка-асятрыначка, пчолачка-звоначка, вутачкі-лябёдачкі і інш.*). У семантычных адносінах гэтыя назоўнікі, як правіла, выражаюць просьбу ці змяшчаюць традыцыйную форму звароту: *Дзедка, галубчык, пусці нас на ноч! [1, с. 26]. Дзеверка, братка, адбарані мяне! [1, с. 439]. Вутачкі-лябёдачкі. Скіньце мне на пёрышку! [1, с. 43]. Здрастуй, кумка-галубка! [1, с. 73].* “...У народнай моватворчасці, як адзначае Н.С. Гілевіч, назіраецца якаясьці асаблівая схільнасць да гэтай формы. Некаторыя эпітэты-прыдаткі з’яўляюцца, на наш погляд, непераўздзеным узорам дакладнасці, трапнасці і ёмістасці вобразнага слова, не кажучы пра іх самабытнасць, змястоўнасць і паэтычнае хараство” [5, с.27].

Мове беларускага фальклору характэрна ўжыванне ў ролі зваротка клічнай формы назоўніка, якая можа абазначаць не толькі асобу, прадмет, з’яву, але і надаваць ім пэўную эмацыянальную ацэнку – станоўчую ці адмоўную: *Сватоньку, сватоньку, пусціце нас у хатоньку*[1, с. 182]. *Баб, а баб, Слава Богу разжыўся на хлеб* [1, с. 172]. *Ой садзе, мой садзе, зялёны вінаградзе!* [1, с. 12]. *Ты, браціку-саколіку, вазьмі мяне на зіманьку. Ой, дзедухна мой саколіку, у мяне паганый хлеб...*[1, с. 99].

Такім чынам, у мове беларускага фальклору значнае месца належыць назоўнікам у ролі зваротка, якія ўжываюцца для характарыстыкі асоб, адушаўлёных істот, з’яў, персаніфікаваных прадметаў. Адны з іх маюць экспрэсіўнае значэнне (*дзеўка, бабка, дзедка*), іншыя – эмацыянальна-ацэначныя (*цётхна, дзедухна, зараначка, лучыніца*).

Вусная народная творчасць з’яўляецца сапраўднай моўнай скарбонкай, адкуль можна запазычыць не толькі пэўныя лексемы, але і суфіксальныя марфемы эмацыянальна-ацэначнага характару, якія вызначаюцца багаццем сваіх значэнняў, выяўляючы тым самым нацыянальна-культурную спецыфіку беларускага народа.

Літаратура

1. Балли Ш. Французская стилистика. М.: ИЛ, 1961. – 393 с.
2. Беларуская народная творчасць. Мн.: Навука і тэхніка, 1974. – 815 с.
3. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М.: Наука, 1985. – 232 с.
4. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке / Сборник статей по языкознанию. М.: МГУ, 1958. С.103 - 124.
5. Гілевіч Н.С. Паэтыка беларускай народнай лірыкі. Слова і вобраз. Паэтычны сінтаксіс. Гукапіс і рыфма. Мн.: Вышэйшая школа, 1975. – 288 с.
6. Загоровская О.В., Фомина З.Е. Экспрессивные и эмоциональные компоненты значения слова (к изучению оснований семантических процессов)/ Семантические процессы в системе языка. Воронеж, 1984. С. 31-40.
7. Земская Е.А. Словообразовательные морфемы как средство художественной выразительности/ Русский язык в школе, 1965, №3. С. 53-58.
8. Иванчикова Е.А. Лексический повтор как экспрессивный приём синтаксического распространения/ Мысли о современном русском языке. М.: Просвещение, 1969. С. 126-139.
9. Параскевіч Г.В. Назоўнікі з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі як характэрная адзнака беларускіх прыказак // Беларуская лінгвістыка, 1978. Вып. 13. С. 38 – 44.
10. Плямоватая С.С. Взаимодействие с контекстом и экспрессивная роль уменьшительно-оценочных имён существительных// Филологические науки, 1961, №1. С. 32-39.

С.М. Балотнікава

ПРАВІЛЫ ПЕРАНОСУ СЛОЎ: ТРАДЫЦЫІ І СУЧАСНАСЦЬ

Пры стварэнні тэксту ў друкаваным ці рукапісным выглядзе часта атрымліваецца, што слова не ўмяшчаецца на радку, у выніку чаго адбываецца разрыў слова і перанос яго часткі на наступны радок. Гэты працэс рэгламентуецца пэўнымі правіламі.

Асабліваю актуальнасць праблема пераносу слоў набыла ў беларускім грамадстве ў апошнія гады ў чаканні новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” і, што цікава, не страціла надзённасць і пасля

прыняцця “Правіл” у 2008 годзе. Прычым дыскусійны характар пытання аб абавязковасці захавання нормаў пераносу назіраецца як у друкарскім асяродку, так і ў школьнай практыцы. Многія вырашылі, што змены ў правапісе, скіраваныя на яго спрашчэнне і аптымізацыю, цалкам адмяняюць усялякія законы пераносу слоў і робяць яго абсалютна свабодным (некаторыя вучні нават пакідаюць на радку ці пераносяць на новы адну літару). Здаецца, што людзі карыстаюцца не тэкстам “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, дзе ўсё выразна рэгламентавана, а чуткамі, спадзяваннямі і асабістым уяўленнем, па прычыне чаго ў пісьмовай практыцы назіраецца выразны разнабой у логіцы і правілах падзелу слоў для пераносу.

Таму нам падаецца абсалютна мэтазгодным звярнуць увагу на існуючыя зараз у беларускай мове правілы пераносу слоў, актуалізаваць па-ранейшаму нарматыўныя пазіцыі і падкрэсліць тыя змены, якія адбыліся ў сістэме пераносу згодна з “Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” 2008 года адносна “Правіл” 1959 года.

Варта адзначыць, што асноўная функцыя пераносу слоў, асабліва ў выдавецкай справе, – эстэтычная, паколькі тэкст з раўнамерна размеркаванымі ў радках словамі выглядае прыгажэй. Калі не прымяняць пераносы, то некаторыя радкі аказваюцца слаба запоўненымі, што выразна заўважна ў наборы вузкіх калонак пры друку газет ці часопісаў і робіць успрыняцце інфармацыі нязручным, псуе знешні выгляд радка і старонкі ў цэлым. Акрамя таго, выкарыстанне пераносаў дазваляе сэканоміць месца, а гэта ў друкарскай справе часта бывае вельмі актуальным. У той жа час тэкст з пераносамі з’яўляецца больш цяжкім для чытання і ўспрымання, таму ў кніжках для маленькіх дзяцей пераносы не выкарыстоўваюць зусім.

Перанос слоў у любой мове найперш падпарадкаваны сэнсу слова, таму варта звяртаць увагу на тое, каб перанос не сказіў сэнс слова або яго вымаўленне. Пераважна перанос адбываецца або па мяжы складоў, або па мяжы марфем. Кожная мова мае свае правілы для вызначэння месцаў магчымага пераносу (у англійскай мове, дарэчы, гэта часта ўказваецца ў слоўніках; прычым брытанская і амерыканская сістэмы ў гэтым пытанні прынцыпова розняцца). У эсперанта перанос дазваляецца ў любым месцы (можна нават пераносіць адну літару), хоць часцей усё ж пераносяць згодна з універсальнымі законамі – па складах ці па марфемах. У кітайскай, карэйскай і японскай мовах таксама можна пераносіць слова ў любым месцы (але там пісьмовыя адзінкі больш буйныя).

Для многіх еўрапейскіх моў уласцівы некаторыя агульныя правілы пераносу: забарона пераносу адной літары ці спалучэнняў зычных без галоснай; перанос па фанетычных складах, словы з аднаго складу не падлягаюць пераносу; аддзяленне пры пераносе прэфіксаў і суфіксаў ад кораня; падзел спалучэнняў з дзвюх аднолькавых або розных зычных; падзел складаных слоў на структурныя часткі і інш. У той жа час, розныя мовы маюць свае традыцыі пераносу. Так, напрыклад, у адрозненне ад беларускай, у англійскай мове не падзяляюцца для пераносу ўласныя імёны (*Moscow, London, Africa*) і пажадана

пазбягаць пераносу частак састаўных найменняў (*the Atlantic Ocean, Latin America*).

У пісьмовай традыцыі большасці сучасных еўрапейскіх моў перанос пазначаецца дэфісам пасля пачатковай часткі разарванага слова. У старажытных жа шрыфтах (як лацінскіх, так і кірылічных), сустракаліся больш разнастайныя формы гэтага знака: гарызантальная рыска на ўзроўні ніжняй лініі літар, рыска з загнутым уверх правым краем, нахіленая рыска, знак у выглядзе дзвюх нахіленых рысак і інш.

У некаторых арфаграфічных сістэмах перанос асобным знакам зусім не абазначаецца, слова там проста разрываецца паміж радкамі. Так, без знака пераносу да сярэдзіны XVII стагоддзя абыходзіўся і кірылічны друк (гэта сістэма захоўваецца яшчэ і зараз у рускіх старавераў). Падобнай традыцыі прытрымліваюцца і некаторыя сучасныя пісьменнасці, пераважна азіяцкія, прычым не толькі іерагліфічныя, але і алфавітныя, напрыклад, тайская.

У большасці моў, у тым ліку і беларускай, перанос уяўляе сабой проста разрыў слова і даданне знака пераносу, аднак у пэўных словах некаторых моў пры пераносе мяняюцца і самі літары або дыякрытычныя знакі, напрыклад, англійская мова: *eighteen* → *eight-//teen*; венгерская: *asszonnyal* → *asz-//szony-//nyal*; галандская: *reëel* → *re-//eel*, *omaatje* → *oma-//tje*; грэчаская: *Μαϊου* → *Μα-//ου*; каталанская мова: *para•llel* → *para-//lel*; нямецкая: *Zucker* → *Zuk-//ker*, *Schiffahrt* → *Schiff-//fahrt* (па традыцыйнай арфаграфіі; у новай жа – *Zu-//cker* і *Schi-//ffahrt*); шведская: у залежнасці ад значэння слова *glassko* → *glas-//sko*, *glass-//ko*, *glass-//sko*.

Як ужо адзначалася, у сучаснай сусветнай пісьмовай практыцы перанос слоў пераважна не хаатычны і адвольны, а падпарадкаваны пэўным арфаграфічным нормам. Падобныя нормы ўласцівы і беларускай мове. Правілы пераносу слоў з радка на радок абумоўлены фанетычным падзелам слоў на склады і марфемнай структурай слова. Аднак, калі раней (згодна з “Правіламі” 1959 года) дастаткова моцна акцэнтаваўся марфемны складнік, то ў “Правілах” 2008 года спрасціліся менавіта пазіцыі захавання пры пераносе цэласнасці марфемы (асабліва каранёвай).

Правілы пераносу ўтрымліваюць у сабе як забараняльныя нормы, так і пазіцыі рэкамендацыі, больш або менш строгай. Так, пры пераносе забаранялася раней і зараз таксама нельга:

- пакідаць на радку або пераносіць на наступны адну літару, хоць яна і ўтварае склад; таму не падлягаюць пераносу словы кшталту *Азія, алоэ, ідэя, алея*;
- пакідаць пачатковыя або пераносіць у новы радок канцавыя спалучэнні зычных без галоснай, паколькі перанос слоў з аднаго радка на другі ажыццяўляецца па складах (*спе-вы, снасьць, тра-ва, тэ-атр, прэ-фект*);
- разбіваць пераносам дыграфы **дж** і **дз**, калі яны абазначаюць адзін гук (*са-джаць, ура-джайны, ра-дзіма, па-дзяліць*); калі ж **дж** і **дз** з’яўляюцца спалучэннем прыставачнай **д** і каранёвых **ж, з**, то гэтыя спалучэнні разбіваюцца пераносам (*ад-жаць, пад-задорыць, пад-золісты*);

- аддзяляць **й** і **ў** ад папярэдняй галоснай (*бой-кі, лей-цы, май-скі, каў-нер, слаў-ны, лаў-ка*); не пакідаецца на радку толькі **ў**, з якой пачынаецца другая частка складанага слова (*нова-ўвядзенне, слова-ўтварэнне*)

- аддзяляць **ь** і **‘** ад папярэдняй зычнай (*нось-біт, малаць-ба, бур’ян, аб’езд*).

Таксама нельга пераносіць на наступны радок:

- знакі прыпынку:

працяжнік не пераносіцца ні ў якім выпадку, ён можа быць у пачатку радка толькі перад рэплікай дыялога (традыцыйна выключэнне можа складаць і працяжнік, які, стоячы пасля кропкі ці двукроп’я перад другой часткай перарванай простае мовы, можа пераносіцца ў новы радок);

дужкі і двукоссе, якія адкрываюцца, а таксама шматкроп’е ў пачатку фразы прымыкаюць да наступнага тэксту, усе астатнія знакі прыпынку – да папярэдняга;

- злучок (дэфіс), які супадае са знакам пераносу (*Давыд-Гарадок, папершае, сон-трава*); у некаторых друкаваных выданнях увогуле не рэкамендуецца перанос па дэфісе, каб пазбегнуць неадназначнасці пры ўзнаўленні зыходнага напісання (злітнага або дэфіснага);

- нарашчэнні склонавых канчаткаў да лічбаў (*3-ці, 5-га, 9-ым, а 17-й*);

- скарачаныя абазначэнні пры лічэбніках (адзінкі вымярэння, якія адносяцца да лічбаў) (*2011 г., XXI ст., 357 км, 50 га, 3 кг, 94 м, 10 руб.*);

- нумар ад асноўнага слова (*Людзевік XIII, Генрых IV, Пётр I*);

- часткі літарных абрэвіятур і абрэвіятур, якія з’яўляюцца спалучэннем літар і лічбаў (*БДУ, ААН, ТУ-154, АІ-98, Боінг-767*);

- дэфісныя напісанні тыпу *2-мясцовы, п-мерны, Т-падобны*;

- ініцыялы імя і імя па бацьку, ініцыялы ад прозвішчаў (*І.Д. Луцэвіч, Селіванава Т.П., М. Танк*);

- умоўныя скарачэнні ад уласных імёнаў (*праф. Міхневіч, акад. Іванова, ван Бетховен, да Вінчы, г. Мінск, Пухавіцкі р-н*);

- часткі ўмоўных скарачэнняў тыпу *і г.д., і да т.п., і інш., г.зн., т.зв., стст., ун-т, р-н, т-ва*;

- забаронена разрываць шматзначныя лічбы (*33 285, 46 902 871*), тэлефонныя нумары (*222-31-42, 8-029-543-87-99*).

У складаных словах, як і раней, кожная частка пераносіцца згодна з правіламі пераносу асобных слоў: канцавая частка першага слова можа пераносіцца на новы радок, а пачатковая частка другога пакідацца на папярэднім пры ўмове, што гэтая частка з’яўляецца складам (апрача склада, які ўтварае адзін галосны гук): *дзее-пры-слоўе, фо-та-апа-рат, се-на-ўбо-рка*.

Што да пераносу складанаскарачаных слоў, то ў “Правілах” 2008 года асобны пункт, як у 1959-м, адсутнічае. Але гэта, відаць, дае падставы сцвярджаць, што аднаскладовыя часткі складанаскарачаных слоў па-ранейшаму не разбіваюцца пры пераносе: *праф-бю-ро, спец-кар, гар-вы-кан-кам*.

Нарэшце, трэба спыніцца на тых зменах у пераносе слоў, якія адбыліся ў рэдакцыі правіл 2008 года. Спрашчэнне датычыць разбіцця для пераносу спалучэнняў зычных паміж галоснымі ў сярэдзіне слова:

Правілы' 1959	Правілы' 2008
Пры пераносе нельга: • пакідаць у канцы радка або пераносіць на другі радок дзве аднолькавыя зычныя, якія стаяць паміж галоснымі (<i>двац-цаць, жыц-цё, гал-лё, пытан-не, калос-се, збож-жа, зарэч-ча</i>); • далучаць да аднаскладовай прыстаўкі пачатковую зычную кораня (<i>на-браць, за-спяваць, на-скочыць, раз-грэбці, пад-крэсліць, рас-плесці</i>); • аддзяляць зычную ад аднаскладовай прыстаўкі, калі за ёю ідзе зычная кораня (<i>раз-мах, без-дапаможны, над-піс, пад-рэзаць, без-заганны, пад-група</i>). Перанос спалучэнняў зычных у корані (не на стыку прыстаўкі і кораня) і на стыку кораня і суфікса дазваляўся некалькімі спосабамі згодна з агульнымі правіламі пераносу па складах (<i>ся-стра, сяс-тра, сяс-тра; вя-сна, вяс-на; выдаве-цтва, выдавец-тва; белару-скі, беларус-кі</i>)	Калі ў сярэдзіне слова паміж галоснымі маецца спалучэнне зычных, то пераносіцца на наступны радок або ўсё гэта спалучэнне, або <u>любая</u> яго частка: <i>ра-змова, раз-мова; за-става, зас-тава; кро-пля, кроп-ля; ра-скрыць, рас-крыць, раск-рыць; бя-скрыўдна, бяск-рыўдна, бяск-рыўдна; дзяці-нства, дзяцін-ства, дзяцінс-тва, дзяцінст-ва; два-ццаць, двац-цаць; со-ллю, сол-лю; кало-ссе, калос-се; паа-бапал, па-абапал; мы-цца, мыц-ца; насе-нне, насен-не; пад-група, падг-рупа.</i>

Акрамя вышэйназваных агульнаабавязковых у пісьмовай практыцы для носьбітаў мовы правіл, якія з'яўляюцца часткай арфаграфічнай сістэмы беларускай мовы, існуюць і больш строгія правілы для тыпаграфскага набору, дзе забаронены выпадкі пераносаў, якія фармальна дапушчальныя, але перашкаджаюць чытанню і цэласнаму ўспрыняццю тэксту. У прыватнасці:

- не рэкамендуецца аддзяляць пераносам пачатковы або канцавы склад **не** (каб не прачытаць радок з дакладнасцю да наадварот: *атрымалі не//дастаткова*);
- пажадана пазбягаць такіх пераносаў, пры якіх атрыманыя часткі маюць непажаданы сэнс (*бры//гады*);
- не застаюцца “вісець” на папярэднім радку кароткія (асабліва адналітарныя) прыназоўнікі і злучнікі, іх пажадана прывязваць да наступнага тэксту і пераносіць на іншы радок;
- непажадана адрываць кароткія часціцы ад папярэдняга тэксту (найперш гэта датычыць **б** і **ж**);
- не рэкамендуецца адрываць ад наступнага тэксту адмоўную часціцу **не** (па той жа прычыне, што і склад **не**, гл. вышэй);
- пры наборы неабходна сачыць, каб знакі пераносу не паўтараліся больш чым у двух сумежных радках, інакш тэкст будзе выглядаць непрыгожа.

Акрамя таго:

- нельга аддзяляць назву ад тэксту і пакідаць яе на апошнім радку папярэдняй старонкі;

- не рэкамендуецца пераносіць на наступную старонку апошнія слова сказа, а таксама радок, які з’яўляецца апошнім у абзацы.

Падобныя патрабаванні часта становяцца неабходнымі і для большасці з нас пры афіцыйных пісьмовых зносінах, пры афармленні творчых і навуковых работ як адзнака стылю і паказчык моўнай кампетэнцыі, высокай пісьмовай культуры чалавека і яго адукацыі ўвогуле.

Спрошчаны ў 2008 годзе перанос слоў адпавядае сучасным выдавецкім тэхналогіям, дазваляе пазбягаць пэўнай колькасці арфаграфічных памылак, спрыяе аптымізацыі пісьмовай сістэмы беларускай мовы.

Аднак у сучаснай друкаванай традыцыі многіх моў паступова страчвае свае пазіцыі само прымяненне пераносу слоў. І не толькі, напрыклад, у англамоўным друку, дзе патрэба пераносу дзеля захавання прыгажосці набору ніжэйшая за беларускую, паколькі сярэдняе англійскае слова карацейшае за сярэдняе беларускае ці рускае. Распаўсюджанне ў штодзённым побыце камп’ютарных тэхналогій з іх вялікімі магчымасцямі рэдагавання таксама робіць не вельмі патрэбнай строгуую рэгламентацыю пераносу слоў, пакідаючы актуальнымі законы пераносу толькі для практыкі пісьма “ад рукі”. У камп’ютарным наборе прымяняюцца функцыі непарыўнага прабелу і непарыўнага дэфіса пры неабходнасці забароны пераносу і разрыву радка ў пэўным месцы, а для пазначэння ўручную месца магчымага пераносу, які не захоўваецца пры рэдагаванні тэксту, – сімвал т.зв. мяккага пераносу (англ. soft hyphen). Таму і ў нашым грамадстве згодна з сусветнай тэндэнцыяй усё менш людзей працягвае дакладна прытрымлівацца правіл пераносу слоў ці нават увогуле яго выкарыстоўваць.

На нашу думку, падобнае імкненне пазбавіцца ад якой-небудзь, нават спрошчанай, рэгламентацыі пераносу слоў (якая, заўважым, заснавана на пэўных фанетычных і марфалагічных законах мовы) разбурае частку арфаграфічнай сістэмы беларускай мовы, не спрыяе яе належнаму, трываламу існаванню і рэтрансляцыі наступным пакаленням.

Літаратура

1. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Нац. Цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.
2. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1959. – 160 с.

Ж.Я. Белакурская

АКАННЕ Ў РУКАПІСНЫМ І ДРУКАВАНЫМ ВАРЫЯНТАХ ЗБОРНІКА ЯКУБА КОЛАСА “ДРУГОЕ ЧЫТАННЕ ДЛЯ ДЗЯЦЕЙ БЕЛАРУСАЎ”: ПАРАЎНАЛЬНА-СУПАСТАЎЛЯЛЬНЫ АСПЕКТ

Перыяд пачатку XX стагоддзя з 1906 па 1915 гады вызначальны ў гісторыі беларускага пісьма, паколькі, на думку даследчыкаў, у гэты час склаліся

асноўныя правапісныя і граматычныя нормы беларускай літаратурнай мовы, якія засталіся, па сутнасці, нязменнымі і ў далейшым [1, с. 52].

Значны ўклад у развіццё беларускай літаратурнай мовы ўнёс Якуб Колас, які сваёй пісьменніцкай і моўнай практыкай спрыяў фарміраванню і ўпарадкаванню нарматыўнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Прадметам нашага даследавання з'яўляецца аналіз ненаціскага вакалізму (акання) у рукапісным [2] і друкаваным [3] варыянтах зборніка Якуба Коласа “Другое чытанне для дзяцей беларусаў”.

Як вядома, правапіс галосных у беларускай мове заснаваны на фанетычным прынцыпе, г. зн. арфаграфія перадае галосныя (моцныя і слабыя фанемы) па вымаўленні, якое арыентуецца на сярэдне-беларускія (цэнтральныя) гаворкі, на базе якіх сфарміравалася сучасная беларуская літаратурная мова.

У сістэме беларускага вакалізму найбольш складаным з'яўляецца перадача ненаціскных галосных, якія з-за аслабленай экспірацыі і вялай артыкуляцыі моўных органаў у той ці іншай ступені трацяць выразнасць [4, с.47]. Гэта ўвогуле датычыцца ўсіх галосных, аднак пазіцыйныя варыяцыі некаторых гукаў, напрыклад, [i], [a], [y], на пісьме не адлюстроўваюцца.

Істотнай спецыфічнай рысай у галіне вакалізму ў беларускай мове з'яўляецца адсутнасць ненаціскных [o], [э] і адпаведна супадзенне іх у ненаціскным становішчы з іншымі галоснымі. Супадзенне [o], [э] у гуку [a] у ненаціскным становішчы – аканне – універсальная старажытная з'ява, характэрная і для рускай мовы, якая, аднак, у беларускіх гаворках мае неаднастайнае праяўленне. Так, націскныя гукі [o], [э] чаргуюцца ў дыялектах не толькі з гукамі [a], але і з гукамі [o], [ы], [y] [5, с. 38]. Адпаведна гэта стварае цяжкасці пры перадачы на пісьме [o], [э] ненаціскных. Ужо на пачатковым этапе фарміравання літаратурнай мовы складваецца традыцыя перадачы іх у залежнасці ад месца адносна націску. Так, дастаткова ўнармавана, пачынаючы з 1906 года, перадача акання ў першым пераднаціскным складзе (напісанні з **o** сустракаюцца спарадычна) у выданнях і на кірыліцы, і на лацінцы.

Што датычыць “Другога чытання для дзяцей беларусаў”, то ў рукапісе ненаціскныя *o*, *э* перадаюцца праз **a** дастаткова паслядоўна як у першым у пераднаціскным складзе: *prasíli* (DC, с. 15), *pakázwaǰuc´* (DC, с. 100), *karžakawátymi* (DC, с.32), так і ў іншых пераднаціскных складах: *račarnéi* (DC, с. 5), *zakałamúsisca* (DC, с. 5).

У друкаваным варыянце зборніка ў пераднаціскных складах спарадычна з літарай **a** захоўваецца літара **o**. Параўн.:

прасілі (ДЧ, с. 17)

але:

показваюць (ДЧ, с. 74)

пачарнёў (ДЧ, с. 5)

коржакава́тымі (ДЧ, с. 31)

закаламуці́цца (ДЧ, с. 5)

Няпоўнае недысімілятыўнае аканне, характэрнае для паўднёва-заходніх гаворак, перадаецца непаслядоўна. Пры гэтым напісанні з **a** пераважаюць (80% ад усёй колькасці). Параўн., у назоўніках ніякага роду назоўнага склону:

wóka (DC, с. 12)

vóka (ДЧ, с. 14)

séna (DC, с. 12)
sónejko (DC, с. 6,8,12)
wóziero (DC, с. 32)

сэна (ДЧ, с. 14)
соне́йко (ДЧ, с. 6,8,14)
во́зеро (ДЧ, с. 3)

У пачатку стагоддзя ўвогуле напісанні з *o*, як адзначаюць даследчыкі, у канцавых адкрытых складах назоўнікаў ніякага роду вызначаліся большай частотнасцю [6, с. 9]. Напісанні з *[o]* маглі быць абумоўлены жывым народным вымаўленнем, аб чым сведчаць запісы Я.Ф.Карскага, якія былі зроблены па яго просьбе вучнем Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі А. Фурсевічам у в. Стары Свержань (за дзевяць кіламетраў ад в. Мікалаеўшчыны – радзімы Якуба Коласа) у канцы XIX стагоддзя [6, с. 15], а таксама наяўнасцю няпоўнага недысімілятыўнага акання ў сучаснай гаворцы Стаўбцоўшчыны [5, с. 41]. Напісанне літары *[a]* у назоўніках ніякага роду ў рукапісе сведчыць аб імкненні Якуба Коласа выйсці за межы сваёй роднай гаворкі і адлюстравачь агульнапашыраную фанетычную з’яву.

Даволі паслядоўна афармляюцца канчаткам *-a* дзеясловы прошлага часу ніякага роду адзіночнага ліку. У рукапісе такія напісанні складаюць 70%. Больш паслядоўна ён вытрымліваецца ў тых выпадках, калі націск на другім ад канца складзе, а ў адзінкавых выпадках і на трэцім:

usio pawiała (DC, с.30)
woziera abnimála (DC, с.32)
pole zasnúła (DC, с.24)
daždžom nie skarála (DC, с.20)
pole scíchła (DC, с.20)
sonce zabłudziła (DC, с.20)
sonce hréła (DC, с.23)
leta ubráła (DC, с. 17)
usio prymóukła (DC, с. 17)
usio zadremála (DC, с. 18)
usiudy paciamnéła (DC, с.20)
kab nie skryǔdziła (DC, с.21)

усё павя́ла (ДЧ, с.29)
возера абніма́ла (ДЧ, с.3 1)
поле засну́ла (ДЧ, с.24)
дажджом не скара́ла (ДЧ, с.21)
поле сці́хла (ДЧ, с.21)
сонцэ заблудзі́ла (ДЧ, с.21)
сонцэ грэ́ла (ДЧ, с.23)
лета убра́ла (ДЧ, с. 19)
усё прымо́ўкла (ДЧ, с. 19)
усё задрэма́ла (ДЧ, с. 19)
усюды паця́мнэла (ДЧ, с.21)
каб не скры́ўдзіла (ДЧ, с.21)

Да 1909 года, як адзначаюць даследчыкі, у друкаваных крыніцах у гэтай пазіцыі сустракаюцца напісанні як з *a*, так і з *o*, пасля 1909 года ўстанаўліваецца амаль стабільнае напісанне *o* на канцы дзеясловаў [1, с. 120]. Пад уплывам гэтай тэндэнцыі ў рукапісе “Другога чытання”, відавочна, рукою рэдактара канцавое *-a* папраўлена на *-o*. Аднак у друкаваным варыянце зборніка праўкі рэдактара не ўлічаны. Магчыма, гэта было абумоўлена пісьменніцкім аўтарытэтам Якуба Коласа, творы якога друкаваліся з нязначнымі зменамі. У некаторых (адзінкавых) формах, тым не менш, канцавое *o* адзначана і ў рукапісе, і ў зборніку:

zanýło serce (DC, с. 139)
swięciło sonce (DC, с. 138)
niešta ũlaciéło (DC, с.76)

заны́ло сэрце́ (ДЧ, с. 106)
связа́ціло сонцэ́ (ДЧ, с. 105)
нешта уляце́ло (ДЧ, с.64)

І ў рукапісным, і ў друкаваным варыянтах зборніка пераважаюць дзеяслоўныя формы прошлага часу дзеясловаў ніякага роду з флексійным *o* перад постфіксам *-ся*, хоць паралельна ўжываецца і *a*:

pole pakryłosia (DC, c. 16)	поле пакры́лося (ДЧ, с. 18)
niešta začyniłosia (DC, c. 76)	нешта зачыні́лося (ДЧ, с. 64)
usio zakalaćilosia (DC, c. 20)	усё закалаці́лося (ДЧ, с. 21)
cicha zrabílasia (DC, c. 19)	ціха зрабі́лася (ДЧ, с. 21)

Ненаціскное *a* захоўваецца ў канчатках прыметнікаў і займеннікаў роднага склону (калі націск на другім і чацвёртым ад канца складах), напрыклад:

staróha (DC, c. 11)	старо́га (ДЧ, с. 12)
Hryškawaha (DC, c. 26)	Грышкавага (ДЧ, с. 25)
nikóha (DC, c. 13)	ніко́га (ДЧ, с. 5);

а таксама ў суфіксах некаторых прыслоўяў:

dóbra (DC, c. 15)	до́бра (ДЧ, с. 17)
žálabna (DC, c. 9)	жа́лабна (ДЧ, с. 16)
wiésieła (DC, c. 36)	вёсела (ДЧ, с. 8)

Калі націск на трэцім ад канца складзе, у канчатках прыметнікаў і займеннікаў мужчынскага і ніякага роду ў родным склоне адзіночнага ліку пішацца *o*:

krescjánskaho (DC, c. 16)	крэсця́нскага (ДЧ, с. 18)
bólšaho (DC, c. 37)	бо́льшага (ДЧ, с. 34)
létniaho (DC, c. 35)	ле́тняга (ДЧ, с. 33)
jełówaho (DC, c. 36)	яло́вага (ДЧ, с. 34)
bieławátaho (DC, c. 35)	белавáтага (ДЧ, с. 34)

Такія напісанні даволі паслядоўна адлюстроўваюцца ў выданнях таго часу [1, с. 120]. У рукапісе і ў друкаваным варыянце яны таксама пераважаюць - складаюць 60 %. Аднак сустракаюцца напісанні тыпу:

karótkaha (DC, c. 35)	карóткага (ДЧ, с. 33)
daŭniejšaha (DC, c. 14)	даўне́йшага (ДЧ, с. 16)
cikáwaha (DC, c. 21)	ціка́вага (ДЧ, с. 22)
malén'kaha (DC, c. 21)	мале́нькага (ДЧ, с. 22)
pracawítaha (DC, c. 22)	працаві́тага (ДЧ, с. 23)

Дастаткова паслядоўна перадаецца ненаціскное *o* ў рукапісе ў канчатках назоўнікаў мужчынскага роду ў творным склоне адзіночнага ліку (80% ад агульнай колькасці), менш паслядоўна (але таксама шырока) у друкаваным варыянце зборніка (40 % ад агульнай колькасці):

s'wiétam (DC, c. 139)	свьéтом (ДЧ, с. 106)	кусóчкам (ДЧ, с. 5)
wiétram (DC, c. 32)	вётром (ДЧ, с. 32)	чарóтам (ДЧ, с. 23)
chółodam (DC, c. 6)	хóладом (ДЧ, с. 6)	сне́гам (ДЧ, с. 23)
lésam (DC, c. 19)	хво́йніком (ДЧ, с. 73)	гра́дам (ДЧ, с. 23)

rótam (DC, с. 22)

пóтом (ДЧ, с. 23)

балóтам (ДЧ, с. 11)

У канчатках прыметнікаў і дзеепрыметнікаў жаночага роду ў родным, творным, месным склонах адзіночнага ліку ў рукапісе пераважае варыянт з *a* (70 %), у друкаваным зборніку – з *o* (80 %):

biédnaj háty (DC, с. 9)

бéдной хаты (ДЧ, с. 9)

kałamútnaje wady (DC, с. 5)

каламúтнóй вады (ДЧ, с. 5)

ciómnaju norkaju (DC, с. 98)

цёмнóю норкáю (ДЧ, с. 72)

dzíkaju trawoju (DC, с. 7)

дзі́кóю травóю (ДЧ, с. 7)

les'nikówaj chacie (DC, с. 71)

лясьнікóвóй хаце (ДЧ, с. 64)

na srébranj dudaccy (DC, с. 8)

на срэ́брнóй дудачцы (ДЧ, с. 8)

pakrýtaj kučkami (DC, с. 100)

пакры́тóй кучкамі (ДЧ, с. 74)

Аднак і ў зборніку таксама маюць месца напісанні такога тыпу: *гóркай дóлі* (ДЧ, с. 13), *шчы́раю руко́ю* (ДЧ, с. 19), *сінева́таю смага́й* (ДЧ, с. 19), *хваё́ваю мятло́ю* (ДЧ, с. 27), *гара́чай вадóю* (ДЧ, с. 29), *на полúдзеннай старане* (ДЧ, с. 40), *у далё́кай дарозе* (ДЧ, с. 51) і т.д., што ў сваю чаргу пашырае аканне і на адзначаныя пазіцыі.

У дзеясловах прошлага часу мужчынскага роду захоўваецца напісанне з *o* як у рукапісе, так і ў друкаваным зборніку:

wýšoŭ Nioman (DC, с. 10)

вы́шоў Нё́ман (ДЧ, с. 11)

jon wýšoŭ (DC, с. 54)

ён вы́шоў (ДЧ, с. 46).

Рэгулярна ўжываецца *o* у афіксоідзе *naŭ*:-

poudniéŭnyje (DC, с. 60)

поўднеўны́е (ДЧ, с. 50)

roŭpalca (DC, с. 89)

поўпальца́ (ДЧ, с. 82)

roŭhoda (DC, с. 12)

поўго́да (ДЧ, с. 14)

Такія напісанні з'яўляюцца пашыранымі ў тагачаснай выдавецкай практыцы.

Непаслядоўнасць у перадачы галосных абумоўлена ў некаторых выпадках варыянтнасцю акцэнталагічных формаў:

kóladny wiečer (DC, с. 81) – ко́лядны (ці ко́лядны) вечэр (ДЧ, с. 68); na zachódzie (DC, с. 71) – на за́ходзе (ці на за́ходзе) (ДЧ, с. 59); na adnym bóku (DC, с. 54) – на адным бо́ку (ці бо́ку) (ДЧ, с. 47); na s'wiežuju wódu (DC, с. 136) – на сы́вежую во́ду (ці во́ду) (ДЧ, с. 103); za abiedz'wie ščoki (DC, с. 133) – за абедзьве шчо́кі (ці шчо́кі) (ДЧ, с. 150); u woŭka (DC, с. 128) – у воў́ка (ці воў́ка) (ДЧ, с. 98); busłowy hniozdy (DC, с. 104) – бу́словы гнёзды (ці бу́словы гнёзды) (ДЧ, с. 78); pa čaródzie (DC, с. 15) – па ча́родзе (ці па ча́родзе) (ДЧ, с. 16) da chórastwa (DC, с. 24) – да хо́раства (ці да хо́раства́) (ДЧ, с. 26) stóhi (DC, с. 40) – сто́гі (ці сто́гі) (ДЧ, с. 37).

Аднак рукапіс дае магчымасць сцвярджаць, што напісанне слоў *wýhadnyje* (DC, с. 91), *trawá-asaká* (DC, с. 86), *zaharadzíŭ* (DC, с. 5) непасрэдна звязана з акцэнтуацыяй (Параўн., напрыклад, напісанне гэтых слоў у друкаваным зборніку: *выгóдны́е* (ДЧ, с. 83), *травá-асо́ка* (ДЧ, с. 80), *зага́ро́дзіў* (ДЧ, с. 5).

У вершаванай мове значна радзей назіраюцца адступленні ад перадачы моцнага недысімілятыўнага акання. Гэта, на наш погляд, тлумачыцца тым, што вершы ў меншай ступені могуць быць падвергнуты рэдактарскай праўцы найперш з-за патрабаванняў захоўваць рыфму і рытм.

Такім чынам, перадача акання ў рукапісе “Другога чытання для дзяцей беларусаў” вызначаецца дастатковай унармаванасцю. Гэта датычыць як пераднаціскных, так і паслянаціскных складоў у словах розных часцін мовы. Некаторая варыянтнасць у перадачы ненаціскавага *о* тлумачыцца імкненнем адлюстравання жывое вымаўленне і тагачаснай практыкай кнігадрукавання. Акрамя таго, паслядоўнасць перадачы акання ў рукапісе носіць больш устойлівы характар у параўнанні з друкаваным варыянтам зборніка, у якім, аднак, тэндэнцыя да перадачы акання (на фоне тагачаснай выдавецкай практыкі) праяўляецца дастаткова выразна і паслядоўна.

Літаратура

1. Крамко І.І., Юрэвіч А.К., Яновіч А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – Т.2. – 342 с.
2. Kołas J. Druhoje čytan'nie dla dziaciej bielarucoj. – Wilnia: Drukarnia M. Kuchty, 1909. – 142 s.
3. Колас Я. Другое чытанне для дзяцей беларусаў. – Пб.: Выд. суполкі “Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ”; “Наша хата”, 1910. – 112 с.
4. Юргелевіч П. Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі: Вучэб. дапам. – Мінск: Выш. шк., 1974. – 302 с.
5. Блінава Э., Мяцельская Е. Беларуская дыялекталогія: Вучэб. дапам. для філал. фак. ВПУ. – 2-е выд., дапрацав. і дап. – Мінск: Выш. шк., 1980. – 304 с.
6. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы: Вучэб. дапам.: У 2 ч. / склад.: У.В. Анічэнка, П.П. Вярхоў, А.І. Жураўскі і інш.; Пад рэд. Р.І. Аванесавы. – Мінск: Выд-ва Акадэм. навук БССР, 1962. – Ч.2. – 327 с.

Ірына Галуза

МАЛАДОСЦЬ І СТАРАСЦЬ: БЕЛАРУСКА-СЛАВАЦКІЯ ПАРАЛЕЛІ

Кожны чалавек нараджаецца, расце, гартуецца, сталее і памірае. Кожны праходзіць праз пару маладосці – час найбольшага духоўнага і фізічнага ўздыму, калі ўсё здаецца магчымым і дасягальным, а таксама праз пару сталага ўзросту, калі чалавек ужо падсумоўвае пражытае, асэнсоўвае сваё жыццё, свае ўдачы і няўдачы.

У дадзенай працы будзе разгледжана, што знаходзяць станоўчага і адмоўнага ў маладым і сталым узросце беларускі і славацкі народ, а таксама прычыны гэтага.

Абодвума народамі змена ‘маладосць – старасць – смерць’ успрымаецца як спрадвечная, заканамерная, прычым беларускія прыказкі (у адрозненне ад славацкіх) указваюць на тое, што чалавек не жывёла і з часам не проста знешне змяняецца, а ўнутрана, бо спасцігае новае, назірае, вучыцца, іншыя члены соцыума ўплываюць на яго: *У адным пер’і не звякуеш [3, 228], Чалавек – не вол – у адной кожы не старэець [3, 228], Ты budeš žit’, ja budem hniť [7, 38], Ты si ešte len v sukničke chodil, keď som ja už [7, 38].* У некаторых славацкіх

прыказках знаходзім шкадаванне, што адны людзі сыходзяць, старэюць: *Škoda tvojej podoby* [7, 37], а таксама іронію (“ты ж убачыш, як мяне не стане, ты ж пражывеш больш”, або “я цябе перажыву”): *Ved’ ty budeš vedieť, keď ja oči zavriem* [7, 38], *Ved’ ty budeš vedieť, keď mňa tu nebude* [7, 38], *Ešte ja budem tvojimi kostiami orechy ráňať* [7, 37].

Абедзвюма мовамі падкрэсліваецца хуткацечнасць маладосці, як і, уласна, усяго жыцця: *Годы ідуць – не ждуць; зіма, лета – і год, зіма, лета – і год* [3, 227], *Старасць не радасць, а маладосць не навек* [3, 225], *Veku prybýva, života ubýva* [7, 37], *Dnes-zajtra žijem* [7, 37]. Беларускія прыказкі кажуць, што мяжу чалавечага жыцця пераступіць нельга, усё мае свой канец: *Збан да пары ваду носіць: як збан наб’еца, то й вада разліецца* [3, 229], *Да пары січечка сее* [3, 229].

І славацкія, і беларускія адзінкі, даючы **станоўчую ацэнку маладым гадам**, падкрэсліваюць наступнае:

- вартасць, значнасць маладосці, бо гэта росквіт жыцця чалавека: *Гады маладыя за ўсё вартней* [3, 224], *Mladému sa svet usmieva* [7, 34];

- што розум і жыццёвы вопыт не суадносяцца з узростам чалавека: *Хоць малады лятамі, ды стары розумам* [3, 224], *Мала пражыта, ды многа перажыта* [3, 224], *Mladý na roky, starý na rozum* [7, 34], *I z mladej hlavy súd pravý* [7, 34], *I v mladej hlave sa rozum nájde* [7, 35], *I bez brady l’udia mladí dajú niekedy dobrej rady* [7, 34];

- маладосць – пара, калі чалавек набывае веды і вопыт: *Малады разумнее, а стары дурнее* [3, 226], *I mladým štencom zuby dorastajú* [7, 34], *Uč sa, bude z teba kňaz* [7, 37], *Od mladí sa tr’nik ostrí, aby na starosť bol bystrý* [7, 37].

Толькі славацкія прыказкі выказваюць наступныя думкі:

- пакуль малады, трэба спазнаваць свет, бо ў старасці вандраваць не прыйдзеца: *Za mladi uží sveta!* [7, 34], *Po smrti je neskoro modliť sa, a na starosť vandrovať* [7, 36];

- маладосць – бесклапотнасць, радасць, той час, памылкі якога можна выправіць: *Aj Kubovi bolo dobre, pokiaľ bol mladý* [7, 33], *Mladému všetko ujde* [7, 34], *Mladý zo všetkého vyrastie* [7, 34];

- маладыя гады – гэта здароўе, сіла: *Mladý – zdravý* [7, 34], *Mladý sa má vyspať i na l’ade* [7, 34];

- малады чалавек мусіць вучыцца змоладу, думаць пра старасць і так жыць, каб фізічнае здароўе захаваць і ў старасці: *Bud’ za mladi starcom, aby si na starosť bol mládencom* [7, 33].

Кажучы пра **адмоўную ацэнку маладосці**, трэба падкрэсліць, што, безумоўна, і беларуская, і славацкая мовы падаюць этыкетныя адзінкі, як не трэба сябе паводзіць маладым у адносінах да старых: *Яйцы курыцу вучаць* [3, 124], *Разумнейшыя яйца за куры* [3, 124]; *Kurča učí starú sliepku* [7, 35]; *Múdrejšie vajce od sliepky a kura od kvoky* [7, 35]. Але ж наколькі гэта тэма больш распрацавана ў славацкім фальклоры (калі малады, без вопыту і ведаў, вучыць старых, не зважае на законы, традыцыі): *Holoplusk učí bradáčov* [7, 33]; *Ledvaj sa to trošku vypelichalo, už si to ako vede!* [7, 33]; *Dnes už chce byť vajce*

múdrejšie ako sliepky [7, 35]; Ešte tu perá nedorástli [7, 37]; Poznať, že si ešte nevieš na chlieb zarobiť, keď si nevieš pekne odkrojiť [7, 37]; Vtáča zavčasu perie zo seba oberá [7, 37].

У абедзвюх мовах маладосць асацыюецца з дурасцю, з адсутнасцю вопыту, ведаў: *Зелена – молада [3, 225], Маладосць – дурносць [3, 224], Маладое ніва яшчэ шуміць [3, 224], Малады як баран дурны [3, 225], Mladý ako michalská jahoda [7, 37].* Беларускі фальклор сцвярджае, што мудрасць і веды прыходзяць з часам, чалавек змяняецца, і па маладых гадах жыцця нельга меркаваць пра ўсё жыццё: *Замолада дурань, пад старасць мудр [3, 225].*

Абодвума народамі маладосць разумеецца як не кантралюемая да канца паводзіны чалавека ў грамадстве, калі ён можа дазволіць сабе лішняе, славацкімі адзінкамі маладосць таксама ўспрымаецца як жарсць: *Маладосць – буйнасць, буйнасць – дурасць [3, 224], Ešte tu sopol pod nosom dobre neuschol, a už [7, 37], Ešte si nevie chleba odkrojiť [7, 37], Nechapti sa lietat', ešte ti krídla nenarástli [7, 35], Mladost' – pochabost', starost' – neradost' [7, 34], Mladost' – pochabost', starost' – nemúdrost' [7, 34], Za mladi pýcha, na starost' zvyklost' [7, 34].* Але гэта дурасць мінаецца, знікае, бо чалавек жыве ў соцыуме, бярэ прыклад са старэйшых, змяняецца: *Маладое ніва – выхадзіцца [3, 224], Nech sa mladost' vybúri! [7, 34], Keď víno vykysne, v súde sa utíši! [7, 34].*

Адмоўная ацэнка вынікае яшчэ і з таго, што малады чалавек сам сабе набівае цану, не маючы за плячыма нічога: *Чым старэе, тым вартнее, а чым малюжа, тым дарожа [3, 224], Малады, ды з ранніх [3, 224], Zubatý chlapec [7, 38], Chlapec malý, ale huncút zralý [7, 37].*

Славацкі фальклор выказвае цікавую думку пра тое, што малады чалавек не сам сябе фарміруе, а ёсць пэўнае прадвызначэнне, якога нельга пазбегнуць, або жыццё чалавека абумоўлена жыццём яго бацькоў: *Čo má byť žih'lavou, to hned' prhlí [7, 37], Z čoho čo má byť, to je hned' od mala [7, 37], Čo má byť na hák, to sa zavčasa kriví [7, 33], Čo má byť tr'ň, to zavčasu škriabe [7, 37], Z duba narastie dub [7, 37].*

Аналізуючы **станоўчую ацэнку старасці**, трэба заўважыць, што беларуская прыказка разглядае старыя гады не па гадах, не па знешнасці, а па накопленым вопыце, па ведах: *Не той стары, хто многа рубашак знасіў, а той, хто многа відзеў [3, 226], Стары, ды мыслі маладыя [3, 226],* славацкая мова сцвярджае, што толькі са сталеннем прыходзіць вопыт, розум: *Vôl starší na krok istejší [7, 36], Rozum prichodí s rokmi [7, 35], Rozum s vekom rastie [7, 35], Keď ty budeš mať toľko rokov ako ja, nebude z teba iba stará vr'ba [7, 37].* Таксама падкрэсліваюць славацкія адзінкі, што далёка не ўсе старыя людзі маюць веды, розум (дзеяслоў *býva* абазначае “бывае зрэдку”): *V starých rozum býva [7, 35], Mladost' – pochabost', starost' – nemúdrost' [7, 34].*

У абедзвюх мовах стары чалавек дзякуючы свайму вопыту праяўляе такія рысы характару, як хітрасць, знаходлівасць, стары бярэ вопытам, а не сілай: *Малады сілу паказвае, а стары спосабу шукае [3, 225], Старога вераб'я на мякіну не падманеш [3, 226], Старога ліса не ашукаеш [3, 226], Staré chramy majú dobré zvony [7, 36], Leršia starších l'udí rada ako mladých umenie [7, 35],*

Starý robí viac rozumom ako rukami [7, 36], Starí l'udia majú zuby v žalúdku [7, 36].

Славацкія ідыёмы таксама адзначаюць, што, дзякуючы вопыту, розуму, стары чалавек можа пражыць вельмі доўга: *Sto rokov dožije ten, kto múdro žije [7, 36].*

Беларускім народам старасць успрымаецца як супакаенне буйнага нораву, адмаўленне ад непрадуманых учынкаў, разважлівасць: *Тады ўспакайнее, як галава пасівец [3, 225], Тагды хіба перастанець, як галава сіва станець [3, 225], Тагды хіба перастанець, калі ўся сарока бела станець [3, 225], а славацкія прыказкі даводзяць думку пра тое, што буйны нораў, характар можа праявіцца менавіта ў старым узросце: *Lepšie je, keď víno za mladi vykysne, ako na starosť! [7, 34].**

У славацкай мове зафіксавана думка, што стары чалавек можа многаму навучыць маладога і нявопытнага, і менавіта рады старэйшых трэба трымацца, каб не нарабіць ліха: *Drž sa starších rady a nedôjdeš vády [7, 35], Sadať mladý u starého a nauč sa kumštu jeho [7, 34], Starí dobre radia [7, 36].*

Адмоўная ацэнка ў беларускай і славацкай мовах тлумачыцца або фізічным недамаганнем: *Прыдзе старасць – будзе слабасць [3, 227], Старасць не радасць, косці не гнуцца [3, 227], Сядзеў бы на печы і грэў бы плечы [3, 228], Будзеш мець плеш, не будзеш хадзіць неш [3, 228], Старой бабе і на печы ўхаба [3, 227], Старая баба і на пятроўку на печы мерзнець [3, 227], На старасці і ўлетку холадна [3, 228], Za mladi sa vozil, na starosť peši [7, 34], Staroba, hotová choroba [7, 36], Čím viac krížov na chrbte, tým ťažšie nohám [7, 33], Mladosť – radosť, staroba – choroba [7, 34].* Або падаецца як канстатацыя, без указання прычыны: *Мінуліся тыя лята, што пасвілі цялята [3, 227], Старасць не радасць [3, 227], Mladosť – radosť, starosť – žalosť [7, 34], Mladosť – pochoroba, starosť – neradosť [7, 34];*

Славацкія адзінкі прама ўказваюць на тое, што старасць – антонім здароўю, сіле: *Každý starý hribeček je červivý [7, 35],* а таксама прыгажосці (стары чалавек успрымаецца ў некаторай ступені гідліва, бо на ім бародаўкі, маршчыны): *Na starej vr'be huby rastú, na starom človeku bradavice [7, 35].* Трэба адзначыць, што беларускія прыказкі падкрэсліваюць, што хваробы старых ужо не лечацца: *Старога мяшка не залатаеш [3, 228],* а славацкія адзінкі з гэтай нагоды жадаюць старому і хвораму чалавеку смерці: *Nech sa starý dodiera! [7, 34], Hrobom smrdí a ešte sa nekára [7, 33].* У старым узросце славацкія прыказкі адзначаюць адзінае хваляванне старых людзей – каб хутчэй пахавалі: *Už nebudem mať pokoja, iba keď ta vynesú [7, 38].* Увогуле ў некаторых славацкіх ідыёмах старасць уяўляецца як смерць, як сыход (*Šediny sú hrobové kvetiny [7, 37]*). Гэта тлумачыцца тым, што разумовыя здольнасці паслабляюцца, губляецца памяць: *Як стануць сыпацца валасы, то і памяць з галавы [3, 228], Волас сівец – розум слабее [3, 226], Малады разумнее, а стары дурнее [3, 226], Чым старэй, тым дурэй [3, 226], Стары, да дурны [3, 226], Лета старыя, а розум дзіцячы [3, 227], Starí l'udia rozum tratia [7, 35], Starí ľudské vychádzajú na dzecké chodníky [7, 36], Starci dvaráz chlapci [7, 36].* І ў выніку паслаблення як

разумовага, так і фізічнага стану стары чалавек становіцца падобным на немаўля: *Стары і малы – адно* [3, 227], *Starí l'udia upadajú do detinského rozumu* [7, 35]. Славацкія прыказкі указваюць як на тое, што хоць чалавек і губляе розум, але не становіцца вар'ятам: *Staroba nie blázon* [7, 36], так і на тое, што стары і вар'ят – гэта тоесныя паняцці: *Starý človek hotový blázon* [7, 36].

Славацкія прыказкі ўказваюць на тое, што старасць можа прыйсці хутка, ад вялікага розуму: *Kto chce včetro vedieť, privčas ostarieva* [7, 33], беларускія адзінкі кажуць пра тое, што старасць можа прыйсці раней з-за цяжкай працы: *Быў конь, ды заездзіўся* [3, 225], *Укаталі бурку крутыя горкі* [3, 225], *Čo kolíska vykolísala, to motyka zahrabala* [7, 33]; што старасць – гэта заўсёды вынік маладосці (і ў матэрыяльным, і ў духоўным аспекце), і тое, што спраўджана ў маладосці, змяніць і выправіць немагчыма: *Пытае старасць, што прыгатавала маладасць* [3, 226], *Хто да чаго прывыкне замоладу, то і на старасць не пакіне* [3, 225], *Čomu zmladi privykneš, tomu na starosť neodvykneš* [7, 34], *Mladosť si človek na starosť odkláda* [7, 34], *Mladé časy sa tu navracajú* [7, 34], *V starosti obanuješ, ak mladosť zle stráviš* [7, 36], *Za mladi zachránené trvá do staroby* [7, 34], *Za mladi zapracuj, na starosť budeš mať* [7, 34], *Opýta sa ťa starosť, kam si podel mladosť!* [7, 34], *Hriechy mladosti kára boh na staré kosti* [7, 34]. І ў выніку гэтага не ўсе старыя людзі могуць быць для нас прыкладам: *Не ўсе старыя птушкі высока лятаюць* [3, 227], *Lepší mladá psota ako stará vúla* [7, 35], *V starej peci čert kúri* [7, 36].

Адмоўная ацэнка ў беларускай парэміі вынікае з таго, што старасць – гэта канец жыцця, і вярнуць маладыя гады, нешта змяніць ужо нельга: *З старога новага не зробіш* [3, 226], *Рад бы радзёшанек, як бы другі раз быў маладзёшанек* [3, 228].

Толькі ў славацкіх устойлівых моўных адзінках сцвярджаецца:

- у старасці ўжо новаму навучыцца немагчыма, як і немагчыма перавучыць старога: *Čo Janík zameškal, Jano nedohoní* [7, 33], *Čo sa za mladi nenaučíš, to na starosť nepochopíš* [7, 34], *Ak si dopoludnia nenazbieraš, popoludní potom už nie* [7, 35], *Starého koňa je zle učiť rajtovať* [7, 36], *Starého psa je ťažko priučať na svorku* [7, 36]. Стары чалавек жыве выключна здабыткамі сваёй маладосці: *Čo sa za mladi naučíš, akoby si našiel v starobe* [7, 34], *Mladý nabýva, starý užívaj!* [7, 34], *Kto sa zmladi učil leda, bude volať v starí: beda!* [7, 34], *Kto zmladi seje, v starobe veje* [7, 34];

- жыццё чалавекам пражыта, але розуму чалавек не набыў: *Starý a nemá rozum* [7, 35], *Starý cap a nemá za malé dieťa rozumu* [7, 35], *Starý pes a nemá za malé dieťa rozumu* [7, 35];

- стары чалавек не можа працаваць і рабіць тое, што рабіў у маладосці: *Darmo starého psa za zajacom huckáš* [7, 35];

- старасць – адсутнасць прыгажосці, сілы, розуму (фізічнага і разумовага), багацця (дабрабыту). Менавіта славацкія адзінкі, у адрозненне аб беларускіх, вельмі падрабязна не толькі ўказваюць, калі наступае старасць (гэта 40 або 50 год), але і даводзяць, што ў якім узросце павінна быць, даюць канкрэтную жыццёвую праграму: калі да 20 год чалавек не будзе прыгожым або

неразумным, да 30 год – моцным і здаровым або жанатым, да 40–50 – разумным і багатым, то потым ужо ніколі і не стане, бо наступіць старасць: *Kto do tridsiateho roku nezmudrie, do štyridsiateho nezbohatne, potom už nikdy viac* [7, 33], *Kto je do tridsiteho roku nie zdravý, do štyridsiatoho roku nie je múdry, do päťdesiateho nie je bohatý, potom už nebude* [7, 33], *Kto je v dvadsiatom roku nie pekný, v tridsiatom roku nie silný, v štyridsiatom nie bohatý, v päťdesiatom nie múdry, ten už takým nikdy nebude* [7, 33], *Dvadsať – nerozum, tridsať – neženatý, štyridsať – nebohatý* [7, 33].

Старасць звязваецца не з вандроўкамі, а з прывязанасцю да пэўнага месца, а таксама непатрабавальнасцю (кусок хлеба, шклянка вады ды цёплы куток): *Po smrti je neskoro modliť sa, a na starosť vandrovať* [7, 36], *Starý strom je nie dobré presádzať* [7, 36], *Starému už len bochnička, sklenička a teplý kútik* [7, 36].

Канстатуецца, што да старасці чалавек паспрабаваў у сваім жыцці і прыемнага, і горкага: *Už okúsil i sladké i trpké* [7, 38].

Адзначаецца, што да голасу старога ў грамадстве могуць ужо і не прыслухоўвацца: *Starému už hlas uteká!* [7, 36].

Старасць разумеюць як спрэчкі, абгаворванні: *Kde sú šedy, tam sú vady* [7, 37].

Адмоўная ацэнка старасці сумяшчаецца з іранічнай у парэміях абедзвюх моў, калі гаворыцца пра тое, што старыя людзі пачынаюць паводзіць сябе на ўзор маладых, не зважаючы ні на наступствы, ні на паважны ўзрост: *Civina ў бораду, а чорт у рабро* [3, 226], *На старасці лет здзівіла Аўдоля белы свет* [3, 227], *На старасці бабу юр бярэ* [3, 227], *Hlava šedivá a srdce pochavé* [7, 36], *Hlava síveje, rozum šaleje* [7, 36], *Starý ale jarý* [7, 36], *Stará koza bláznivá* [7, 35], *Stará kobza bláznivá* [7, 35].

Невялікая група прыказак кажа пра тое, **што чалавек хоча мець у старасці:**

а) пачцівасць, павагу: *Civizna не ўкарызна* [3, 225], *Хоць старасці, ды каб у пачцівасці* [3, 225], *Neposmievaj sa starému, i ty budeš starý* [7, 36], *Staršiemu poctivosť, a dieťom chleba s maslom* [7, 36], *Starému prednosť!* [7, 36];

б) дабрабыт, матэрыяльную забяспечанасць: *Дай, божа, замоладу косці грызці, а на стара мяса есці* [3, 225], *Ked' máš zuby, nemáš chleba, ked' máš chleba, nemáš zubov* [7, 33], в) людскую ўвагу, бо ў старога ўсё забіраюць, яго пакідаюць: *У старога каня і падковы знімаюць* [3, 228], *Starec opustený ako bobáčik* [7, 37];

г) удачу, радасць (толькі беларускі фальклор захаваў такія адзінкі): *Старому калі ўпадаець, чорт баразну падкідаець* [3, 226].

Такім чынам, абодва народы падкрэсліваюць значнасць маладосці: гэта росквіт жыцця чалавека, калі набываюцца веды і вопыт, прычым малады можа быць разумным і даваць добрыя парады. Цікава, што толькі славацкія адзінкі разумеюць маладосць як бесклапотнасць, як здароўе, сілу, як час, калі трэба вандраваць. Магчыма, гэта можна патлумачыць гістарычнымі ўмовамі: маладых беларусаў забіралі ў рэкруты на 25 год, амаль кожнае маладое пакаленне ўдзельнічала ў новай вайне, падчас прыгону маладыя гінулі ад

непамерна цяжкай працы, таму пра весялосць і здароўе не магло быць і гаворкі. Што тычыцца вандровак, то трэба ўзгадаць славацкую гісторыю: маладыя людзі часта выязджалі за мяжу, каб атрымаць падтрымку саюзнікаў у барацьбе за незалежнасць, абмяняцца вопытам з такімі ж прыгнечанымі народамі.

Два народы, асэнсоўваючы негатыўныя бакі маладосці, сыходзяцца на тым, што маладыя людзі не заўсёды кантралююць свае паводзіны, словы, што часта малады чалавек набівае сабе цану, пустасловіць. Славацкі фальклор падае шмат адзінак, у якіх апісана негатыўнае стаўленне маладых да старых. Магчыма, гэта таксама можна тлумачыць праз гісторыю: часта прыходзіць новая ўлада з новымі патрабаваннямі на славацкую зямлю, а значыць, патрэбныя і новыя метады і спосабы барацьбы, невядомыя старым людзям. Таксама славацкі фальклор выказвае цікавую думку пра тое, што малады чалавек не сам сябе фарміруе, а ёсць пэўнае прадвызначэнне або жыццё чалавека абумоўлена жыццём яго бацькоў. Пэўна, беларусы абсалютна салідарныя з гэтай думкай, хоць яна і не зафіксавана, бо гэта з'яўляецца спрадвечнай ісцінай: селянін панам ніколі не будзе, а калі і стане (зменіць прадвызначэнне), у яго або нічога не атрымаецца, або свае ж праклянуць. Беларускі фальклор у адрозненне ад славацкага сцвярджае, што па маладых гадах жыцця нельга меркаваць пра ўсё жыццё, бо чалавек змяняецца (і рэлігію, і радзіму можа змяніць – для абагачэння, пад прымусам), славак жа паслядоўны ў сваіх меркаваннях і ўчынках.

Славакі разглядаюць старасць толькі па ўзросце, а беларусы – па жыццёвым вопыце, па ведах. Славакі вельмі прагматычныя: у іх ёсць нават пэўная праграма таго, што і ў якім узросце трэба мець, бо потым ужо не набудзеш: у 20 – прыгажосць, у 30 – сілу і розум, у 40-50 – розум і багацце, а потым – старасць і забыццё. Безумоўна, і беларусы выказваюць думку, што ў старасці мала што можна памяняць, але не настолькі катэгарычна.

Для беларуса стары чалавек – разважлівы, спакойны, а ў славакаў ён можа быць і буйным. Пры ацэнцы старасці абодва народы кажуць пра тое, што стары чалавек – мудры чалавек, з вялікім вопытам, знаходлівы, хітры. Але славакі лічаць, што далёка не ўсе старыя – разумныя, і гэта тлумачыцца, магчыма, тым дзёрзкім стаўленнем маладых да вопыту, да парад людзей старэйшага ўзросту. Розум і вопыт старых людзей славакі разглядаюць як асноўны сродак для таго, каб пражыць больш на свеце, працягнуць сваё фізічнае існаванне. Таксама славацкі фальклор звяртае нашу ўвагу на тое, што ў старых ёсць чаму вучыцца, што маладым карысна прыслухоўвацца да парад старых людзей, хоць яны гэтага вельмі часта і не робяць. У беларускім фальклоры пра гэта адкрыта не кажацца, бо разумеецца як адзінаправільнае і адзінамагчымае: ісці супраць старых недазваляльна. Такая парада ў славацкім фальклоры можа сведчыць толькі пра тое, што маладыя людзі ў Славакіі занадта самастойныя, не трымаюцца грамадой, не маюць павагі да старога чалавека.

Калі казаць пра адмоўную ацэнку старасці, то славацкі і беларускі народы ўказваюць на фізічнае недамаганне, прычым славацкія адзінкі прама канстатуюць, што старасць – антонім здароўю, сіле, а таксама прыгажосці, што

стары чалавек не можа рабіць тое, што мог у маладосці. Такая думка ў беларускай парэміі не зафіксавана. Безумоўна, старасць не лечыцца, але хвораму старому чалавеку беларус ніколі не пазычыць смерці, як славак, а будзе дапамагаць да апошняга. І стары беларус не хоча памерці чым хутчэй, а думае пра тое, як бы дапамагчы маладым. Гэта можа вынікаць з таго, што стары ў славацкім народзе – некарысны для змагання, для працы ў горах, слабы. Стары ў славацкім народзе патрабуе толькі кавалачак хлеба ды шклянку вады.

Славацкія ўстойлівыя выразы сцвярджаюць, што ў старасці ўжо новаму навучыцца немагчыма, як і немагчыма перавучыць старога, што стары чалавек жыве выключна здабыткамі сваёй маладосці. Праз беларускія выразы такая думка не праходзіць: калі няма працы, якую стары чалавек зможа рабіць, ён навучыцца рабіць нешта іншае, каб пракарміць сям'ю; беларус заўсёды быў майстрам на ўсе рукі.

Для беларуса таксама вельмі натуральная думка пра тое, што часта старасць, а дакладней – нямогласць, непрацаздольнасць, прыходзіць з-за цяжкага жыцця, з-за складаных умоў жыцця. Падобных адзінак славацкі фальклор не падае.

Безумоўна, у старых людзей губляецца памяць, яны нагадваюць дзяцей, але ж з-за гэтага беларус не называе, як славак, старога вар'ятам. Няма ў нас і той гідлівасці пры апісанні старога: і зморшчыны, і сівыя валасы ўспрымаюцца як дадзенасць, як тое, чаго пазбегнуць немагчыма. Няма ў беларуская парэміі і разумення старога чалавека як балбатуна і плеткара.

Так, два народы падкрэсліваюць, што стары чалавек патрабуе пачцінасці да яго, забяспечанасці, увагі, але ж толькі славацкі фальклор параўноўвае старога чалавека з нікому непатрэбнай лясной ягадай. Увогуле ж змена аднаго ўзросту другім успрымаецца як спрадвечная, заканамерная, абодва народы падкрэсліваюць хуткачечнасць маладосці, як і, уласна, усяго жыцця.

Мэтазгодна таксама будзе ўказаць на тое, што славацкі фальклор падае ўдвая больш устойлівых адзінак на тэму маладосці-старасці: 147 устойлівых славацкіх адзінак і 68 беларускіх. Гэта можна тлумачыць ўнармаванасцю і распрацаванасцю беларускім народам правіл калектыўнага жыцця, укладам жыцця (сялянская кругавая параўна; шмат сямей аб'ядноўваецца ў адну гаспадарку пры паншчыне, каб лягчэй плаціць падаткі, адпрацоўваць аброк; увядзенне калектыўных гаспадарак). Сумеснае жыццё шматлікіх членаў сям'і вымагае вельмі дакладнай выпрацоўкі правілаў паводзін паміж імі. Славацкі ж фальклор нам паказвае гордага, незалежнага, самастойнага, дзёрзкага чалавека, які вандруе, змяняе месца жыхарства, не зважае на спрадвечныя законы.

Літаратура

1. Лепешаў І.Я. Парэміялогія як раздзел мовазнаўства : дапам / І.Я Лепешаў. – Гродна: ГрДУ, 2006. – 279 с.
2. Маслова В.А. Введение в культурологию / Маслова В.А. – М.: Изд-во «Наследие», 1997. – 208 с.
3. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / АН БССР. І-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; Рэд.кал.: В.К.Бандарчык і інш. / Кн. 1 / Рэд. А.С.Фядосік. – Мн.: Навука і тэхніка, 1976. – 560 с.

4. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 210 с.
5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г.Тер-Минасова. – М.: Изд-во “Проспект”, 2000. – 353 с.
6. Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў. Мінск: Універсітэцкае, 1993. – 290 с.
7. Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. / A. P. Záturský. – Slovenský Tatran, 2005. – 813 s.

Доўгая Вераніка

ЭТНАЛІНГВІСТЫЧНЫЯ МАГЧЫМАСЦІ АНАЛІЗУ ФАЛЬКЛОРНЫХ ТЭКСТАЎ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ЗАМОЎ)

Замовы – адначасова адзін з самых цікавых і праблемных фальклорных жанраў. Цяжкасці ў паўнаваартасным даследаванні замоў абумоўлены малой колькасцю фактычнага матэрыялу, бо іх змест трымаецца ў глыбокай тайне і перадаецца знахарамі толькі перад смерцю і толькі родным альбо вельмі блізкім людзям. У аспекце этналінгвістычнага аналізу замовы прыцягваюць да сябе ўвагу тым, што ў іх найлепшым чынам увасоблена светасузіранне чалавека мінулых часоў, нашага продка, яго першаснае адчуванне прыгажосці і непаўторнасці прыроды, чуйнае стаўленне да слова і навакольнага асяроддзя.

Ніжэй прадстаўлены тэкст любоўнай замовы (прысушкі), абранай для этналінгвістычнага аналізу:

Устану я, добры маладзец, і выйду не дзвярыма за новыя вароты ў чыстае поле. У чыстым полі стаіць тры бясы, два бясы, адзін бес: бес Сава, бес Савул, бес Калдун. Падыйду я, добры маладзец, набліжэй, пакланюся паніжэй, і вы, трыдзевяць бясоў – бес Сава, бес Савул, бес Калдун, паслужыце мне, як служылі Іраду цару. Ідзіце па гарадах, па сёлах, па дзярэўнях і збярыце ўсю таску і сухоту ад звярэй, птушак, рыб і ўсякага роду людзей і знясіце тую таску і ўсякага роду сухоту дзявіцы Прасінні ў ясныя вочы, у чорныя бровы, у румянае ліцо, у рацівае сэрца, у чорную печань, у гарачую кроў, у трыдзевяць жыл і адну жылу станавую, падпятную, і каб гэта дзявіца не магла ні жыць, ні быць ні днём па сонцу, ні ноччу па месяцу без мяне, добрага моладца. У чыстым полі стаіць сарачынскі дуб, з-пад дуба выходзіла Баба-Яга і паджыгала трыдзевяць кастроў дубовых дроў. Так жарка, так ясна, каб разгарэліся ў дзявіцы ясныя вочы, чорныя бровы, румянае ліцо, рацівае сэрца, чорная печань, гарачая кроў, семдзесят адзін суставаў; каб тая дзявіца не магла насладжацца, ні ў чыстым полі нагуляцца, ні ў парнай лазні парыцца, ні прэсным малаком нахлябацца, ні ў мяккай пасцелі адаспацца без мяне, добрага моладца. І гэтым добрым маім словам ключ і замок, замок замкну і ключ знясу ў акіян-мора пад латыр камень. Амінь [2, с. 53].

У кантэксце беларускай міфалагічнай традыцыі этналінгвістычны аналіз дадзенай замовы можа быць наступны.

“Устану я, добры маладзец, і выйду не дзвярыма за новыя вароты ў чыстае поле” [2, с. 53]. Дзверы і вароты, паводле народных уяўленняў беларусаў, сімвалізуюць своеасаблівую мяжу, што аддзяляла і абараняла чалавека і засвоеную ім тэрыторыю ад неспрыяльнага, а значыць, і патэнцыйна

небяспечнага навакольнага асяроддзя. З’яўляецца апазіцыя “свой” – “чужы”. Прастора за дзвярыма і варотамі разумелася як пачатак іншага вымярэння, таму адкрываць іх – гэта значыць выходзіць у замагілле. Але ў тэксце замовы выразна гучыць, што хлопец выходзіць не дзвярыма. Тлумачэнне гэтага можа быць наступным: 1) “не дзвярыма” – значыць ціха, што рэгламентуецца адным са складнікаў рытуалу выканання замовы – адсутнасцю назіральнікаў; 2) “не дзвярыма” – гэта спроба пакінуць таямнічай тое месца, адкуль ажыццяўляецца замова (напр., асабістую хату), каб не прыцягнуць да яго нячыстую сілу. Верагодна, хлопец выходзіць праз акно, бо менавіта яно лічылася непасрэдным сродкам зносін паміж прадстаўнікамі розных светаў. Міфалагема “чыстае поле” працягвае канцэпцыю пранікнення ў іншасвет, таму што такая яго візуальная характарыстыка, як бязмежнасць неапрацаванай чалавекам прасторы, стварае адчуванне пазачасавасці, хаосу і варожасці.

“У чыстым полі стаіць тры бясы, два бясы, адзін бес: бес Сава, бес Савул, бес Калдун. Падыйду я, добры маладзец, набліжэй, пакланюся паніжэй, і вы, трыдзевяць бясоў – бес Сава, бес Савул, бес Калдун, паслужыце мне, як служылі Іраду цару” [2, с. 53]. У гэтым урыўку замовы выразна назіраецца сінтэз элементаў язычніцтва і хрысціянскай культуры. Сава, Савул і Калдун – нячысцікі, сустрэча з якімі ў локусе іншасвету носіць лагічны і абавязковы характар. Іх місія заключаецца ў тым, каб забяспечыць хлопцу выкананне яго жадання – прысушыць да сябе мілую дзяўчыну. Праз паклон чалавек заўжды выказвае паважлівае стаўленне да таго, каму кланяецца, і гатоўнасць служэння яму. Дзякуючы вядомай біблейскай гісторыі пра забойствы немаўлят Ірад набыў славу жорсткага манарха і ў хуткім часе стаў увасабленнем Антыхрыста. На выявах гэта быў чалавек, што ў вар’яцкай лютасці рве сабе бараду і замахваецца мячом на няшчасных дзяцей. Побач з ім малявалі Сатану, які штосьці нашэптваў Іраду на вуха. Магчыма, так у замове праз параўнанне “як служылі Іраду цару” ўказваецца, якім чынам нячысцікі будуць выклікаць каханне ў дзяўчыны, а менавіта шляхам нашэптвавання. Таксама прасочваецца выразная лічбавая сімволіка. Лік “тры”, хоць і з’яўляецца няцотным, у міфапаэтычнай сістэме нашых продкаў асацыяваўся выключна са стабільнасцю і гармоніяй. Так, найважнейшымі параметрамі існавання былі неба, зямля, іншасвет; бог, прырода, чалавек; цела, дух, душа. У рэлігійных вераваннях Старажытнага Егіпта асабліва ўшаноўваліся багі Ра, Асірыс, Гор, у Індыі – Брахма, Шыва, Вішну, а ў беларусаў пасля прыняцця хрысціянства – святая Тройца (дарэчы, выява якой увасабляе сабою трохкутнік, часам з вокам унутры): Бог Бацька, Бог Сын і Бог Святы Дух.

“Ідзіце па гарадах, па сёлах, па дзярэўнях і збярыце ўсю таску і сухоту ад звярэй, птушак, рыб і ўсякага роду людзей і знясіце тую таску і ўсякага роду сухоту дзявіцы Прасінні ў ясныя вочы, у чорныя бровы, у румянае ліцо, у рацівае сэрца, у чорную печань, у гарачую кроў, у трыдзевяць жыл і адну жылу станаваю, падпятную, і каб гэта дзявіца не магла ні жыць, ні быць ні днём па сонцу, ні ноччу па месяцу без мяне, добрага моладца” [2, с. 53]. Людзям, наогул усім прыродным элементам, уласціва захаванне ў глыбінях памяці ў большай

ступені не пазітыўнай, а негатыўнай інфармацыі, да якой і апелююць нячысцікі, а вока ў фальклорнай традыцыі ўспрымалася як уваход у цела і свядомасць чалавека і ўяўлялася месцам, дзе можа пасяліцца нячыстая сіла. У першую чаргу любоўныя пачуцці закранаюць сэрца, яно ёсць пачатковы індикатар і канцэнтрат інтымных перажыванняў у чалавечым цэле. Пры гэтым адбываецца адключэнне разумовых функцый. Сэрца непасрэдна звязана з такімі ўніверсальнымі сімваламі жыцця, як кроў, праз якую экспрэсія кахання распаўсюджваецца па ўсім арганізме, і печань, якая з’яўляецца носьбітам энергіі і энергетыкі чалавека. Пята, паводле старажытных меркаванняў, мае выразны медыятыўны характар семантыкі. Менавіта гэта частка цела становіцца найважнейшай зонай кантактаў з іншасветам, бо заканчвае сабой “сваю”, чалавечую прастору і ў той жа час судакранаецца з зямлёй, “чужой” сферай. Заўважым, што хлопец у замове побач з імем дзяўчыны не называе свайго імя. Такую безасабовасць можна патлумачыць жаданнем схавацца ад цёмных сіл і такім чынам не наклікаць на сябе ліха.

“У чыстым полі стаіць сарачынскі дуб, з-пад дуба выходзіла Баба-Яга і паджыгала трыдзеваць кастроў дубовых дроў. Так жарка, так ясна, каб разгарэліся ў дзявіцы ясныя вочы, чорныя бровы, румянае ліцо, рацівае сэрца, чорная печань, гарачая кроў, семдзсят адзін сустаў; каб тая дзявіца не магла насладжацца, ні ў чыстым полі нагуляцца, ні ў парнай лазні парыцца, ні прэсным малаком нахлябацца, ні ў мяккай пасцелі адаспацца без мяне, добрага моладца” [2, с. 53]. Характэрным для міфалагічнай свядомасці вобразам, які ўяўляў сабою ўніверсальную сістэму свету, было Дрэва Сусвету (Касмічнае Дрэва). Дрэва Сусвету – гэта агромністае дрэва, што злучала цэнтр Пекла, цэнтр Зямлі і цэнтр Неба. Яно мадэлявала свет як у прасторавых (па гарызанталі і па вертыкалі), так і ў часавых адносінах. Дуб у дадзеным кантэксце і з’яўляецца такім дрэвам. Акрамя гэтага, дуб як сімвал вечнага жыцця, прыгажосці і здароўя, асацыяваўся з моцным мужчынскім пачаткам. Чаму дуб называецца “сарачынскім”? Мажліва, што “сарачынскі” – гэта скажоная форма прыналежнага прыметніка ад назоўніка “сарока”, бо ў мінулыя часы гэта птушка надзялялася магічнымі здольнасцямі. Паколькі ў традыцыйнай культуры беларусаў Баба Яга – жаночае ўвасабленне дэманічнай істоты, то ўяўляецца магчымым у гэтай замове інтэрпрэтаваць вобраз Бабы Ягі як маці (хоць часцей Баба Яга займае варожую пазіцыю да людзей), якая паўстае з іншасвету і праз спальванне ўсемагутных дубовых дроў (так званы рытуальны “чортаў агонь”) дапамагае сыну паралізаваць волю дзяўчыны Прасінні. Існуюць цікавыя даследаванні, у якіх “некаторыя вучоныя на падставе лінгвістычных дадзеных канкрэтызуюць міфалагічнага прататыпа Бабы Ягі ў вобразе змяі, бо змяя (“аднанога”, як і Баба Яга) мае хтанічны характар і з прычыны гэтага мае непасрэднае дачыненне да царства памерлых. Элемент “-яга” і яго варыянты маглі ўзыходзіць да вялікага этымалагічнага гнязда, звязанага з і.-е. каранем *egh(i) – “змяя” [1, с. 34]. А змяя ў сваю чаргу з’яўляецца сімвалам мудрасці, звышнатуральнай сілы, любоўнай магіі, а таксама апякунства ачага, сям’і і кожнага чалавека. Ва ўрыўку прысутнічае

лічба “сем”, якая валодае моцным сакральным зместам. Мяркуюць, што “сямёрка – гэта хутчэй за ўсё сума дзвюх папярэдніх канстант – тройкі і чацвёркі, г. зн. дынамічнага і статычнага бакоў Сусвету, адзінства дзвюх супрацьлегласцей, якія не ўмеюць у гэткай універсальнай сістэме, з якой складаецца сам свет, існаваць адзін без другога. Болей таго, сямёрка – агульная ідэя ўсяго Сусвету ў яго пастаянным адраджэнні і адначасова ідэя адпаведнага гэтаму Сусвету інструмента яго пазнання – дрэва жыцця” [5, с. 73]. Здаўна нашы продкі пачалі вылучаць сем багоў у верхнім славянскім пантэоне, сем нябёсаў у структуры космасу, сем колераў у вясёлкі, а пасля і сем дзён у тыдні, сем асноўных нот у гаме. Нават тэасафы сцвярджаюць, што сутнасць чалавека складаецца з сямі ўзроўняў: фізічны, астральны, ментальны, інтуітыўны, нірванічны, манадычны, Боская свядомасць.

“І гэтым добрым маім словам ключ і замок, замок замкну і ключ знясу ў акіян-мора пад латыр камень. Амінь” [2, с. 54]. Замок і ключ, паводле міфалагічнай карціны свету беларусаў, уяўляліся сімвалам аховы, з’яднання ці раз’яднання. У дадзеным выпадку гэта інструменты, пры дапамозе якіх хлопец павінен з’яднацца з каханай дзяўчынай. Адсюль выразныя эратычныя матывы ў семантыцы замка і ключа: замок, натуральна, увасабляў жаночы пачатак, а ключ – мужчынскі, а самі дзеянні адмыкання/замыкання замка ключом непасрэдна палавы акт. І ў дадатак замкнуты замок у тэксце замовы магічным чынам як бы замацоўвае выказанае жаданне хлопца. Акіян-мора – сакральная прастора, мяжа паміж “тым” і “гэтым” светам, шлях у іншае вымярэнне, месцазнаходжанне душ памерлых і нячыстай сілы. Лічылася, што да зямных водаў абавязкова маюць дачыненне багіні кахання, напрыклад, славянская Мокаш. Таксама вада, адна з асноўных касмічных стыхій, паводле вынікаў навуковых даследаў, з’яўляецца субстанцыяй, якая цудоўна захоўвае і перадае інфармацыю, і носьбітам закладзенай чалавекам энергетыкі. Верагодна, што гэты факт быў ужо даўно вядомы нашым продкам. Асабліваці фізічных якасцяў і разнастайнасць формаў далі магчымасць каменю сцвердзіць сябе ў народных уяўленнях уладальнікам незвычайных здольнасцяў. Невыпадкава, што цвёрдасць і даўгавечнасць каменя – гэта асноўныя матывы яго выкарыстання ў магічных аперацыях. Камень у дадзеным кантэксце выступае як гарант трывалых адносін паміж хлопцам і дзяўчынай. Фінальны акорд “амінь” з’яўляецца пад уплывам хрысціянскай традыцыі і семантычна ўвасабляе сабою замацаванне ўсяго зместу замовы.

Такім чынам, у працэсе дадзенага этналінгвістычнага аналізу любоўнай замовы (прысушкі) бяспрэчным застаецца адзін факт: вусная народная творчасць – гэта вялікая крыніца сэнсаў, спасціжэнне якіх неабходна для вырашэння пытання пра нацыянальную самаідэнтыфікацыю чалавека.

Выкарыстаная літаратура

1. Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік. Мн., 2006.
2. Беларускі фальклор: Хрэстаматыя. Мн., 1996.
3. Міфалогія беларусаў: Энцыклапедычны слоўнік. Мн., 2011.
4. Міфы бацькаўшчыны. Мн., 1994.
5. Ненадавец А.М. Каму пакланяліся продкі. Мн., 1996.

6. Ненадавец А.М. Святло таямнічага вогнішча. Мн., 1993.
7. Ненадавец А.М. Сілаю слова. Чорная і белая магія. Мн., 2002.

Марта Дубовік

КАМУНІКАТЫЎНАСЦЬ ЯК АСНОЎНЫ СРОДАК РЭАЛІЗАЦЫІ КАМУНІКАТЫЎНАГА ПАДЫХОДУ ДА НАВУЧАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ЯК ЗАМЕЖНАЙ

Камунікатыўны падыход да навучання замежным мовам аформіўся ў 1970-х гадах у Заходняй Еўропе ў сувязі з вылучэннем новай мэты навучання – авалоданнем мовай як сродкам зносінаў. Пад зносінамі разумеецца перадача і паведамленне інфармацыі пазнавальнага і афектыўна-ацэначнага характару, абмен ведамі, навыкамі і ўменнямі ў працэсе маўлення ўзаемадзеяння дзвюх і больш асоб. Неабходна адзначыць, што факт узаемадзеяння не заўсёды азначае, што зносіны адбыліся. Ёсць выпадкі, калі ўдзельнікі камунікацыі прамаўляюць фразы, рэплікі, але абмен інфармацыяй, разуменне і ўзаемаўплыў не адбываюцца. Прычынамі гэтага з'яўляюцца несфарміраванасць камунікатыўнай кампетэнцыі, якая разглядаецца ўсімі даследчыкамі камунікатыўнага падыходу як галоўная мэта навучання.

Тэрмін “кампетэнцыя” быў уведзены Н. Хомскім у дачыненні да лінгвістыкі і абазначаў веданне сістэмы мовы ў адрозненне ад валодання ёю ў рэальнай сітуацыі зносінаў. Паступова ў замежнай, а затым і ў айчынай методыцы ў процівагу лінгвістычнай кампетэнцыі Хомскага з'явіўся метадычны тэрмін “камунікатыўная кампетэнцыя”, пад якім сталі разумець здольнасць ажыццяўляць зносіны з дапамогай сродкаў мовы, гэта значыць перадаваць думкі і абменьвацца імі ў розных сітуацыях падчас узаемадзеяння з іншымі ўдзельнікамі зносінаў, правільна выкарыстоўваць сістэму моўных і маўленчых нормаў, выбіраючы пры гэтым камунікатыўныя паводзіны, адэкватныя аўтэнтычнай сітуацыі зносінаў. Камунікатыўная кампетэнцыя не з'яўляецца асобнай характарыстыкай таго ці іншага чалавека, яе ўзровень сфарміраванасці выяўляецца непасрэдна падчас самой камунікацыі.

Становіцца відавочным, што для камунікатыўнага падыходу адной з асноўных ідэй з'яўляецца камунікатыўнасць навучання, г.зн. здольнасць да перадачы і ўспрымання інфармацыі.

Першым чынам неабходна сказаць, што “камунікатыўнасць” варта разглядаць у якасці катэгорыі методыкі як навукі. “Без камунікатыўнасці няма сучаснай методыкі”, – справядліва сцвярджаюць В.Р. Кастамараў і В.Д. Мітрафанава.

Камунікатыўнасць заключаецца ў прыпадабненні працэсу навучання да працэсу паспяховай камунікацыі. З гэтага вынікае, што камунікатыўны падыход мадэлюе навучання як рэальныя зносіны паміж людзьмі.

Паколькі катэгорыя камунікатыўнасці адносіцца да даволі шырокіх паняццяў, мы прааналізуем яе ў дачыненні да асноўных аспектаў навучальнага працэсу. Гэта дапаможа вызначыць змест прынцыпаў камунікатыўнага падыходу, а такім чынам, і сфармуляваць іх.

1. Камунікатыўнасць уключае маўленчую скіраванасць навучальнага працэсу, які складаецца з самой маўленчай мэты і яе практычнага выкарыстання.

Маўленчая скіраванасць навучальнага працэсу стане магчымай толькі пры ўмове наяўнасці маўленчай і мысленчай актыўнасці навучэнцаў, якая характарызуе іх дзейнасць. Актыўнасць – цэнтр камунікатыўнага працэсу навучання.

Маўленчая скіраванасць рэалізуецца пры шырокім выкарыстанні практыкаванняў, якія накіраваны на развіццё маўлення. Перш за ўсё, гэта мае дачыненне да практыкаванняў, якія выкарыстоўваюцца для фарміравання маўленчых навыкаў і выкарыстанне ў гэтых мэтах умоўна-маўленчых, а не моўных практыкаванняў. Іншымі словамі, практыкаванні павінны быць накіраваны не на практыку прамаўлення слоў, а на само маўленне. Праблема, такім чынам, зводзіцца да арганізацыі маўленчага (а не проста навучальнага) партнёрства ў навучальных зносінах. Такім чынам, мы лічым, што першым прынцыпам навучання маўленню як віду маўленчай дзейнасці з'яўляецца прынцып маўленчай і мысленчай актыўнасці.

2. Камунікатыўнасць складаецца з індывідуалізацыі навучання маўленчай дзейнасці, пад якой разумеецца ўлік усіх асаблівасцей навучэнца як індывідуальнасці: яго здольнасцей, уменняў ажыццяўляць маўленчую і навучальную дзейнасць і галоўным чынам яго асобасных уласцівасцей.

З гэтага вынікае, што для камунікатыўнага метаду індывідуалізацыя з'яўляецца асноўным сродкам стварэння матывацыі і актыўнасці. Пры навучанні іншамоўнай маўленчай дзейнасці індывідуальная рэакцыя магчымая толькі ў тым выпадку, калі маўленчая задача, рэалізацыя якой стаіць перад навучэнцам, будзе адпавядаць яго запатрабаванням і інтарэсам як асобы. Таму для адэкватнай рэакцыі неабходна ўлічваць індывідуальныя і асобасныя ўласцівасці навучэнцаў: жыццёвы досвед, кантэкст дзейнасці, сфера інтарэсаў, схільнасці, эмацыйная сфера, светапогляд.

Улічваючы сказанае, можна лічыць індывідуалізацыю заканамернасцю навучання, а другім прынцыпам навучання маўленню як віду маўленчай дзейнасці – прынцып індывідуалізацыі пры вядучай ролі яе асобнага аспекту.

3. Камунікатыўнасць цесна звязана з паняццем функцыянальнасці. Гэта азначае, што любая маўленчая адзінка, любая моўная форма выконвае падчас камунікацыі свае маўленчыя функцыі. У адваротным выпадку маўленчае ўздзеянне было б немагчымым. Іншымі словамі, функцыянальнасць – гэта самая істотная характэрная рыса любой маўленчай адзінкі, г.зн. любой моўнай формы, якая выкарыстоўваецца ў маўленні.

На жаль, нярэдка пасля курса навучання беларускай мове як замежнай можна назіраць, як навучэнцы маюць добрую лексічную базу, умеюць утварыць адпаведную граматычную форму, аднак не могуць выкарыстаць усё гэта ў маўленчай дзейнасці. Прычыны тут варта шукаць у стратэгіі навучання, якая прадвызначае папярэдняе запамінанне слоў ці вывучэнне самой граматычнай формы ў адрыве ад выкананых імі маўленчых функцый. У выніку гэтага слова

ці форма не асацыююцца з маўленчай задачай (функцыяй) і затым пры неабходнасці выканання той ці іншай функцыі не ўзгадваюцца: пераносу не адбываецца.

Цалкам лагічна выказаць гіпотэзу, што функцыянальнасць можа быць засвоена толькі праз функцыянальнасць. Таму трэцім прынцыпам камунікатыўнага падыходу да навучання маўленню можна лічыць прынцып функцыянальнасці.

4. Камунікатыўнасць дапускае сітуацыйнасць навучання.

Сітуацыйная аднесенасць з'яўляецца адной з прыродных уласцівасцей маўленчага навыку, без якога ён не здольны да пераносу. Калі сітуацыйны характар засвоенага маўленчага дзеяння не зафіксаваны мозгам, пераносу не адбудзецца. Менавіта таму мноства завучаных слоў і аўтаматызаваных граматычных форм застаюцца ў “засеках” памяці навучэнцаў, калі яны вымушаны ўступаць у зносіны. Сітуацыйнасць неабходна таксама і як спосаб маўленчай стымуляцыі, і як умова развіцця маўленчага ўмення, у прыватнасці такіх яго якасцей, як мэтанакіраванасць, прадуктыўнасць і інш. Сітуацыйнасць здольная ўзнавіць камунікатыўную рэальнасць і тым самым абуджаць цікавасць да сапраўднага маўлення, што вельмі важна ў працэсе навучання беларускай мове як замежнай. Заўважым, аднак, што камунікатыўнасць патрабуе пераасэнсавання не толькі паняцця “*сітуацыя*”, але і звязанага з ім паняцця “*сітуацыйнасць*”. Пад сітуацыяй неабходна разумець не сукупнасць экстралінгвістычных акалічнасцей, а сістэму ўзаемаадносін суразмоўцаў, адлюстраваную ў іх свядомасці; пад сітуацыйнасцю – суаднесенасць выказвання з гэтымі ўзаемаадносінамі.

Такім чынам, чацвёрты прынцып навучання маўленню як віду маўленчай дзейнасці – прынцып сітуацыйнасці.

5. Працэс зносінаў характарызуецца пастаяннай зменай прадмета маўлення, акалічнасцей, умоў і задач камунікацыі, у працэсе якой нельга не ўлічваць навізны ўсіх яе кампанентаў. Сапраўды, для таго, каб падрыхтаваць навучэнца да зносінаў, развіць у яго здольнасць да адэкватнага рэагавання неабходна пастаянна змяняць ўсе гэтыя кампаненты. Таму будзе справядліва ўвесці пяты прынцып навучання маўленню як сродку зносінаў – прынцып навізны.

Названы прынцып забяспечвае неабходнае развіццё маўленчага ўмення, у прыватнасці яго дынамічнасці (метадычна непадрыхтаванага маўлення), здольнасці перафразоўваць (якасць прадуктыўнасці), механізму камбінавання, ініцыятыўнасці выказвання, тэмпу маўлення і асабліва стратэгіі і тактыкі камунікантаў.

Прадуктам прынцыпу навізны з'яўляецца і цікавасць да навучання, што з'яўляецца вельмі важнай характарыстыкай, калі гаворка ідзе пра камунікатыўны падыход. Веды, засвоеныя без цікавасці, не афарбаваныя ўласным станоўчым стаўленнем, не становяцца актыўным здабыткам чалавека.

Навізна зместу дапускае выкарыстанне толькі інфарматыўнага (для дадзенага пэўнага ўзросту навучэнцаў) матэрыялу; любыя фразы, якія не маюць

камунікатыўнай каштоўнасці, не могуць быць апраўданы ніякімі добрымі меркаваннямі, бо навізна – гэта заўсёды інфарматыўнасць.

Прынцып навізны, нарэшце, прадвызначае і нешаблонную арганізацыю навучальнага працэсу, а таксама разнастайнасць прыёмаў працы.

Такім чынам, камунікатыўны падыход да навучання маўленню як віду маўленчай дзейнасці і сродку зносін складаецца з пяці асноўных прынцыпаў, якія цалкам адлюстроўваюць заканамернасці камунікатыўнага навучання маўленчай дзейнасці:

- прынцып маўленчай і мысленчай актыўнасці навучэнцаў;
- прынцып індывідуалізацыі пры вядучай ролі асобаснага аспекту,
- прынцып функцыянальнасці;
- прынцып сітуацыйнасці;
- прынцып навізны.

Катэгорыя камунікатыўнасці з'яўляецца сёння асноўнай платформай, якая аб'ядноўвае сусветную лінгваметодыку. Камунікатыўны падыход да навучання з'яўляецца найбольш аптымальным, эфектыўным і дзейсным у працэсе навучання беларускай мове як замежнай.

Паспяховае авалоданне замежнымі мовамі ў наш час – гэта неабходная перадумова для атрымання запатрабаванай і цікавай працы ў нашай краіне і за мяжой, умацавання сяброўства з прадстаўнікамі розных краін, прафесійнага росту ў абранай галіне спецыялізацыі. Таму ў сусветнай практыцы навучання мовам ставяцца задачы навучання замежнай мове як сродку зносін, прыладзе ўзаемаўзбагачэння розных народаў і краін.

Т. Запатылак

НАЗВЫ ПОСУДУ І ХАТНЯГА НАЧЫННЯ Ў БЕЛАРУСКІХ ЗАМОВАХ

Традыцыйная духоўная культура беларускага народа найбольш поўна пададзена ў вуснай народнай творчасці, у складзе якой вылучаецца такі жанр, як замовы.

Замовы былі выкліканы да жыцця працоўнай практыкай чалавека, яго гаспадарчымі патрэбамі. Замоўныя формулы – матэрыял для даследавання светапогляду старажытнага чалавека, яго эвалюцыі. Гэта той матэрыял, у якім побач з забабоннымі ўяўленнямі нашых далёкіх продкаў мы знаходзім і шмат рацыянальнага. Менавіта таму замовы прыцягвалі да сябе ўвагу даследчыкаў – фалькларыстаў, літаратуразнаўцаў, мовазнаўцаў. Сярод іх можна вылучыць Ф.І. Буслаева, М. Крушэўскага, І.П. Сахарава, Я.Ф. Карскага, К.П. Кабашнікава, В.С. Новак, А. Афанасьева, М.Ф. Пазнанскага, К.В. Вельмезаву, Г.А. Барташэвіч.

Даць азначэнне жанру замовы надзвычай складана. Гэта цяжкасць тлумачыцца разнастайнай формай замоўных формул, а таксама тым, што існуе вялікая колькасць азначэнняў замоў. Слушнымі ўяўляюцца меркаванні М. Крушэўскага, які адным з першых звярнуў увагу на магчымасці слова ў замоўных формулах. Паводле меркаванняў вучонага, замова – гэта выказанае

словамі пажаданне, спалучанае з пэўным абрадам ці без яго, пажаданне, якое павінна абавязкова здзейсніцца [Крушэўскі 1876, с. 23]. Для абазначэння замоў выкарыстоўваюць яшчэ і тэрміны “загаворы”, “нагаворы”, “шэпты”, “шаптанні”, “малітвы”, “словы”, “чары”, “замаўленні”.

Тэксты замоў сведчаць аб занатаваных у іх высокіх эстэтычных і мастацкіх магчымасцях слова. Іх мову, як і іншых фальклорных твораў, трэба разглядаць як пачатак беларускай літаратурнай мовы, адну са значных яе крыніц. Вывучэнне мовы замоўных формул будзе садзейнічаць больш глыбокаму іх асэнсаванню. Трэба адзначыць, што замовы даследаваліся як з’ява этнаграфічная і літаратуразнаўчая, а пытанне аб іх моўным багацці вывучана недастаткова.

Што да лексічнага багацця замоў, то значны пласт яго складае прадметна-бытавая лексіка, даследаванне якой у складзе гэтага жанру вуснай народнай творчасці падаецца надзвычай актуальным і надзённым.

З улікам асноўных азначэнняў і крытэрыяў вылучэння лексіка-семантычных груп, прапанаваных шматлікімі вучонымі, была праведзена класіфікацыя прадметна-бытавой лексікі беларускіх замоў, якая дала магчымасць вылучыць наступныя лексіка-семантычныя групы: назвы посуду і хатняга начыння; назвы мэблі; назвы гаспадарчых прылад; назвы прылад для палявання, рыбалоўства, збіральніцтва; назвы бялізны; назвы вырабаў для сну; назвы прадметаў гігіены; назвы ткацкіх і швацкіх прылад і прадметаў; назвы вырабаў для захоўвання і пераносу рэчаў.

Звернемся да аналізу адной лексіка-семантычнай групы – назвы посуду і хатняга начыння, у склад якой уваходзяць наступныя лексічныя адзінкі: *гарлачык, гаршчок, дзяжа, жбан, кацёл, кубак, міска, нож, патэльня, стакан, ступа, талерка, цэбар, цёрла (цёрка), карыта, печ, качарга*.

Дадзеная лексіка каштоўная ў тым аспекце, што яна дае магчымасць звярнуцца да найбольш старажытнага, першапачатковага пласта беларускай мовы, які абслугоўвае жыццёва важную сферу фізічнага існавання чалавека. Прадметы посуду і хатняга начыння прызначаны абслугоўваць самую значную патрэбнасць чалавека ў прыманні ежы, якая выклікае неабходнасць яе прыгатавання з мэтай зрабіць яе больш засваяльнай.

Так, напрыклад, слова *печ* – адзін з асноўных рытуальных цэнтраў космасу сялянскага жытла [Беларуская міфалогія 2006, с. 379]. Яна ўзяла на сябе функцыі міфалагічнага асяродку хаты. У міфалагічным плане печ успрымалася як утаймавальніца прыроднага агню і адначасова яго захавальніца, што сімвалізавала няспынны працяг жыцця ў хаце. Значная колькасць рытуалаў сямейнай накіраванасці выконвалася каля печы. Гэта лексема выкарыстоўваецца ў замовах ад крыві, ад падымку, ад рожы, пры лячэнні вогніка, супраць злодзеяў, ад сурокаў. Напрыклад, у раздзеле “Таючыя, лячэбныя замовы і дзеянні” ў замове супраць крыві: “*Ішлі калекі праз тры ракі. Лазу дралі, у **печы** палілі, сок цадзілі, кроў замаўлялі*” [с. 370]¹.

¹ Тут і далей фактычны матэрыял падаецца паводле кнігі “Замовы” / [уклад. У.А. Васілевіч, Л.М. Салавей]. – Мінск: Беларусь, 2009. – 519 с.

Патэлья ў сваім рытуальным выкарыстанні мае тую ж семантыку, што і іншыя прадметы пячнага начыння. Галоўным у іх магічнай прагматыцы застаецца матыў сувязі з агнём, які вызначае ачышчальныя якасці гэтых прадметаў. Не абыходзіць патэлья медыятыўнай функцыі – выконвае ролю пасрэдніка ў дачыненнях з іншасветам. Як адзначае Т. Валодзіна, патэлья, прылада пячнага начыння, сімвалізуе сабою цэнтр хаты, а ў праекцыі на макракосм атаясамліваецца з сакральным цэнтрам Сусвету [Валодзіна 1999, с. 31]. Гэта слова сустракаем у замове на каханага ў раздзеле “Падбор шлюбных пар. Адносіны ў сям’і”: “*Як гэты перац верціцца на патэльні, так няхай раб Божы (імя) верціцца, пакуль не ўбачыць рабу Божую (сваё імя)*” [с. 33].

Ступай называецца драўляная або металічная пасудзіна, у якой таўкуць што-небудзь таўкачом. Разам з тым гэта лексема мае спрадвечнаславянскае паходжанне. У беларусаў, як і ў іншых славян, ступа ўяўляецца адным з атрыбутаў дэманічных істот. “Ступа – увасабленне першакрыніцы, зямлі, жанчыны. Амбівалентная накіраванасць на пераход да новага жыцця праз смерць абумовіла выкарыстанне ступы ў народнай медыцыне і замовах” [Беларуская міфалогія 2006, с. 494]. Гэту намінацыю сустракаем ў групе “Замоў ад шкадлівага ўздзеяння на псіхіку” ў замовах ад суроку: “*Соль табе ў вочы, вочы – колам, а язык – ступіцай*” [с. 161].

Кацёл – “вялікая металічная пасудзіна круглай формы (для награвання вады, прыгатавання ежы)” [ТСБЛМ 1999, 286]. На думку М. Фасмера, гэта слова запазычана ў праславянскую эпоху з гоцкага *katils ці *katilus” [Фасмер 1964, с. 351]. Адзначаная лексема выкарыстоўваецца ў замовах ад усіх няшчасцяў: “*Я ў хаце ляжу, на вуглі гляджу. Як вуглю згарэць, так табе ў катле кінець*” [с. 284].

Трывала замацавалася ў народнай свядомасці ізаморфнасць галавы чалавека з круглым посудам, часцей з *гаршчком*. Як і чалавек, посуд нараджаецца, жыве і памірае. Сувязь гаршка з душамі продкаў тлумачыць суаднясенне яго з дамавіком. У замовах гаршчок уяўляецца месцам “пражывання” хатняга духа найперш з прычыны свайго судачынення з печчу і прасторай каля яе, а падругое, з прычыны сутыкання з агнём. “Вера ў магчымасць посуду змяшчаць у сабе як матэрыяльныя, так і нематэрыяльныя субстанцыі забяспечыла выкарыстанне яго ў народнай медыцыне” [Валодзіна 1999, с. 71]. Семантыка посуду ў народнай культуры рэпрэзентуе не толькі мікракосм чалавека – яго самога, яго галаву, чэрава, дом і нават труну, але і дэманструе структуру самога Космасу. Лексема “гаршчок” актыўна ўжываецца ў групе “Замоў ад шкадлівага ўздзеяння на псіхіку” ў замовах ад прырэпалаху: “*Госпадзі Божа, памажы. Думнаму, нагаданаму – соль на прыпечак, што паганымі вачыма – гаршчок між шчок*” [с. 231].

Значнасць *дзяжы* ў этнакультурным кантэксце абаяваецца на багаты семіятычны фон уласна хлеба. Семантыка дзяжы як крыніцы пладавітасці прадвызначыла метафару “дзяжа як жаночае чэрава”. Яна як улонне хлеба-жыцця сімвалічна ўвасабляе зямлю. Дзяжа мае прыналежнасць да кола

элементаў, звязаных з хатнім вогнішчам. З гэтым словам звязана група “Таючых, лячэбных замоў і дзеянняў”, напрыклад, замоў ад падрыву: “*З-пад дзяжы, з-пад мяжы, залатнік залаты, стала дарога на карэнні, стань, залатнік, на месцы*” [с. 362].

Металёвыя прадметы ў традыцыйнай культуры асэнсоўваліся як самастойная магічная сіла, нават калі яны і не выкарыстоўваліся актыўна, а ляжалі нерухома. Значная колькасць прадпісанняў народнай медыцыны звязана з выкарыстаннем *нажа*. У шырока распаўсюджаным звычаі, калі клалі нож пад калыску, назіраецца імкненне аддзяліць дзіця ад ніжняга свету, стварыць перашкоду для пранікнення адмоўных уплываў. У групе замоў “Цяжарнасць. Роды. Гадаванне дзяцяці” сустракаем засцерагальную функцыю нажа ў замове ад дзіцячых крыксаў-плаксаў: “*Крыксы, плаксы, начныя, дзянныя, урочныя, малочныя, падумныя, падзіўныя, ідзіце на печ, на **нажы** парэжцеся, на верацёны накаліцеся, ад раба Божага (імя) адкасніцеся*” [с. 62]. Нож успрымаецца таксама як мяжа, што падзяляе людзей і чарадзеяў, убіты нож сімвалізуе прыпыненне, фіксаваў тое ці іншага стану або якасцяў чалавека. Гэта адлюстравана ў замовах ад зглазу, а таксама ў замовах, каб забыць каханага чалавека.

Качарга ўвайшла ў культурную прастору дзякуючы існаванню ў сваёй сэнсавай структуры семантычнай напоўненасці яе асноўных лейтматываў – агню і жалеза. Качарга як адзін з вельмі патрэбных у гаспадарцы прадметаў сімвалізавала “свой” свет, які дапамагаў чалавеку ў штодзённым жыцці і праз тое аберагаў яго. Адсюль функцыянаванне качаргі ў якасці абярэга. Гэта функцыя выразна адлюстравана ў групе “Замоў ад шкадлівага ўздзеяння на псіхіку” ў замове, якую трэба прамовіць, калі на цябе нехта нядобра глянуў: “*Соль табе ў вочы, перац табе ў нос, цёрла ў горла, дзярках у зубы, **качаргу** за плечы і каб чэрці цягалі на печы*” [с. 161]. На думку Т. Валодзінай, “абарончая семантыка качаргі вызначаецца двума чыннікамі: тэхналагічным (пераўтварэнне і ўзаемадзеянне жалеза і агню) і функцыянальным (выкарыстанне качаргі як аб’екта культуры)” [Валодзіна 1999, с. 21].

Прааналізаваныя прыклады назваў посуду і хіпняга начыння яскрава сведчаць пра светаўспрыманне чалавека, які надае гэтым рэчам чудадзейнае значэнне і верыць у тое, што ў складзе замоўных формул яны маюць дастатковую сілу, каб адагнаць хваробу, забраць боль, усяляюць упэўненасць і надзею на выздараўленне.

Літаратура

1. Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік/ С. Санько [і інш.]; пад агульн. рэд. К. Клімкевіч. – 2-е выд., дап. – Мінск: Беларусь, 2006. – 599 с.
2. Валодзіна Т. Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў / Т. Валодзіна. – Мінск: Тэхналогія, 1999. – 167 с.
3. Крушевский Н. Заговоры как вид русской народной поэзии / Н. Крушевский // Варшавские университетские известия. – Варшава, 1876. – № 3. – 58 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / рэдкал.: М. Р. Суднік [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1999. – 784 с.

5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / Перевод с нем. и доп. О. Н. Трубачёва. Под ред. и с предисл. проф. Б. А. Ларина. – Москва, 1964.

М. В. Курачыцкая

БЕЛАРУСКАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ ПСІХАЛОГІІ Ў ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫМ АДЛЮСТРАВАННІ

Вынікам распрацоўкі беларускай тэрміналогіі, якая вядзе свой адлік з першага дваццацігоддзя XX, з’яўляецца распрацаваны пласт спецыяльнай лексікі, у тым ліку па псіхалогіі. Пры дасканалым і ўважлівым вывучэнні адметнасцей тэрміналагічнай лексікі становіцца зразумелым, што яна патрабуе свайго ўдакладнення і пастаяннай апрацоўкі, што тлумачыцца неабходнасцю забеспячэння патрэб грамадства, імкненнем інтэлігенцыі карыстацца беларускай мовай, пашыраным стварэннем электронных сайтаў на роднай мове і фарміраваннем аўтаматызаваных банкаў даных па розных галінах навук. Вывучэнне тэрміналагічных слоўнікаў па псіхалогіі дазволіць прасачыць этапнасць упарадкавання тэрмінагаліны, а таксама ацаніць назапашанне беларускай тэрміналогіі псіхалогіі.

Мэта даследавання палягае ў вывучэнні гісторыі беларускай тэрміналогіі псіхалогіі. Для дасягнення пастаўленай мэты перадусім мяркуецца фарміраванне па магчымасці поўнай картатэкі тэрміналагічных крыніц. Фарміраванне картатэкі слоўнікаў адбывалася паводле асноўных і аўтарытэрных бібліяграфічных крыніц: Г. Цыхун, Л. Чарняўская “Тэрміналагічныя слоўнікі (асноўныя выданні) 1918 гг.” (2000) [9] і З. Саўка, В. Кіпель “Беларускія слоўнікі і энцыклапедыі” (2002) [3]. У выніку праведзенай працы ўдалося вылучыць 8 профільных крыніц. Каштоўнасць слоўнікаў заключаецца ў тым, што гэта невывучаны скарб, у якім змяшчаецца матэрыял, неабходны для вывучэння і разумення адметнасцей фарміравання беларускай навуковай тэрміналогіі псіхалогіі.

Першым крокам у справе мэтанакіраванай распрацоўкі тэрміналогіі псіхалогіі з’явіўся слоўнік “Тэрмінолёгія лёгікі і псіхалогіі” (1923) [2]. Менавіта з гэтай крыніцы пачынаецца адлік тэрміналагічных слоўнікаў у галіне псіхалогіі. Па структуры – гэта руска-беларускі перакладны слоўнік, у якім падаецца 1090 псіхалагічных тэрмінаадзінак, пададзеных у алфавітным парадку. Адрасуецца студэнтам педагагічных і псіхалагічных факультэтаў, выкладчыкам псіхалогіі, філолагам і ўсім, хто цікавіцца псіхалогіяй і беларускай мовай. Мэта тэрміналагічнага слоўніка: забяспечыць патрэбы ў беларускіх тэрмінах для адукацыйнай сістэмы і навукі. Выйшаў слоўнік, дзякуючы створанай ў 1921 г. Беларускай навукова-тэрміналагічнай камісіі, у рамках якой была надрукавана вялікая колькасць слоўнікаў па розных галінах навукі.

Наступным крокам у справе распрацоўкі тэрміналогіі псіхалогіі стаў “Праект слоўніка. [Для БелСЭ]” (1935) [6]. Пасля значнай і выніковай працы Навукова-тэрміналагічнай камісіі, у 30-я гады была распачата падрыхтоўка Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, у выніку праведзенай работы толькі за

1935 г. было падрыхтавана 15 праектаў энцыклапедычных слоўнікаў па найважнейшых галінах навукі. У гэты шэраг увайшла і тэрміналогія псіхалогіі.

Астатнія 5 крыніц [1, 4, 7, 8, 10] выдадзены ў 90-я гг. XX ст., адна – у пачатку XXI ст. [5].

Можна меркаваць, што выдавецкая дзейнасць у галіне тэрміналогіі псіхалогіі, як і іншых тэрмінагалін, даволі цесна звязана з гістарычнымі падзеямі, што ўплывалі на функцыянаванне беларускай мовы. Падрыхтоўка і выданне слоўнікаў прыпадае на гады, якія, як лічыцца, з’яўляюцца найбольш спрыяльнымі для развіцця беларускай мовы. У адрозненне ад гэтага, перыяды, у якіх назіраецца зніжэнне актыўнасці распрацоўкі слоўнікаў (35–90 гг. XX ст.), згодна з Г. Цыхуном, звязаны з так званымі знешнімі ўмовамі функцыянавання беларускай мовы. Пры гэтым пікі выдавецкай дзейнасці тэрміналагічных слоўнікаў прыпадаюць на гады беларусізацыі і ўвядзення ў жыццё Закона аб мовах (20–30 гг. і 90-я гг. XX ст.).

Сярод выяўленых тэрміналагічных слоўнікаў большасць з’яўляецца перакладнымі. Пры гэтым ролю рэстаравай выконвае руская мова. Верагодна, гэта тлумачыцца тым, што менавіта на яе ўзор прапанавана было фарміраваць беларускую тэрміналогію. Двух- і трохмоўныя даведнікі выводзяць беларускую тэрміналогію на міжнародны ўзровень.

Паводле аб’ёму і колькасці прадстаўленых у іх спецыяльных найменняў слоўнікі нераўназначныя. Найбольшым з іх з’яўляецца “Руска-беларускі слоўнік па педагогіцы і псіхалогіі” (1996) [8], у якім адлюстравана 1740 тэрмінаў. Іншыя крыніцы па аб’ёме значна меншыя. Напрыклад, адзін з даведнікаў змяшчае ў сабе 85 тэрмінаў, якія маюць істотнае значэнне для аналізу асаблівасцей станаўлення тэрміналогіі псіхалогіі. Слоўнік тым не менш цікавы, паколькі ў ім адлюстраваны вузкагаліновыя тэрміны: псіхалагічнае развіццё дзяцей.

Калі акрэсліць асноўныя мэты складання слоўнікаў, то яны палягаюць перадусім у распрацоўцы тэрміналогіі псіхалогіі для забеспячэння патрэб выкладання ў спецыяльных вучэбных установах і павышэння ўзроўню валодання псіхалогіяй. Варта адзначыць пры гэтым, што перад навукоўцамі, якія працавалі над даведнікамі 90-х гадоў, стаяла задача не столькі распрацоўкі тэрміналогіі псіхалогіі на беларускай мове, але яе сістэматызацыі.

Характэрным з’яўляецца тое, што ва ўсіх слоўніках тэрміны пададзены ў алфавітным парадку, што можна патлумачыць жаданнем аўтараў і складальнікаў спрасціць задачу карыстальнікаў пры пошуку неабходных слоў.

Асновай пры распрацоўцы беларускай тэрміналогіі псіхалогіі з’яўляліся прынцыпы арыентацыі на ўнутрымоўныя структурна-семантычныя магчымасці беларускай мовы: увядзенне агульнаўжывальных слоў: *стан, сумленне, сяброўства*, утварэнне шматлікіх неалагізмаў: *інсайт, лібіда, брэйнстормінг*.

“Прынцып арыентацыі на ўласныя моўныя рэсурсы” не заўсёды меў станоўчыя вынікі, бо нярэдка перарастаў у прынцып выключнага выкарыстання гэтых рэсурсаў, таму, атрымалася, што ў склад тэрміналогіі ўводзіліся вузкадыялектныя словы, ствараліся штучныя неалагізмы, змяняліся

асобныя тэрміны, калі іх выкарыстанне тлумачылася ўплывам рускай мовы, прапаноўваліся няўдалыя пераклады тэрмінаў інтэрнацыянальнага характару і ім аддавалася перавага.

Пры ўпарадкаванні тэрмінагаліны стала відавочным, што ўласна беларускіх тэрмінаў было недастаткова. У сувязі з гэтым для фарміравання спецыяльнай лексікі далучаліся рэсурсы іншых моў: рускай, польскай, англійскай, лацінскай і інш.

У выніку вывучэння бібліяграфічных крыніц удалося сфарміраваць картатэку тэрміналагічных слоўнікаў па псіхалогіі. Можна адзначыць, што тэрміналогія псіхалогіі фарміруецца ўжо на працягу 88 гадоў і з'яўляецца даволі распрацаванай. У сувязі з гэтым, перш чым пачынаць выпрацоўваць новы пласт тэрміналагічнай лексікі па псіхалогіі для забеспячэння сучасных патрэб грамадства, неабходна ўлічыць вопыт ўжо распрацаванага ў дадзенай галіне ведаў.

Літаратура

1. Алоўнікава Н.Г., Кандрацьева В.В. Руска-беларускі слоўнік па педагогіцы і псіхалогіі / Беларус. дзярж. пед. ун-т. Мн., 1996 – 64 с.
2. Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 4. // Тэрміналогія лёгікі і псіхалогіі / Ін-т Беларускае Культуры. Менск, 1923. – 63 с.
3. Беларускія слоўнікі і энцыклапедыі = Belarusian dictionaries and encyclopedias: Бібліяграфія / Склад.: В.Кіпель, З.Саўка. – Нью Ёрк ; Мн. : Бел. ін-т навукі і мастацтва, [2002?]. — XXXVIII, 568, [2] с.
4. Кароткі слоўнік псіхалагічных паняццяў / Мазыр. дзярж. пед. ін-т; Склад.: Н.П. Бернацкая і інш. – Мазыр, 1993. - 23 с.
5. Метадычныя рэкамендацыі па курсе “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” для студэнтаў спецыяльнасці Г 07 ГрДУ; Скл. А.М. Лапкоўская. Гродна, 2001. - 85 с.
6. Праект слоўніка. [Для БелСЭ]. Вып. 1-4, 7-10, 12-15, 17-19 (вып. 6, 11, 16, 17 ня выйшлі) / БАН; Рэд. БелСЭ пры БАН; Гал. рэд. БелСЭ: П.О. Горын; Першы нам. гал. рэд. С.Я. Вольфсон; Нам. гал. рэд.: Т.Ф. Домбаль (у вып. 4,9, 14), Ц.Л. Буртын, Н.Л. Меншчэракоў. Мн.: Выд-ва БАН, 1935.
7. Псіхічнае развіццё дзяцей // Кн. пра псіхалогію выхавання: // Хрэстам. / Скл. Я.Л. Каламінскі, Л.А. Панько; Пер. на бел. м. Б.В. Стральцоў. Мн.:Нар. асв., 1994, - 217 (у выд. звестак памылкова: 207). С. 212-[216].
8. Руска-беларускі слоўнік па псіхалогіі / Мін. дзярж. пед. ін-т; Скл. Т.У. Васілец, Я.Л.Каломінскі, Р.А.Макарэвіч. Мн., 1991. – 48 с.
9. Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918-1998 гг.: Бібліягр. давед. / Тэрмінал. каміс. пры М-ве адукацыі Рэсп. Беларусь, Нац. навук.-асвет. цэнтр імя Ф.Скарыны; [Уклад.: Л.Чарняўская, Г.Цыхун]. Мн. : МГА "Бел. кнігазбор", 2000. - 74, [1] с.
10. Этыка і псіхалогія сямейнага жыцця. Кароткі руска-беларускі слоўнік: Дапаможнік для перакладу лекцыйнага курса / Мазыр. дзярж. пед. ін-т; Аўт.-скл. Г.І. Фядосенка. – Мазыр, 1995. – 22 с.

Марыя Лаппо

ОНИМЫ – СРОДАК ВЫЯЎЛЕННЯ МУЛЬТЫКУЛЬТУРНАСЦІ ЯК КАНЦЭПТУАЛЬНАЙ РЫСЫ АНТЫЎТОПІ ЮРЫ СТАНКЕВІЧА “П’ЯЎКА”

Паводле артыкула даследчыка Х. Гафарава “Мультикультурнасць і транскультурнасць як вызначальныя рысы сучаснай культурнай сітуацыі на

Беларусі”, “мультыкультурнасць як паняцце даследавання з’яўляецца параўнальна нядаўнім канцэптам, хоць сітуацыя культурнай множнасці была рэальнасцю для шматлікіх згуртаванняў як вынік суіснавання на адзінай прасторы людзей, што належаць да розных этнічных і моўных груп, трыдзіцый і канфесій. Ва ўмовах глабалізацыі гэта сітуацыя, выступаючы ў абліччы культурнай шматстайнасці, падпала пад неабходную рэфлексію, што спарадзіла шэраг розных тэорый мультыкультуралізму. Іх прыхільнікі разглядаюць мультыкультуралізм як гетэрагеннасць сучасных грамадстваў, а разам з тым – як шматсастаўнасць існуючых у іх ідэнтычнасцяў” [12, с. 18]. Карціна такога гетэрагеннага грамадства паўстае перад намі і ў “П’яўцы” – рамане Юры Станкевіча, што выйшаў напрыканцы 2010 года і па выніках рэйтыngu, які падводзілі выдавецтвы “Галіяфы” і “Каўчэг”, атрымаў званне “Найлепшая проза 2010”. Шматстайнасць культур у творы выразна прасочваецца як на мастацка-выяўленчым узроўні (ужыванне алюзій, рэмінісцэнцый), так і на чыста моўным (лексічныя запазычанні, варварызмы, увядзенне іншамоўных выразаў). Твор Юры Станкевіча паказвае з’яву мультыкультуралізму як небяспечную для беларускай культуры ва ўмовах сусветнай глабалізацыі, бо Новы Эдэм і Мегаполіс, у якіх адбываецца дзеянне твора, як мастацкая праекцыя мадэлі беларускага мікракосму, толькі са змрочнай гіпербалізацыяй і завостранасцю сацыяльных пытанняў (у адпаведнасці з жанрам і манерай пісьменніка), у значнай ступені дублююць сённяшнюю беларускую нацыянальную прастору, паколькі працэс пранікнення ў моўны ўжытак вялікай колькасці замежных онімаў як адзінак розных нацыянальных культур назіраецца і ў сучасным беларускім грамадстве.

Варта адзначыць, што паняцце культуры, вызначальнае для нашага даследавання, характарызуецца вялікім семантычным аб’ёмам і шматзначнасцю, а таму існуе вялікая колькасць тыпалогій культур, сярод якіх вылучаюць дамінуючую, сялянскую, гарадскую, нацыянальную, этнічную і іншыя культуры. Сярод нацыянальных культур украінскія даследчыкі культуралогіі Л. Корміч і В. Багацькі, а таксама амерыканскія С.Ронен і О.Шэнкар вызначаюць блокі скандынаўскай культуры, прадстаўленай такімі краінамі, як Швецыя, Нарвегія, Данія, Фінляндыя, раманскай культуры (Францыя, Бельгія), германскай, англасакскай і іншых.

У нашым даследаванні мы будзем атаясамліваць нацыянальную культуру з назвай адпаведнага сучаснага этноніма. Наша задача – прааналізаваць, як і з якой мэтай уласныя назоўнікі (онімы), уключаныя пісьменнікам у мастацкую тканіну антыўтопіі, адлюстроўваюць эклектычнае ўзаемадзеянне розных нацыянальных культур у межах твора.

4 Паводле семантычнага кампанента ўжытыя ў творы Юры Станкевіча онімы можна класіфікаваць наступным чынам.

1. Антрапонімы – найменні чалавека: а) з неіснуючымі ў рэальнасці рэферэнтамі (то бок аб’ектамі, якіх называе ўласнае імя); б) з рэальна існуючымі рэферэнтамі.

2. Тапонімы – назвы геаграфічных аб’ектаў.

3. Міфонімы – назвы нерэальных, гіпатэтычных аб’ектаў.

Разгледзім тыя онімы, якія дазваляюць зрабіць іх семантыка-этымалагічны аналіз. Па-за ўвагай застануцца адзінкавыя антрапонімы з невыразнай семантыкай, створаныя пісьменніцкай фантазіяй або з цымянай этымалогіяй.

Звернемся найперш да антрапанімічнай падсістэмы з неіснуючымі ў рэальнасці рэферэнтамі. Усе адзінкі названай сістэмы маюць пераважна старажытнагрэчаскае, старажытнарымскае або старажытнаўрэйскае паходжанне. Такім чынам, нават раманскія і славянскія асабовыя імёны апынаюцца генетычна роднаснымі, што тлумачыцца прыналежнасцю суадносных этнасаў да хрысціянскага свету. Аднак формы генетычна роднасных антрапонімаў, ужытыя Станкевічам, узыходзяць да розных нацыянальных культур і рэпрэзентуюць розныя нацыянальна-культурныя пласты.

<i>Імя</i>	<i>Семантыка-этымалагічны аналіз формы</i>	<i>Нацыянальна-культурны пласт</i>
Мойра	Старажытнагрэч. Μοῖρα ад μοῖρα, «лёс, доля». У старажытнагрэч. міфалогіі багіні лёсу. Згаданыя ў “Іліядзе” (XIX 127) і «Адысеі» (XVII 327; XXIV 29). Іншыя формы названага імя адсутнічаюць як у беларускай, так і ў іншых нацыянальных мовах.	Грэчаскі
Платон	Ад старажытнагрэчаскага Πλάτων. Іншыя формы названага імя адсутнічаюць як у беларускай, так і ў іншых нацыянальных мовах.	Грэчаскі
Ёхан	Ад старажытнаўрэйскага יְהוָה (Ёханан) - "Яхве літасцівы". У хрысціянстве шануюцца некалькі дзесяткаў святых з адпаведнай формай Іаан. У беларускай, польскай, украінскай мовах выкарыстоўваюцца такія формы гэтага імя, як Ян і Яна. У нямецкай мове – Ёхан, Іаган.	Нямецкі
Мэрылін	Ангельскае імя, вытворнае ад Mary. Беларускі варыянт – Марыя, Мар’я, Марыля, Марыся, Марыйка, Маруся, Маша, Маня і інш.	Ангельскі
Жан	Ад старажытнаўрэйскага יְהוָה (Ёханан) - "Яхве літасцівы". У беларускай, польскай, украінскай мовах выкарыстоўваюцца такія формы гэтага імені, як Ян і Яна. У французскай - м. Jean (Жан).	Французскі
Беніта	Ад лацінскага імя Benedictus - "блаславенны". Іспанскае імя. Іншыя формы названага імя адсутнічаюць як у беларускай, так і ў іншых нацыянальных мовах.	Іспанскі
Публій	Ад рымскага імені Publius, роднаснага лац. publicus - "грамадскі, дзяржаўны, усенародны". Беларуская форма названага імя адсутнічае.	Іспанскі / партугальскі / італьянскі / каталанскі
Маркус	Ад рымскага імені Marcus, якое, магчыма, узыходзіць ад імені бога Марса. Беларускі адпаведнік – Марк. Варыянт Маркус, выкарыстаны аўтарам, распаўсюджаны на тэрыторыі Германіі, Нідэрландаў, Даніі, Нарвегіі.	Нямецкі / нідэрландскі / дацкі / нарвежскі

Тодар	Ад грэчаскага імені Θεόδωρος (Тэадорас) - "божы дар": θεός (тэас), "бог" + δῶρον (доран), "дар, падарунак". Беларускія варыянты: м. Фёдар, царк. (правасл.), народныя формы: м. Хведар, м. Ходар, м. Тодар.	Беларускі
Андруш	Ад грэчаскага імені Ανδρέας (Андрэас), што ўзнікла ад ἀνδρός (андрас) – Р.скл. ад ἀνήρ (анер), "мужчына, чалавек". Андруш - беларуска-ўкраінскі варыянт названага імя.	Беларускі / украінскі
Яхім	Ад старажытнагрэчаскага імені Εὐφύμιος (Эўфеміос), узых. ад εὐφύμιος (эуфемас) - "добразычлівы". Беларускі варыянт м. Яўхім, Аўхім, Яхім, Яфім.	Беларускі
Патрык	Ад лац. patricius - "высакародны, патрыцый". Ужыванне анг., франц., дацкага варыянту. Беларуская форма названага імя адсутнічае.	Ангельскі/ французскі/ дацкі
Гвіда	Ад герм. імені Wido. Варыянт 'Гвіда' выкарыстоўваецца ў іспанскай, італьянскай, польскай, нідэрландскай мовах. Беларуская форма названага імя адсутнічае.	Іспанскі/ італьянскі/ польскі/ нідэрландскі
Алі	Алі (араб. علي) — распаўсюджанае ў арабскіх краінах і ў мусульманскім свеце мужчынскае імя. Заснавана на арабскім карані ا-ل-ي, які ў літаратурным перакладзе абазначае «высокі», «надменны», «узвышаны». Іншыя формы названага імя адсутнічаюць як у беларускай, так і ў іншых нацыянальных мовах.	Арабскі
Прозвішча	Семантыка-этымалагічны аналіз формы	Нацыянальна-культурны пласт
Лі	Лі – тыповае кітайскае прозвішча. Прозвішча ў кітайцаў займае ўстойлівае першае месца (у адрозненне ад рускага ці англамоўнага антрапонімаў, дзе два кампаненты лёгка мяняюцца месцамі): Li Dazhao.	Кітайскі
Слімак	Тыповыя беларускія прозвішчы. Паводле даследавання Васіля Шура "Уласныя імёны ў часе і прасторы", у прозвішчах, што ўзніклі з былых агульных назоўнікаў (<i>Тур, Ганчар, Стэльмах</i>) "закансервавалася" значная частка слоў нашае мовы, якая актыўна ўжывалася ў мінулым. Прозвішчаў, утвораных у выніку пераходу агульных назоўнікаў ва ўласныя, без спецыяльных прозвішчаўтваральных суфіксаў, у беларускай анамастыцы даволі многа. Як падлічана, яны складаюць 40 працэнтаў ад усіх вядомых.	Беларускі
Гармата		

Другі сегмент сферы антрапонімаў прадстаўлены сукупнасцю онімаў з рэальна існуючымі рэферэнтамі, што фіксуюць у мастацкім свеце спектр рознага роду ўнёскаў у галіне палітыкі, культуры, навукі, мастацтва. Сістэма мастацкага твора ўпісваецца ў сістэму сусветнай культурна-навуковай прасторы, якая аб'ядноўвае ўсе нацыянальныя культуры свету. Такія антрапонімы, як *Элвіс Прэслі, Чэзарэ Ламброза, Поль Гаген, Анры Русо, Ван*

Гог, Юлій Цэзар, Напалеон, Аляксандр Македонскі, Молатаў, Язэп Драздовіч, Сакрат, Скот Каралес, Брэм Стокер, Эпікур, Максім Гарэцкі, Марцін Кухта, Мікола Тэсла, Аўгусцін Кальмэ, Карл-Аляксандр Віртэмбергскі, таксама, як і антрапонімы з неіснуючымі ў рэальнасці рэферэнтамі, нясуць як у сваёй фармальнай арганізацыі, так і ў семантычнай напоўненасці адбітак грэчаскай, італьянскай, французскай, ангельскай, амерыканскай, лацінаамерыканскай і беларускай культур. Прыналежнасць названых адзінак да розных нацыянальных культурных пластоў вызначае іх узаемадзеянне як эклектычнае з пункту гледжання культурнай семантыкі.

Ужытыя ў творы тапонімы вызначаюць сістэму каардынат, прасторава-часавую арыентацыю. Тапанімікон антыўтопіі ўключае ў сябе онімы *Угоршчына, Сербія, Бакавіна, Галіцыя, Сілезія, Турцыя, Расія, Польшча, Украіна, Беларусь, Вялікае княства Літоўскае, Трансільванія, Малдавія, Турэччына, Славацчына, Францыя, Нямеччына, Польшча, Гішпанія, Літва, Кітай, Жмудзь, Афрыка* і інш. Названыя онімы не патрабуюць дэталёвага семантыка-этымалагічнага аналізу, паколькі суадносяцца з назвамі нацыянальных культур, утворанымі ад этноніма насельнікаў адпаведнай краіны.

Натуральна, міфонімы твора рэпрэзентуюць пласты старажытных нацыянальных культур: рымскай, яўрэйскай і грэчаскай – бо этымалогія адзінак гэтай падсістэмы ўзыходзіць да старажытнай міфалогіі, і прадстаўлены наступнымі онімамі:

<i>Міфонім</i>	<i>Семантыка-этымалагічны аналіз формы</i>	<i>Нацыянальна-культурны пласт</i>
Уліс	(Uliesses, Ulixes), лац.форма імені Адысей, узыходзіць да грэч.Οδυσσεύς	Рымскі
Ной	(іўр. נֹחַ, Ноах — у Бібліі вытлумачана як «які супакойвае»; старажытнагрэч. Νῶε, араб. نوح, Нух)	Яўрэйскі
Аякс	У грэч.міфалогіі імёны двух удзельнікаў Траянскай вайны, абодва ваявалі пад Трояй як шукальнікі рукі Алены.	Грэчаскі
(Новы) Эдэм	(іўр. גֶּן עֶדֶן, Gan Eden; араб. جَنَّةِ عَدْن, Jannat ‘Adn) — у Бібліі - райскі сад, месца першапачатковага існавання людзей.	Яўрэйскі

Уласныя назоўнікі, з’яўляючыся ўнікальнымі адзінкамі анімікону кожнага нацыянальнага-культурнага пласта, з’яўляюцца аб’ектам міжкультурнага і міжмоўнага запазычання, што яскрава пацвярджае вялікая колькасць выкарыстаных пісьменнікам замежных формаў уласных імёнаў замест ужывання адаптаваных беларускіх. Аднак варта заўважыць, што гэта цалкам падпарадкавана пісьменніцкай задуме: тры асноўныя падсістэмы онімаў твора - антрапонімная, тапонімная і міфонімная – пашыраюць хранатоп дзеяння мастацкага твора - і гэтае пашырэнне суадносіцца з узнятай аўтарам праблемай сцірання межаў унутры глабалізаванага грамадства, характэрнай рысай чаго выступае зліццё нацыянальных культур і страта нацыянальнай ідэнтыфікацыі.

Вывзначаную эклектычнасць узаемадзеяння культур можна небеспадстаўна разглядаць як адзнаку эпохі постмадэрну, адлюстраванай у антыўтопіі. Паводле грунтоўных прац даследчыкаў М. Эпштэйна і І. Скарапанавай, мультыкультурнасць паўстае неад’емнай уласцівасцю свету эпохі постмадэрну.

Аднак беларускі мультыкультуралізм склаўся значна раней, чым само паняцце постмадэрну ўвайшло ва ўжытак, бо спрадвечу для беларускай прасторы гэты феномен у значнай ступені вызначаўся фактарам універсальнай прыродна-геаграфічнай, геастратэгічнай і культурнай памежнасці, якая цягам гісторыі забяспечвае ў межах Беларусі інтэркультурнае ўзаемадзеянне розных этнічных і канфесійных груп як у роўнай ступені дыверсіфікаваных суб’ектаў. Згодна з трохчленнай класіфікацыяй французскага даследчыка Мішэля Вевэрка, які вылучаў рэпрадуктыўную, прымаючую і прадуктыўную мадэлі мультыкультуралізму, сённяшняю беларускую мадэль варта вызначаць як прадуктыўную. У адрозненне ад “рэпрадуктыўнага” мультыкультуралізму, які быў вынікам каланізацыі, і мультыкультуралізму “прымаючага”, які склаўся ў выніку іміграцыі, “прадуктыўны” мультыкультуралізм фарміруецца тады, калі грамадства само (унутраным чынам) трапляе ў працэс дыверсіфікацыі. Аднак Юры Станкевіч стварае ў мастацкай прасторы такое грамадства будучыні, якое можна ахарактарызаваць толькі з дапамогай мадэлі прымаючага мультыкультуралізму:

“– І наколькі многа тут мігрантаў? – спытаў я. – Як і на ўсёй Еўрабій ці Чайнаросі. Пэўна, як і ва ўсім астатнім свеце. Працаваць яны тут, у нас, не жадаюць і ў асноўным усё трымаецца на мясцовых белых аўтахтонах”[1, с. 138];

“...народы, якія масава рынулі на Поўнач, ратуючыся ад спёкі, марскоў паводкі і голаду, прынеслі сюды шматлікія заганы, якія толькі абвастрыліся ў экстрэмальных умовах”[1, с. 143];

“...мы існуём, дзякуючы раўнавазе, якая склалася год раней паміж намі, ссыльнымі, у асноўным белымі, і іншымі этнічнымі групамі, якія вядуць тут рэй: кітайскай, негрыцянскай, азіяцкай, іх змешанымі наступнікамі і ўсялякім збродам, які не цураецца і антрапафагіі”[1, с.109];

“...раней, працягваў ён, людзі былі адасобленыя ў межах сваіх этнічных прыкмет і дзяржаўных утварэнняў, але зараз гэта сціраецца назаўсёды. Не будзе больш рознасці культур, бо запануе адна, сусветная культура бессмяротнасці”[1, с.199];

“...ці не стаў увесь народ “народамі-штучнікам”? Цяперашняе мультырасавае грамадства, заснаванае на поліэтнічнасці, толькі садзейнічае іх росквіту і распаўсюджванню, што змушае ўсіх нас быць насцярожаны”[1, с. 74].

Прыведзеныя з твора цытаты пацвярджаюць, што феномен мультыкультурнасці грамадства разглядаецца аўтарам як адна з прыкмет пагрозлівай катастрофы. Мультыкультурнасць як неад’емная характарыстыка

створанай пісьменнікам грамадскай супольнасці становіцца адным са складнікаў карціны апакаліптычнай рэчаіснасці, прыметай вынішчэння асобных цывілізацый і культур, сцірання этнічных межаў, немагчымасці прадухіліць стасункі з варварскімі народамі-захопнікамі.

У антыўтопіі прасочваецца наступная тэндэнцыя: героі, імёны якіх належаць да беларускага культурнага пласта, у сваёй пераважнай большасці з'яўляюцца станоўчымі персанажамі, антрапонімы выразна адмоўных персанажаў выяўляюць сваю прыналежнасць да іншых культурных пластоў. Такім чынам Юры Станкевіч дае меліяратыўную ацэнку нацыянальнаму кампаненту і пеяратыўную – чужаземнаму, што пацвярджае аўтарскую скіраванасць на ўзвышэнне нацыянальнай ідэі, якая становіцца адным з вызначальных складнікаў канцэпцыі твора.

Літаратура

1. Станкевіч, Ю.В. П'яўка: раман / Юры Станкевіч. – Мінск: Галіяфы, Ковчег, 2010. – 284 с.
2. Межкультурная камунікацыя / [редкалегія: Е.Г.Задворная (ответственный редактор) и др.]. – Мінск: МГЛУ, 2007. – 176 с.
3. Шур, В.В. Анамастычная лексіка ў беларускай мастацкай літаратуры / В.Шур. – Мн. : УП “Тэхнапрынт”, 2002. – 226 с.
4. Шур, В.В. Уласныя імёны ў часе і прасторы / В.В.Шур. – Мінск : Нац. інстытут адукацыі, 2008. – 96 с.
5. Ермолович, Д.И. Имена собственные: теория и практика межъязыковой передачи / Д.И.Ермолович. – Москва : Р.Валент, 2005. – 132 с.
6. Имена собственные на стыке языков и культур. Заимствование и передача имён собственных с точки зрения лингвистики и теории перевода. – М.: Р.Валент, 2001. (Библиотека лингвиста). – 198 с.
7. Рылов, Ю.А. Имена собственные в европейских языках: романская и русская антропонимика: курс лекций по межкультурной коммуникации / Ю.А.Рылов; Федеральное агентство по образованию, Воронежский гос. ун-т – Москва : Восток-Запад; Тверь: АСТ, 2006. – 248 с.
8. Имя собственное в худ. тексте: учебно-методическое пособие / Министерство образования РБ, Учреждение образования “Витебский государственный ун-т им. П.П. Машерова”, Кафедра общего и русского языкознания, [автор-составитель А.Н. Деревяго]. – Витебск : ВГУ, 2008. – 166 с.
9. Европейские имена: значение и происхождение. Режим доступа: <http://kurufin.narod.ru/index.html>
10. Сухадолаў, А / http://ales-insight.blogspot.com/2010/12/blog-post_21.html.
11. Эпштейн, М.Н. Постмодерн в русской литературе: Учеб. пособие для вузов / М.Н. Эпштейн. – М.: Высш. шк., 2005. – 495 с.
12. Гафаров, Х.С. Мультикультурность и транскulturность как определяющие черты современной культурной ситуации в Беларуси / Х.С.Гафаров // Культура Беларусі і сусвет: агульнае і асаблівае: матэрыялы Міжнароднай навук.канферэнцыі, 1998. – 74 с.
13. Кісліцына, Г.М. Чалавек постмадэрну ў сучаснай беларускай літаратуры / Г.М.Кісліцына. – Мінск : Права і эканоміка, 2010. – 168 с.
14. Бугай, Т.П. Экспликация семантических свойств имён персонажей в художественных текстах / Бел.гос.ун-т. – Мн., 1998. – 18 с.

ТЭРМІНАГРАФІЧНЫ ПЕРАКЛАД ЯК СПАСАБ ВЫПРАЦОЎКІ БЕЛАРУСКАЙ СПЕЦЫЯЛЬНАЙ ЛЕКСІКІ

Развіццё беларускай тэрміналогіі (яе недастатковая ўпарадкаванасць і распрацаванасць у шматлікіх сферах ведаў) не адпавядае сучаснаму стану беларускай навукі і значна адстае ад узроўню вырашэння гэтай праблемы ў іншых краінах. Неабходнасць развіцця адукацыі і навукі на ўласнай моўнай базе ў беларускім грамадстве асэнсавана яшчэ не ў дастатковай меры, што часта прыводзіць да недаацэнкі творчых магчымасцей беларускай мовы як інструмента навуковага пазнання. Можна меркаваць, што немалаважную ролю ў плане вывучэння асаблівасцей фарміравання і станаўлення спецыяльнай лексікі беларускай мовы адыгрываюць так званыя перакладныя слоўнікі. Іншамоўна-беларуская лексікаграфічная практыка XX–XXI стст., акрамя сваёй асноўнай мэты – служыць перакладу з замежнай мовы на беларускую, садзейнічала выпрацоўцы лексічных норм, а таксама спрыяла фарміраванню і ўпарадкаванню беларускай навуковай тэрміналогіі ў пэўны перыяд. Даследаванне аднаго з фрагментаў слоўнікавых матэрыялаў – тэрмінаграфічнага – дае магчымасць выявіць асноўныя тэндэнцыі ў развіцці лексічнай сістэмы беларускай мовы на працягу стагоддзя.

Варта адзначыць, што беларуская перакладная тэрмінаграфія вызначаецца значнымі здабыткамі. Паводле дадзеных аўтарытэтнага бібліяграфічнага даведніка “Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні)” (2000), у складзе якога адлюстравана 80-гадовая праца пра стварэнню слоўнікаў беларускай тэрміналогіі ў розных галінах навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва і грамадскага жыцця, беларуская тэрміналогія ўключана ў шырокі лінгвістычны кантэкст праз выданне шматмоўных тэрміналагічных слоўнікаў. Беларуская спецыяльная лексіка апісана ў супастаўленні з тэрмінамі англійскай, арабскай, балгарскай, венгерскай, верхня- і ніжнялужыцкай, галандскай, грэчаскай, дацкай, іспанскай, італьянскай, латышскай, лацінскай, літоўскай, македонскай, нарвежскай, нямецкай, партугальскай, польскай, румынскай, рускай, сербскахарвацкай, славацкай, славенскай, украінскай, фінскай, французскай, чэшскай, шведскай, эстонскай, яўрэйскай (ідыш) моў. Пераважную большасць пры гэтым складаюць руска-беларускія слоўнікі.

Уплыў іншамоўна-беларускай слоўнікавай традыцыі на ўпарадкаванне беларускай спецыяльнай лексікі найбольш адчувальны ў пачатку XX ст., калі ў беларускай мове яшчэ не было створана значных паводле аб’ёму слоўнікаў і ўласна беларуская тэрміналогія толькі выпрацоўвалася і кадыфікавалася, а тэрміналагічная лексіка ўключалася ў агульныя слоўнікі недыферэнцыравана або са спецыяльнымі паметамі. У сітуацыі, калі іншамоўная тэрміналогія выступала як уніфікаваная і кадыфікаваная, а ў беларускай мове тэрміналагічная дзейнасць толькі пачыналася, перад складальнікамі слоўнікаў стаяла задача – дакладна перадаць семантыку тых іншамоўных тэрмінаў, эквіваленты якіх у беларускай мове яшчэ не былі створаны. Фактычна, аўтары

даведнікаў павінны былі весці творчыя пошукі і выпрацоўваць прыёмы перадачы семантыкі замежных тэрмінаадзінак на беларускую мову. Перад складальнікамі іншамоўна-беларускіх лексіконаў стаяла задача не толькі ўкладання слоўніка, але і вывучэння, даследавання і прэзентацыі беларускай тэрміналогіі ў розных галінах.

Асэнсоўваючы ўплыў іншамоўна-беларускіх слоўніковых перакладаў, трэба адзначыць найперш іх ролю ў фарміраванні паняццева-тэрміналагічнага фонду беларускай мовы. Тэрмінаграфічнай працай ахоплены такія сферы, як тэхніка, фізіка, эканоміка, юрыспрудэнцыя, сельская гаспадарка, глебазнаўства, аграхімія, батаніка, жывёлагадоўля, рэлігіязнаўства, лінгвістыка і інш. Для лексікаграфічнага апісання ў іншамоўна-беларускія даведнікі часам ўключаліся малазnanаныя сферы дзейнасці, і ў гэтым выпадку слоўнікі выступалі першым, а часам і адзіным вопытам, які прэзентаваў рады новых слоў, звязаных з абазначэннем новых рэалій, павышэннем культуры працы, напрыклад: акушэрска-гінекалагічная эндакрыналогія, бізнес, вылічальная тэхніка, інфарматыка, міжнародныя валютна-фінансавыя адносіны, радыёэлектроніка, стаматалогія дзіцячага ўзросту, трыбафатыка, тэорыя імавернасцяў, тэхналогія палімерных матэрыялаў, хімія і фізіка палімераў, экалогія, эмбрыялогія і інш.

Укладанне беларускай часткі лексіконаў у слоўніковых крыніцах першай і другой паловы XX ст. мае істотныя адрозненні. Першыя іншамоўна-беларускія даведнікі з рэгістрацыяй тэрміналагічнай лексікі рыхтаваліся пры адсутнасці ў беларускім мовазнаўстве кадыфікаваных тэрміналагічных даведнікаў або без уліку вядомага вопыту руска-беларускай тэрмінаграфіі. На выбар эквівалента іншамоўнай тэрмінаадзінкі і фарміраванне беларускай часткі лексіконаў уплывалі аб'ектыўныя (нераспрацаванасць беларускай тэрміналогіі, нявырашанасць тэарэтычных праблем перакладу тэрміналагічнай лексікі, адсутнасць беларускіх адпаведнікаў для шэрага іншамоўных тэрмінаў) і суб'ектыўныя (уздзеянне ўстановак аўтараў лексіконаў, неглыбокае веданне моў і прадмета перакладу) прычыны. Пры стварэнні тэрміналагічных слоўнікаў у адносіны перакладу ўступалі тэрмінасістэмы з рознай ступенню распрацаванасці. Аднак лексікаграфічная дзейнасць, звязаная з перакладам іншамоўных лексем і ўкладаннем беларускай часткі даведнікаў, стымулявала распрацоўку беларускай тэрміналогіі. Можна выказаць меркаванне, што роля іншамоўна-беларускіх слоўніковых крыніц у другой палове XX ст. і пачатку XXI ст. у фарміраванні беларускай тэрміналогіі перыферыйная. Падрыхтоўка іншамоўна-беларускіх слоўнікаў з рэгістрацыяй тэрміналагічнай лексікі ў гэты час праходзіла ва ўмовах, калі беларуская тэрміналогія ў некаторых галінах навукі, тэхнікі і культуры ўжо ў асноўным склалася. Пры ўкладанні тэрміналагічных даведнікаў з ўключэннем іншамоўнага і беларускага лексічнага матэрыялу першаснай выступала задача не столькі фарміравання і кадыфікацыі беларускай тэрміналогіі пры падборы беларускіх эквівалентаў для замежных тэрмінаў, колькі праблема пошуку эквівалента з ужо ўсталяваных, функцыянальна прыдатных, зафіксаваных беларускіх тэрмінаў. Фактычна ў адносіны перакладу ўступалі кадыфікаваныя разнамоўныя тэрмінасістэмы. У

адрозненне ад даведнікаў першай паловы XX ст., аўтарамі ўлічваецца вопыт як уласнабеларускай лексікаграфічнай і тэрмінаграфічнай практыкі, так і перакладной руска-беларускай. Распрацоўка тэрміналагічных эквівалентаў у гэтых даведніках выконвае перш за ўсё функцыю нармалізацыі.

Неабходнасць перадачы сэнсу шэрага паняццяў з розных галін ведаў спрыяла выпрацоўцы моўных сродкаў для намінацыі гэтых паняццяў. Самым адказным этапам у фарміраванні мадэлі з'яўляецца падбор эквівалентаў да зыходных слоўнікавых адзінак. Пэўныя паняццевыя прыметы, як правіла, замацоўваюцца за структурнымі кампанентамі тэрміна, менавіта таму пры перадачы іншамоўных тэрмінаадзінак, у якіх на час падрыхтоўкі перакладных матэрыялаў ужо адбылася дыферэнцыяцыя навуковага паняцця, складальнікамі слоўнікаў выбіраліся тыя структурныя тыпы, якія найбольш поўна, на думку аўтараў, адпавядалі паняццю.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што ў перакладных тэрмінаграфічных выданнях адлюстраваны канкрэтныя рашэнні па перакладу спецыяльнай лексікі і прадстаўлены найбольш прадуктыўныя спосабы упарадкавання нацыянальнай тэрміналогіі. Роля іншамоўна-беларускіх слоўнікаў у фарміраванні беларускай навуковай мовы асабліва значная ў пачатковы перыяд яе станаўлення, калі пры наяўнасці нязначнай колькасці даведнікаў і нераспрацаванасці беларускай мовы ў перакладных лексіконах, выпрацоўваліся яе пэўныя нормы. Слоўнікі ўводзілі ў моўнае ўжыванне новыя паняцці, рэгламентавалі і выпрацоўвалі іх лексічныя эквіваленты, прапагандавалі словаўтваральныя сродкі. У гэтых адносінах іншамоўна-беларуская лексікаграфічная практыка мае значны вопыт для вырашэння практычных задач пры складанні перакладных даведнікаў. Лексікаграфічныя і тэрмінаграфічныя пераклады спрыялі ўпарадкаванню розных тэрмінагалін з боку сістэматызацыі паняццяў і іх моўнага афармлення. У асобных тэрміналагічных галінах лексікаграфічныя матэрыялы могуць выкарыстоўвацца як аснова для стварэння поўнага тэрміназбору.

Літаратура

Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918-1998 гг.: Бібліягр. давед. / Рэд. Г. Цыхун. – Мінск, 2000. – 74 с.

Кацярына Маласай

СТРУКТУРНА-СЕМАНТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ АКАЗІЯНАЛЬНЫХ ПРЫСЛОЎЯЎ І БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫХ СЛОЎ У ПАЭЗІІ Р. БАРАДУЛІНА (НА МАТЭРЫЯЛЕ ЗБОРНІКА “ЕВАНГЕЛЛЕ АД МАМЫ”)

Адметнай асаблівасцю паэтычнага стылю Рыгора Барадудзіна з'яўляецца шырокае выкарыстанне аказіянальных утварэнняў. Аўтарская словатворчасць выяўляецца на розных моўных узроўнях і ўяўляе вялікую цікавасць для лінгвістычных даследаванняў. Барадудзінскія аказіяналізмы можна сустрэць сярод розных часцін мовы. Не з'яўляюцца выключэннем і прыслоўі. Для больш поўнага разумення матывацыі выкарыстання такіх адзінак у паэтычных творах

Р. Барадуліна, для выяўлення іх функцыянальна-стылістычнай спецыфікі і ролі ў аўтарскім маўленні важна прааналізаваць структурна-семантычныя асаблівасці аказіянальных прыслоўяў і безасабова-прэдыкатыўных слоў.

Актыўныя працэсы словатворчасці характэрны для сучаснай беларускай паэзіі. Паэтычны твор адметны тым, што аўтару пры абмежаваных магчымасцях у выкарыстанні моўных сродкаў неабходна ў лаканічнай форме, дакладна, трапна перадаць думку, пачуццё, уяўленне. Замест разгорнутых апісальных канструкцый паэту неабходна знайсці слова, якое б магло ў поўнай меры перадаць самыя тонкія адценні, нюансы суб'ектыўна-лірычнага ўспрыняцця рэчаіснасці. Часам падабраць такое слова з наяўных слоўнікавых рэсурсаў бывае складана, таму і з'яўляюцца індывідуальна-аўтарскія наватворы. Яны дазваляюць дасягнуць большай мастацкай выразнасці верша, больш дакладна выразіць думку, яе адценні, падкрэсліць аўтарскія адносіны да прадмета, даць яму ацэнку, характарыстыку. Словатворчасць кожнага канкрэтнага пісьменніка вызначаецца сваёй спецыфікай, аднак існуе пэўны набор універсальных прымет, якія дазваляюць ідэнтыфікаваць лексічнае ўтварэнне як аказіянальнае. На думку Н. У. Чарнаброўкінай, “аказіянальнае слова валодае шэрагам абавязковых прымет – непрадказальнасцю, незвычайнасцю, аўтарскай прыналежнасцю, а таксама некаторымі факультатыўнымі. Сярод апошніх у першую чаргу вылучаюцца функцыянальная аднаразовасць, прыналежнасць да маўлення, экспрэсіўнасць, кантэкстуальная залежнасць, якія, хоць і не з'яўляюцца абавязковымі, але найчасцей прысутнічаюць у наватворы” [5, с. 4]. Аналізаваць аказіянальныя моўныя адзінкі (у дадзеным выпадку прыслоўі і безасабова-прэдыкатыўныя словы са зборніка Р. Барадуліна “Евангелле ад мамы”) трэба ў цеснай сувязі словаўтваральнай структуры і семантыкі, паколькі, як падкрэсліваюць навукоўцы, “словаўтварэнне большасці з іх служыць працэсу аказіянальнай намінацыі, у выніку якога ўзнікаюць не проста структуры, пазбаўленыя значэння, а лексічныя адзінкі, дэнататы, здольныя ў адпаведнасці з мастацкай задумай стваральніка выражаць пэўны змест. Дэрывацыйная разнастайнасць аказіяналізмаў у значнай ступені абумоўлівае багацце іх лексічных значэнняў” [4, с. 5].

Усяго ў зборніку “Евангелле ад мамы” налічваецца 33 аказіянальныя прыслоўі і 6 безасабова-прэдыкатыўных слоў. Амаль усе вылучаныя адзінкі ўтвораны па мадэлях, прадуктыўных у сучаснай беларускай мове: ад прыметнікаў пры дапамозе прыслоўнага суфікса *-а-*. Гэта пацвярджае думку вучоных аб тым, што “адным з самых актыўных спосабаў утварэння аказіянальных слоў у сучасным беларускім мастацкім маўленні з'яўляецца суфіксацыя. Суфіксальныя аказіяналізмы ствараюцца па аналогіі з рэгулярнымі, прадуктыўнымі ўтварэннямі і па існуючых словаўтваральных мадэлях” [2, с. 7]. Пры гэтым для аказіянальных прыслоўных утварэнняў у якасці матывавальнай базы выступаюць як узуальныя, так і аказіянальныя прыметнікі. Словаўтваральнай базай для аказіянальных прыслоўяў з'яўляюцца, напрыклад, наступныя ўзуальныя прыметнікі: *аднакрылы – аднакрыла, бяскрылы –*

бяскрыла, завейны – завейна, промневы – промнева, вусаты – вусата, касматы – касмата, дамавіты – дамавіта, яловы – ялова. Напрыклад, “**Касмата** дажджы прарастаюць травой” [1, с. 44]; “**Мароз** снегавічоўну лепіць, / **Завейна** гладзіць бараду” [1, с. 168]. Такія прыслоўі “абазначаюць прымету, названую ўтваральным словам, з дадатковым акалічнасным значэннем” [3, с. 345]. Аказіянальнасць пералічаных лексем абумоўлена тым, што большасць з іх утворана ад адносных прыметнікаў, што не адпавядае моўным нормам. Яны, такім чынам, набываюць якаснае значэнне толькі ў адпаведным кантэксце. Семантыка дадзеных адзінак складаецца з метафарычнага значэння ўтваральнай асновы і значэння акалічнаснай прыметы, выражанай суфіксам *a*.

Значная колькасць прыслоўяў са зборніка “Евангелле ад мамы” ўтворана па аналогіі ад аказіянальных прыметнікаў. У якасці словаўтваральнай базы для такіх прыметнікаў выступаюць назоўнікі: *варажбіт* – *варажбітны* – *варажбітна*, *аблачына* – *аблачынны* – *аблачынна*, *зман* – *зманны* – *зманна*, *сырадой* – *сырадойны* – *сырадойна*, *узмах* – *узмаіны* – *узмаіна*. Напрыклад, “**Берагі** пагойдваюцца **аблачынна**” [1, с. 217]; “**Я з табою** сустрэцца хачу / **Ў варажбітна** заснежаны вечар” [1, с. 199]. Прыслоўі даюць якасную характарыстыку дзеянню, значэнне адзінак метафарычнае, заснаванае на асацыятыўнай вобразнасці. Некаторыя прыслоўі маюць дадатковае параўнальнае значэнне, напрыклад: “**Сырадойна** дымяцца горы” [1, с. 216]. Паводле меркавання Н. У. Чарнаброўкінай, “падобныя прыслоўі ў мастацкіх кантэкстах выконваюць функцыю параўнання, замяшчаючы сабой параўнальныя звароты са словамі *як*, *быццам*, *нібы*. Гэта тлумачыцца імкненнем да вобразнасці, а таксама тэндэнцыяй да эканоміі моўных сродкаў, дасягненню якой спрыяе новае слова” [5, с. 8-9].

У Р. Барадуліна аказіянальныя прыметнікі, ад якіх затым утвараюцца прыслоўі, могуць быць матываваны таксама дзясловамі: *мігаць* – *міглівы* – *мігліва*, *нагадваць* – *нагадлівы* – *нагадліва*: “**Забыццё** – не **асцё**, / **Ды нагадліва** коле...” [1, с. 264]; *нахлынуць* – *нахлынны* – *нахлынна*, *адлегчы* – *адлежны* – *адлежна*: “**Нахлынна** ўсё палын бярэ ў палон” [1, с. 119]; *марасіць* – *марасісты* – *марасіста*: “...Сонны дождж / **Марасіста** датушвае / **Галавешкі** варон на ралі” [1, с. 192]. Пералічаныя прыслоўі сумяшчаюць значэнне акалічнаснай і працэсуальнай прыметы. Некаторыя ўтрымліваюць семантыку дадатковага дзеяння. Прыведзеныя прыклады ілюструюць думку вучоных аб тым, што “аказіяналізмы з высокай ступенню вобразнасці, па сутнасці, змяшчаюць значэнне, інтэрпрэтацыя якога ў вялікай ступені абумоўлена індывідуальным успрыманнем атрымальніка маўлення” [4, с. 8].

Сустракаюцца ў творах зборніка прыслоўі, па аналогіі ўтвораныя ад складаных аказіянальных прыметнікаў, матываваных словазлучэннямі тыпу “прыметнік+назоўнік”. Пры гэтым прыметнікі ўтвораны нульсуфіксальна-складаным спосабам ад словазлучэнняў у адзіночным ліку: *вялы бок* – *вялабокі* – *вялабока*, *белы стог* – *беластогі* – *беластога*, *просты кут* – *прастакуты* – *прастакута*: “Зятае яблык **вялабока**” [1, с. 238]; “**Завершыць** труна **прастакута** / **Крывыя** дарогі жыцця” [1, с. 35]; а таксама ад словазлучэнняў у

множным ліку: *белыя аблогі – белааблогі – белааблога, поўныя вочы – паўнавокі – паўнавока, чорныя хмары – чарнахмары – чарнахмара, цёмныя аблогі – цёмнааблогі – цёмнааблога*: “*Весьялосць спее белааблога, / Чарнахмара збіраецца скруха*” [1, с. 9]. Ёсць прыклад матывацыі прыметніка словазлучэннем тыпу “колькасны лічэбнік+назоўнік у Р. скл. мн. л.”: *сто рагоў – сторагі – сторога* (“...*Калі адчуеш, / Як сторога / Падступіць да цябе бяда*” [1, с. 404]). У дадзеных утварэннях семантыка словазлучэння спалучаецца з акалічнасным прыслоўным значэннем. Дзецца якасная характарыстыка прадмета праз дзеянне, некаторыя адзінкі маюць дадатковае параўнальнае значэнне.

Асобна варта вылучыць аказіянальныя прыслоўі, утвораныя ад прыметнікаў, для якіх неўласцівы ўжытыя суфіксы: *звычлівы – звычліва, уладарысты – уладарыста*: “*Плыве ўладарыста рака, / Развітваецца з берагамі*” [1, с. 5]. Выкарыстаныя фарманты надаюць словам своеасаблівую эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку.

Сустрэкаюцца сярод індывідуальна-аўтарскіх наватвораў прыслоўі, утвораныя ад дзеясловаў прэфіксальна-нульсуфіксальным спосабам. Паэт выкарыстоўвае ў дадзеным выпадку прэфікс *наўз-* (*наўс-*): *пышыцца* (у зн. “празмерна ганарыцца”) – *наўспыш, важыць – наўзваж, дрыжаць – наўздрыж, махаць – наўзмаш*. Напрыклад, “*Хай пал прабяжыць наўздрыж, / Нібы той цягнік з адхону...*” [1, с. 257]; “*А я наўспыш, Як пыж, / Са стрэльбы нецярпення / Лячу -/ Абы ў Парыж!*” [1, с. 256]. Усе пералічаныя прыслоўі спосабу дзеяння маюць значэнне мяжы праяўлення якасна-акалічнаскай прыметы, спалучанай з працэсуальнай. Адно прыслоўе са зборніка ўтворана такім самым спосабам, але пры дапамозе прэфікса *у-* і абазначае “акалічнасную прымету, спалучаючы яе з працэсуальнай, якая названа ўтваральным словам” [3, с. 351]: *падбегчы – упадбеж* (“*І дні спяшаюцца ўпадбеж / Вярнуцца ў цішыню нязлую*” [1, с. 325]). У цэлым такія ўтварэнні падаюцца ў “Беларускай граматыцы” як адзінкавыя, адзначаныя мадэлі не вызначаюцца прадуктыўнасцю.

Прысутнічаюць у творах зборніка і аказіянальныя безасабова-прэдыкатыўныя словы. Некалькі такіх адзінак матывавана ўзуальнымі прыметнікамі: *зімовы – зімова, палынны – палынна* (“*Там, дзе ёсць ты, - пагодліва, / Дзе няма – там зімова*” [1, с. 190]). Астатнія ўтвораны па аналогіі ад аказіянальных прыметнікаў: *асачысты – асачыста* (“*Берагам асачыста й палынна*” [1, с. 122]); *ранічны – ранічна* (“*І стане ранічна зямному гмаху...*” [1, с. 42]); *суравейны – суравейна* (“*Суравейна. Самнасамна. Сыра.*” [1, с. 217]). У апошнім прыкладзе можна ўбачыць яшчэ адзін цікавы аўтарскі неалагізм – *самнасамна* – утвораны пры дапамозе суфікса *-а* ад аказіянальнага прыметніка *самнасамны*, які ў сваю чаргу ўтвораны ад прыслоўя *сам-насам*. У кантэксце ён набывае значэнне “адзінока”, астатнія безасабова-прэдыкатыўныя словы спалучаюць семантыку ўтваральнай асновы са значэннем стану.

Разгляд аказіянальных прыслоўяў і безасабова-прэдыкатыўных слоў, вылучаных са зборніка “Евангелле ад мамы”, паказаў, што большасць з іх

утворана суфіксальным спосабам па прадуктыўным тыпе: ад прыметніка пры дапамозе суфікса *-а*. Пры гэтым спецыфіка словаўтварэння прыслоўяў прадугледжвае іх абавязковую матывацыю прыметнікамі, нават калі ў мове такіх не існуе. Таму ў адпаведнасці са словаўтваральнымі нормамаі па аналогіі адбываецца спачатку ўтварэнне аказіянальнага прыметніка, а затым ад яго – прыслоўя. Семантыка аказіянальных прыслоўяў і безасабова-прэдыкатыўных слоў складаецца з сукупнасці многіх фактараў: са значэння матывавальнай асновы, значэння словаўтваральных афіксаў, з наяўнасці або адсутнасці ў іх дадатаковай канатацыі, а таксама з кантэкстуальнага акружэння, без якога не можа быць раскрыты сэнс аўтарскага наватвора. На матэрыяле прыведзеных са зборніка адзінак бачна, што “семантычнай базай для стварэння аказіяналізмаў з высокай ступенню метафарычнасці і экспрэсіўнасці сталі рознага роду аўтарскія аналогіі, параўнанні, супастаўленні, якія пісьменнікі заўважаюць у прадмеце ці якімі надзяляюць гэты прадмет у адпаведнасці з сэнсавай і ідэйнай арганізацыяй тэксту” [4, с. 9].

Багацце індывідуальна-аўтарскіх наватвораў – адметнасць паэтычнага стылю Р. Барадуліна. Як адзначае А. І. Басова, “аказіянальныя словы з’яўляюцца неабходнымі кампанентамі вобразна-мастацкай структуры твора, яны надаюць яму сэнсавую і экспрэсіўную насычанасць” [2, с. 23]. Па структурна-семантычных асаблівасцях гэтых адзінак можна пазнаць творчую манеру паэта.

Літаратура

1. Барадулін, Р. Евангелле ад мамы / Р. Барадулін. – Мінск: Маст. літ., 1995. – 462 с.
2. Басова, А. И. Оказиональные слова в современной белорусской художественной речи: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / А. И. Басова; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 1981. – 24 с.
3. Беларуская граматыка. Частка 1 / АН БССР, Ін-т мовазн. імя Я. Коласа; рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.
4. Зразікава, В. А. Семантычная і словаўтваральная структура індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў (на матэрыяле беларускіх мастацкіх твораў першай палавіны XX ст.): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / В. А. Зразікава; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2006. – 26 с.
5. Чарнаброўкіна, Н. У. Аказіянальныя словы ў складзе лексічных сродкаў сучаснай беларускай паэзіі: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Н. У. Чарнаброўкіна; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 1998. – 26 с.

Ю.В. Назаранка

ВЫБРАНЫЯ АФАРИЗМЫ Г. СЕНКЕВІЧА І С.Е. ЛЕЦА: КАГНІТЫЎНЫ АСПЕКТ

*Геніяльны твор зразумее і
дурань. Але ж зусім інакш!
С.Е. Лец*

З самых старадаўніх часоў трапныя, глыбокія па змесце і цікавыя па форме выразы прыцягвалі да сябе ўвагу. Дзякуючы сваёй універсальнасці (блізкасці лаканічнасцю і дакладнасцю да навукі, а яркай вобразнасцю і глыбінёй семантыкі – да мастацтва), яны сталі дзейным сродкам у барацьбе з

будзённасцю і аднастайнасцю чалавечага маўлення. Выдзеліўшыся ў асобны жанр літаратуры, выслоўі (якія ў больш вузкім сэнсе называюць яшчэ афарызмамі) і дасюль не страцілі сваёй актуальнасці. Пра гэта сведчыць той факт, што большасць літаратурных шэдэўраў літаральна “распалася” на афарызмы.

Польская літаратура ў сусветнай скарбніцы афарыстыкі прадстаўлена такім вядомым імем як Станіслаў Ежы Лец, які ствараў не толькі афарызмы як асобныя творы, але быў паэтам, пісаў эпіграмы. Варта таксама адзначыць, што да жанру максімы (павучальны, “сур’ёзны” афарызм) можна залічыць і шматлікія выказванні Генрыка Сенкевіча. У якасці крыніцы мы выкарысталі найноўшы маскоўскі энцыклапедычны зборнік выказванняў, куды ўвайшлі менавіта гэтыя польскія аўтары ў перакладзе на рускую мову [4]. Возьмем на сябе адказнасць сцвярджаць, што роднасць моў дазволіла нам паспрабаваць перакласці афарызмы на беларускую мову, не губляючы пры гэтым ні вобразу, ні сэнсу, ні граматычна-сэнсавай структуры выказванняў.

Стварэнне афарызма – гэта слоўная творчасць, акт мастацкай камунікацыі. «У працэсе мастацкай камунікацыі чалавек атрымлівае інфармацыю не толькі з паведамлення, але і з мовы, на якой з ім гаворыць мастацтва. Таму мова мастацтва ніколі не бывае незаўважнай, аўтаматызаванай, загадзя прадказальнай сістэмай» [1, с. 116]. Знакі, з якіх мы будзем тэкст, не вычэрпваюцца толькі сістэмай марфем, лексем мадэляў сказаў. Яны бясконца разнастайныя, бо карані іх – у “сістэме” культуры як мноства знакавых па сваім прызначэнні артэфактаў. Такім чынам, непазбежна нараджаецца феномен «знак у знаку», «тэкст у тэксце», што прывяло да з’яўлення інтэртэкстуальнасці:

Так званая ідэйная размова, складаецца, як вядома, у вялікай ступені з цытавання загаловаў розных кніжак (Г. Сенкевіч).

На жаль, у энцыклапедыю ўвайшло ўсяго 16 выказванняў Г. Сенкевіча, большасць якіх тычыцца агульначалавечых каштоўнасцей (каханне, сяброўства, шчасце, шчырасць і пад.); яны выказаны ў форме максім і прыдатныя ў большай ступені для дыдактычных мэтаў:

Нішто так не скарае, не размягчае сэрца мужчыны, як усведамленне таго, што яго любяць.

Лепш адкрыты вораг, чым ліслівы сябар.

Дзякуючы згодзе растуць малыя краіны, з-за раздраю гінуць вялікія дзяржавы.

Велічіння кожнага няшчасця вымяраецца не яго сутнасцю, а тым, як яно адбіваецца на чалавеку.

Але калі выказванні такога кшталту хутчэй успрымаюцца як павучанні, пабудаваныя на прадказальных сувязях элементаў мовы як сістэмы, то афарызмы С. Леца характарызуюцца найперш парадаксальнасцю, якая выходзіць за межы стылістыка-рытарычнага прыёму, ператвараючыся ў спосаб згарнуць значны кавалак рэчаіснасці ў сказ-сусвет, іншымі словамі, спарадзіць дыскурс:

Рэформа календара не скарачае тэрміну цяжарнасці.

*Балота часам робіць уражанне глыбіні.
 Для коней і закаханых сена пахне па-рознаму.
 Жыццё адымае ў людзей занадта многа часу.
 На кожнай горнай вяршыні ты апыняешся над безданню.
 Сапраўдны вораг цябе ніколі не пакіне.
 У кожнага веку ёсць сваё сярэднвечча.
 Факт заўсёды голы, нават калі ён модна апрануты.*

Семіётыка афарызмаў – гэта семіётыка тэкстаў, якія часта, але далёка не заўжды складаюцца з аднаго сказа-выказвання. Афарызмы Станіслава Леца – “мікратэксты, што шырока і грунтоўна ўводзяць чытача ў бясконца разнастайны свет духоўнай культуры чалавецтва” [3], але гэтыя мікратэксты далёка не заўжды адначленныя (маецца на ўвазе сказ-выказванне). Актыўна ўжываліся Лецам выказванні, пабудаваныя па ўзоры лагічнага суджэння: тэзіс – доказ, у якім якраз і хаваецца эфект “падманутага чакання”, які дасягаецца:

- новым, свежым зместам антанімічных паняццяў:

*Жыццё – шкодная рэч. Ад яе ўсе паміраюць.
 Тоўстыя жывуць менш. Затое ядуць больш.
 Вяліка сіла мізэрнасці! Яе нішто не адолее.
 У каго шырэйшы круггляд, у таго звычайна вузейшыя перспектывы.
 Што можа быць больш змястоўным, чым пустая галава?*

- алагічным вынікам на першы погляд звычайнага тэзісу:

*Ім ужо не дасягнуць мэты ў своечасова. Яна засталася далёка ззаду.
 Нашы пункты погляду супадаюць. Пытанне толькі ў тым, чый – з чым.
 Не кажы пра чалавека дрэнна. Бо і ты – ён.
 Даражы словам. Кожнае можа стаць тваім апошнім.
 Усё ў руках чалавека. Таму іх трэба як мага часцей мыць.
 У барацьбе ідэй гінуць людзі.*

- парадзіраваннем (прыём, калі бярэцца вядомы тэкст і напаўняецца новым зместам):

*Здараецца, што пакаранне цягне за сабой злачынства.
 Асцерагайся патрапіць пад чужое кола фартуны.
 Апраўданне людзедаў: “Чалавек – гэта скаціна”.
 Падумаць толькі! На агні, што Праметэй украў у багоў, спалілі Джардана Бруна.*

- іроніяй (як прыём патрабуе пераназывання прадмета або з’явы, у гэтым яна збліжаецца з эўфемізмам, але “іронія лепей выяўляе дыстанцыю, што захоўваецца ў адносінах да фактаў, паколькі яна амаль заўсёды адмаўляе іх” [2, с 205]:

*“Дзікая свіння” гучыць значна прыстойней, чым проста “свіння”.
 Калі б палепшылася ўменне весці гутарку, знізілася б нараджальнасць.
 Часам іронія мусіць адрадіць тое, што разбурыў пафас.
 Плагіятары спяць спакойна. Муза – жанчына, яна рэдка прызнаецца, хто быў першым.*

Састарэўшы, клічнік становіцца пытальянкам.

З часоў стварэння чалавека ўсе удасканаленні яго канструкцыі абмяжоўваюцца пратэзамі.

Заўсёды знойдуцца эскімосы, якія выпрацоўваюць для жыхароў Конга парады, як сябе наводзіць пры самай страшнай гарачыні.

Што можа быць больш змястоўным, чым пустая галава?

- парцэляцыяй (але, відавочна, са зрухам лагічнага зместу):

Гадзіннік б'е. Усіх.

- “адмоўнай парадай” (па сутнасці, дарэчнай перасцярогай):

Філасафы! Не адкрывайце філасофскага каменя. Яго прывяжуць на шыю.

Не лезь да людзей у абдымкі – не дапамагай укрываваць сябе.

Не пішы крэда на агароджы.

Усе хочуць добра. Не аддавай яго!

- хіазмам:

Адны хацелі б разумець то, у што вераць, а іншыя – паверыць у тое, што разумеюць.

Як адзначыў Анатоль Франс, “паэтычны вобраз павінен мець некалькі сэнсаў. Той, што вы адкрываеце ў ім, для вас і будзе сапраўдным сэнсам” [5, с. 10]. Афарызмы Г. Сенкевіча і С.Е. Леца цалкам адпавядаюць вырашэнню падобнай задачы – прымушаюць чытача шукаць глыбінны сэнс выслоўя, паколькі іх аўтары выдатна валодалі майстэрствам стварэння паэтычных вобразаў, заўсёды знаходзячы для гэтага трапнае і дарэчнае слова.

Літаратура

1. Агеев В.Н. Семиотика. – М.: «Весь мир», 2002.
2. Дюбуа Ж., Пир Ф., Трисон А и др. Общая риторика. М., 1986. С. 252.
3. Михневич А.Е. Заметки по семиотике афоризмов Станислава Ежи Леца. // IV Супруновские чтения, Мн., 2005.
4. Мудрость тысячелетий. Энциклопедия. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 848 с.
5. Франс А. Сад Эпикура// Собр. соч. в 8-ми т. Т 3. М., 1958. С 110.

Вера Пракони́на

ФУНКЦЫЯНАЛЬНА-СТЫЛЯВАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА БЕЛАРУСКІХ І РУСКІХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ З КАМΠΑНЕНТАМІ “ДУША”, “СЭРЦА”

У аснове стылістычнай класіфікацыі фразеалагізмаў ляжыць іх функцыянальна-стылявая афарбоўка, якая цесна звязана з экспрэсіўна-ацэначнай характарыстыкай фразеалагічнай адзінкі. Дадзеныя характарыстыкі як розныя бакі адной з’явы складаюць стылістычнае значэнне (афарбоўку) фразеалагізма і з’яўляюцца неад’емнай уласцівасцю абсалютнай большасці ўстойлівых выразаў.

У залежнасці ад таго, якія крытэрыі пакладзены ў аснову класіфікацыі, вучоныя вылучаюць розныя функцыянальна-стылявыя разрады фразеалагічных адзінак. Так, І. Я. Лепешаў, характарызуючы фразеалагізмы ў залежнасці ад іх функцыянальна-стылявой афарбоўкі, падзяляе ўстойлівыя адзінкі на дзве

групы: *функцыянальна замацаваныя за пэўнымі стылямі і функцыянальна не замацаваныя за асобным стылем*. Першая група пададзена *кніжнымі, размоўнымі і прастамоўнымі* фразеалагізмамі. Да другой групы належаць “нейтральныя” фразеалагізмы, якія могуць ужывацца ва ўсіх стылях мовы, а таму з’яўляюцца функцыянальна не замацаванымі [3].

М. Я. Цікоцкі ў “Стылістыцы беларускай мовы” засяроджваецца на трох стылістычных групах фразеалагізмаў: *міжстылявых (агульнаўжывальных), размоўна-бытавых народных і фразеалагізмах кніжных стыляў* [9].

Што да функцыянальна-стылявой класіфікацыі рускіх фразеалагізмаў, то, напрыклад, М. І. Фаміна вылучае тры групы ўстойлівых выразаў. Да першай адносяцца *размоўныя і прастамоўныя*, да другой і трэцяй – *кніжныя і міжстылявыя* фразеалагічныя адзінкі [7].

Р. Я. Салганік, праводзячы класіфікацыю фразеалагізмаў паводле стылістычнай афарбоўкі, вылучае: «... *размоўныя; прастамоўныя; кніжныя*, а сярод іх: *навуковыя, публіцыстычныя, афіцыйна-справавыя; агульнаўжывальныя*, што выкарыстоўваюцца як у кніжным, так і ў размоўным стылі» [6, с. 149]. Такой думкі прытрымліваюцца і іншыя даследчыкі, напрыклад, І. Б. Голуб у працы “Стилистика русского языка” [1].

М. М. Кожына, аналізуючы стылістычныя рэсурсы фразеалогіі рускай мовы, прыходзіць да высновы, што: «з пункта гледжання паходжання і традыцыі выкарыстання ў кніжна-пісьмовым або ў вусна-размоўным маўленні вылучаюцца фразеалагізмы з кніжнай ці размоўнай функцыянальна-стылявой афарбоўкай» [2, с.130], а таму ўсе фразеалагічныя адзінкі варта падзяліць на стылістычна *нейтральныя, кніжныя і размоўныя*.

Звернем увагу на тыя неадпаведнасці, якія існуюць у класіфікацыях, прапанаваных беларускімі і рускімі даследчыкамі.

Паводле меркаванняў М. М. Шанскага, мэтазгодна вылучыць тры групы фразеалагізмаў (*размоўныя, кніжныя, міжстылявыя*) [10]. Прычым даследчык не праводзіць мяжы паміж размоўнымі і прастамоўнымі фразеалагічнымі адзінкамі, а таму не вылучае групу размоўна-бытавых фразем. Не лічыць істотным адрозненне паміж размоўнымі і размоўна-бытавымі фразеалагізмамі і М. М. Кожына.

Што да М. І. Фаміной, то, класіфікуючы фразеалагічныя адзінкі, даследчыца падзяляе іх на размоўныя і прастамоўныя, якія адносяць да групы размоўных фразеалагізмаў. Р. Я. Салганік, І. Б. Голуб пры стылістычнай характарыстыцы ўстойлівых выразаў вылучаюць размоўныя і прастамоўныя фразеалагічныя адзінкі і падаюць іх як асобныя групы.

І. Я. Лепешаў падчас правядзення стылістычнай класіфікацыі беларускіх фразеалагізмаў асобна разглядае размоўныя і прастамоўныя фразеалагічныя адзінкі, якія аб’ядноўвае ў адну вялікую групу функцыянальна замацаваных фразеалагізмаў. На прапанаваную класіфікацыю ў сваім даследаванні абапіраецца М. Я. Цікоцкі, аднак вучоны не падзяляе усе фразеалагізмы на дзве вялікія групы функцыянальна замацаваных і функцыянальна не замацаваных

фразеалагізмаў, а замест размоўных і прастамоўных фразем вылучае адну групу размоўна-бытавых народных фразеалагічных адзінак.

Такім чынам, рускія даследчыкі, да прац якіх мы звяртаемся, імкнуцца або інтэграваць адну падгрупу фразеалагізмаў ў другую, падаючы прастамоўныя фразеалагізмы ў складзе размоўных (М. І. Фаміна), або аб'яднаць іх у адну групу размоўных (М. М. Шанскі, М. М. Кожына), або выразна падкрэсліць іх самастойнасць (Р. Я. Салганік, І. Б. Голуб). Што да беларускіх вучоных, то большасць з іх прытрымліваецца функцыянальна-стылявой класіфікацыі І. Я. Лепешава.

Звяртаючыся да даследавання І. Я. Лепешава, варта адзначыць, што класіфікацыя, прапанаваная вучоным, падаецца найбольш практычна распрацаванай і мэтазгоднай. У сувязі з гэтым функцыянальна-стылістычны аналіз беларускіх і рускіх фразеалагізмаў з кампанентамі “душа”, “сэрца” будзе праводзіцца ў адпаведнасці з вышэйзгаданай класіфікацыяй.

Кніжныя фразеалагізмы складаюць нязначную колькасць ад усіх беларускіх і рускіх фразеалагізмаў з кампанентамі “душа”, “сэрца”. Так, напрыклад, кніжным з’яўляецца фразеалагізм бел. пісаць, напісаць *крывёю сэрца* – рус. писать *кровью сердца*, які мае значэнне ‘з глыбокім пачуццём і перажываннем, шчыра і выпакутавана’: *Крывёю сэрца пісаліся і тыя тоненькія кніжачкі* (Л. Васілевіч) [5, с. 486]. *Чтобы действительно писать кровью сердца.., необходимо беспрдельно и глубоко сознательно любить и ненавидеть* (Д. Писарев) [8, с. 420].

Рускія фразеалагізмы рус. *воспаряет душою, находит доступ к сердцу* не маюць адпаведнікаў у беларускай мове і адносяцца да кніжных.

Да кніжных фразеалагізмаў прымыкаюць устарэлыя рускія фразеалагізмы: *отрывается от сердца, ад кромешный на душе (на сердце), от полноты сердца* (у мове назіраецца тэндэнцыя, згодна з якой многія ўстойлівыя выразы, што ўстарэлі (архаізаваліся), ужываюцца цяпер выключна ў высокім стылі).

Размоўныя фразеалагізмы складаюць самы шматлікі стылявы разрад. Іх адносяць да стылістычна зніжаных моўных сродкаў. Ужыванне размоўных фразеалагізмаў паказвае на неафіцыйнасць адносін паміж суразмоўнікамі, надае маўленню натуральнасць, прастату і непасрэднасць.

Многія размоўныя фразеалагізмы вылучаюцца значнасцю ўнутранай формы, яркай вобразнасцю, і гэта абмяжоўвае іх ужыванне гутарковым стылем, а таксама мастацкім маўленнем, істотная рыса якога – вобразнасць. Да такіх фразеалагізмаў адносяцца: бел. *трымаць сэрца ў кулаку*, бел. *на вуснах мёд, а на сэрцы лёд*, бел. *выядаць душу (сэрца)*, бел. *абуць <сваё> сэрца ў лапці*, бел. *браць (хапаць) за сэрца* – рус. *брать за сердце*, бел. *кошкі на душы (сэрцы) скрабуць* – рус. *кошки скребут на душе: Марыйка, хоць у яе на сэрцы кошкі скраблі, рагатала разам з ёю, нават навісквала* (І. Новікаў) [4, с.409]. *На душе кошки скребли, реветь хотелось* (А. Чехов) [8, с. 151].

Частка фразеалагізмаў, якія ў беларускай мове адносяцца да разраду размоўных, у рускай мове мае адпаведнікі, якія з’яўляюцца прастамоўнымі (гэта тлумачыцца найперш тым, што ў беларускай фразеалогіі дакладна

размяжоўваюць размоўныя і прастамоўныя фразеалагізмы, прычым размоўных у беларускай мове відавочна больш, а ў рускай фразеалогіі размоўныя і прастамоўныя фразеалагізмы складаюць фактычна адзін пласт лексікі): бел. *сэрца заходзіцца (зайшлося) (разм.)* – рус. *сердце заходится (заилось) (праст.)*, бел. *мець сэрца (разм.)* – рус. *держать [иметь] сердце (праст.)*. Прывядзём прыклады з літаратуры: *І Костусь Бровы свае хмурыць: і ён на брата сэрца мае, бо Уладзя дзядзьку зневажае (Я. Колас) [5, с. 486]. Стали мужики-соседи на Пахома сердце держать, стали другой раз и нарочно травить (Л. Толстой) [8, с. 421].*

Звернемся яшчэ да некаторых адрозненняў. Рускі фразеалагізм *душа [сердце]* надрываецца, які паводле будовы з’яўляецца фразеалагізмам-сказам, адносіцца да прастамоўных, а фразеалагізм рус. *надрывать душу (сердце)* мае структуру словазлучэння і адносіцца да размоўных. У сваю чаргу фразеалагізмы *душа раскрываецца і раскрывать душу* з’яўляецца размоўнымі. Рускі фразеалагізм *распахивать душу* выступае як сінонім да першых двух (‘откровенно делиться мыслями, переживаниями с кем-либо; чистосердечно рассказывать о себе всё’) і адносіцца да разраду ўстарэлых кніжных устойлівых выказаў.

Прастамоўныя фразеалагізмы належаць да найбольш зніжанай часткі фразеалагічнага фонду. Яны рэалізуюцца ў вусным маўленні, а таксама ў мастацкай літаратуры, але звычайна ў мове персанажаў. Фразеалагізмы з кампанентамі “душа”, “сэрца” дадзенай групы вельмі часта маюць грубавата-зніжаны змест, ярка выяўленае адценне рэзкасці, грубасці, вульгарнасці, напрыклад: рус. *вышибать душу*, бел. *душа (дух) вон <з каго> і кішкі (жылы) на тэлефон: Колька, толькі бліснуў на яго знішчальным позіркам, маўляў, глядзі, лайдак, абібочына, а калі што якое, дык душа з цябе вон і кішкі на тэлефон... (Л. Дайнека) [4, с. 399-400].*

Прастамоўная афарбоўка фразеалагізма часта ствараецца яго этымалагічным вобразам, які выклікае негатыўныя асацыяцыі. Так, рускі фразеалагізм *с души воротит* у якасці аднаго з сінонімаў мае выраз *душа не принимает*, які ў сваю чаргу з’яўляецца размоўным.

Да прастамоўных належаць таксама ўстойлівыя выразы: рус. *загубить свою душу*, рус. *без мыла в душу лезть*, бел. *гнаіць душу (сэрца)*, бел. *душа вон* – рус. *душа вон*.

У мове, апрача стылістычна замацаваных, ёсць нямала фразеалагізмаў, што могуць выкарыстоўвацца ў розных функцыянальных стылях. Такія фразеалагічныя адзінкі адносяцца да *функцыянальна не замацаваных (міжстылявых)*.

Так, міжстылявымі з’яўляюцца фразеалагізмы: бел. *паклаўшы руку на сэрца* – рус. *положа руку на сердце*, бел. *з заміраннем сэрца* – рус. *с замиранием сердца*. Звернемся да прыкладаў з літаратуры: *З заміраннем сэрца ўзяў я ў рукі знойдзены блакнот (К. Кірэнка) [5, с. 486]. [Обломов] с замиранием сердца прислушивался к стуку двери, не проходил ли человек, не читает ли уже Ольга письмо (И. Гончаров) [8, с. 420].*

Разрад функцыянальна не замацаваных фразеалагізмаў даволі шматлікі. Адны з іх стаяць бліжэй да кніжных, але ўжо да іх не адносяцца: бел. *ад чыстага сэрца* – рус. *от чистого сердца*, бел. *да глыбіні душы* – рус. *до глубины души (сердца)*. Іншыя фразеалагічныя адзінкі стаяць бліжэй да размоўных, але яны ўжо сталі актыўна выкарыстоўвацца не толькі ў гутарковым стылі, але і ў мастацкай і публіцыстычнай літаратуры: бел. *усёй душой (сэрцам)* – рус. *всей душой (сердцем)*, бел. *удыхнуць душу* – рус. *вдохнуть душу*.

Стылістычная характарыстыка беларускіх і рускіх устойлівых выразаў можа не супадаць у залежнасці ад суадносін іх значэнняў. Так, напрыклад, калі параўнаць функцыянальна не замацаваныя беларускія фразеалагізмы і іх рускія адпаведнікі, што адносяцца да іншых функцыянальна-стылявых разрадаў, можна заўважыць, што рускія фразеалагізмы маюць вузейшае значэнне за беларускія: бел. *з лёгкім сэрцам* (функц. не замац.) – рус. *с лёгким сердцем* (разм.), бел. *душой і целам* (функц. не замац.) – рус. *душой и телом* (разм.), бел. *вялікае сэрца* (функц. не замац.) – рус. *большое сердце* (кніжн.), бел. *усімі фібрамі (сіламі) душы* (функц. не замац.) – рус. *всеми фибрами души* (кніжн.).

Такім чынам, функцыянальна-стылявая характарыстыка фразеалагізмаў з кампанентамі “душа”, “сэрца” дае падставы меркаваць пра пэўныя адрозненні паміж фразеалагічнымі адзінкамі ў блізкароднасных мовах. Адною з прычын ўзнікнення вышэйпералічаных адрозненняў у фразеалагізмах, на нашу думку, з’яўляецца спецыфіка фарміравання беларускай і рускай моў, а таксама асаблівасці станаўлення іх стыляў.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Голуб И. Б. Стилистика русского языка / И. Б. Голуб. – 6-е изд. – Москва: Айрис-пресс, 2005. – 448 с.
2. Кожина М. Н. Стилистика русского языка / М. Н. Кожина. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Просвещение, 1993. – 223 с.
3. Лепешаў І. Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 264 с.
4. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. т. 1 А-Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.
5. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. т. 2 М-Я / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
6. Солганик Г. Я. Практическая стилистика русского языка: учеб. пособие для студ. филол. и жур. фак. высш. учеб. заведений / Г. Я. Солганик. – МОСКВА: Издательский центр «Академия», 2006. – 304 с.
7. Фомина М. И. Современный русский язык / М. И. Фомина. – 4-е изд., испр. – Москва: Высш. Шк., 2001. – 414 с.
8. Фразеологический словарь русского языка: Свыше 4 000 словарных статей / Сост. Л. А. Войнова, В. П. Жуков, А. И. Молотков, А. И. Фёдоров; под ред. А. И. Молоткова. – Москва: Русский язык, 1978. – 543 с.
9. Цікоцкі М. Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. для фак. журналістыкі / М. Я. Цікоцкі. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 294 с.
10. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. – [4-е изд., испр. и доп.]. СПб.: Спец. лит., 1996. – 185 с.

ДЭТЭРМІНАЦЫЯ ЯК ПРАЯЎЛЕННЕ СЕМАНТЫКА-СІНТАКСІЧНАЙ КАНДЭНСАЦЫІ

Найбольшай экспланаторнай сілай пры апісанні “самастойных пашыральных выказванняў” (дэтэрмінантаў) вылучаецца кандэнсацыйны падыход¹, калі асновай для вылучэння адпаведнага кампанента з’яўляецца яго статус знака секундарнай прапазіцыі.

Па-за межамі так званага “свабоднага далучэння” знаходзяцца лінейныя формы семантыка-сінтаксічнай кандэнсацыі, у якіх змештавай двухсастаўнасці адпавядае двухсастаўнасць фармальная: *Не гані Бога ў лес, калі ў хату ўлез; Узяўшыся за гуж, не кажы, што нядуж; Не лятай высока, бо нізка сядзеш.*

У згорнутай форме семантыка-сінтаксічнай комплекснай кандэнсацыі (В-кандэнсацыя) зыходная прапазіцыйная намінацыя патрабуе дадатковай аперацыі аднаўлення: *Галоднаму ўсё смакуе; Над пешым арлом і варона з калом; Чужым даброем не забагацееш; За капейку жабу да Барысава дубцом пагоніць.* Семантычная рэканструкцыя ў большасці выпадкаў адназначная: кандэнсанта захоўваюць неабходныя для гэтага лексічныя марфемы. Параўнайце: *Усё смакуе (?) І варона з калом (?) Дабром не забагацееш (?) Жабу да Барысава дубцом пагоніць (?)*

Выбар яўнай мадэлі семантыка-сінтаксічнай кандэнсацыі (А-кандэнсацыі), калі ўзнаўляюцца зыходныя прапазіцыйныя намінацыі, або згорнутай залежыць ад камунікатыўнага задання, у якім вызначаюцца ступень актуалізацыі таго ці іншага значэння, характар і абумоўленасць сувязей ў тэксце. Гэта можа ўплываць на “глыбіню кандэнсацыі”, звязанай з праспекцыйным ці рэтраспекцыйным характарам арганізацыі тэксту, з асобнымі выпадкамі экспрэсіўнага вылучэння кампанентаў выказвання: *За гэта ж пад суд збірайся сам і ідзі* (І. Пташнікаў); *Гэтакія паны – па тры пары ў штаны; Таму і дзяўбуць...* (Я. Сіпакоў). Выдзеленыя элементы не дазваляюць адназначна ўзнавіць згорнутай прапазіцыйнай намінацыі, з’яўляюцца разнавіднасцю скрытай (суплетыўнай) формы семантыка-сінтаксічнай кандэнсацыі (С-кандэнсацыі), таму не ўключаюцца намі ў сістэму класічнай дэтэрмінацыі.

Аналіз паказвае, што некаторыя з катэгарыяльных значэнняў непасрэдна звязаны з працэсамі семантыка-сінтаксічнай кандэнсацыі ў выказванні. Праецыруючы гэта на семантычную структуру выказвання, можна сфармуляваць інварыянтнае значэнне дэтэрмінанта: матывацыя пэўнай падзеі, факта, сітуацыі або іх спараджэнне.

Пры такім падыходзе спіс самастойных пашыральных ядра выказвання можа быць дапоўнены дэтэрмінуючым атрыбутыўным кампанентам: *Скупы двойчы плоціць; За тавар гнілы і грош малы; У добрага атамана ўсе хлопцы смелыя; За дурною галавою і нагам няма спакою; У багатай хаце і куры часцей нясуцца; У чужых руках пірог вялікі і інш.* Для прыведзеных выказванняў

¹ Гл.: Міхневіч, А.А. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы / А.А. Міхневіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – С. 152–167.

таксама характэрна згорнутая прапазіцыя, якую спараджае, матывуе каўзальны дэтэрмінант. Менавіта ён вызначае змест паведамлення.

Як сведчыць прааналізаваны матэрыял, семантыка ядзерных прэдыкатаў, якія ўступаюць з дэтэрмінантамі ў адносіны свабоднага далучэння, самая разнастайная: дзеясловы са значэннем руху, перамяшчэння ў прасторы, фізічнага ці псіхічнага стану, дзеяння, працэсу, эмацыянальных, сацыяльных адносін. У залежнасці ад формы выражэння дэтэрмінанта можа змяняецца характар прапазіцыйнай абумоўленасці – ад экспліцытнай (неасэнсаванай) да імпліцытнай (прагназуемай, асэнсаванай). Але застаецца нязменным механізм арганізацыі падобных выказванняў: матывацыя факта, падзеі, сітуацыі не прадугледжана валентнаснымі асаблівасцямі ядзернага прэдыката і актуалізуецца самастойным дэтэрмінантам-прапазіодам.

І.І. Савіцкая

ЛЕКСІЧНЫЯ НОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ: 20-Я ГГ. XX СТ.

Пры вызначэнні агульных тэндэнцый станаўлення лексічнай сістэмы неабходна зыходзіць з двухбаковасці прыроды нормы, паколькі ў ёй сутыкаюцца і "стыхійныя (заснаваныя на ўнутраных уласцівасцях мовы) маўленчыя навывікі і знешнія, сацыяльныя фактары, без якіх немагчыма само існаванне мовы. Літаратурная норма не вызначаецца толькі ўнутранымі заканамернасцямі мовы, і ў той жа час яна і не абывае да стану сістэмы мовы" [2, с. 15]. Бурная словатворчая і лексікаграфічная дзейнасць 20-х гадоў была абумоўлена абвешчэннем палітыкі беларусізацыі, уздымам адраджэнскіх ідэй у культурным будаўніцтве, зваротам нацыянальнай інтэлігенцыі да пытанняў чысціні і культуры мовы і актыўным абмеркаваннем іх у перыёдыцы.

Пашырэнне маштабу выкарыстання беларускай мовы прымусіла нацыянальную інтэлігенцыю рэспублікі звярнуць увагу на стан беларускай граматыкі і лексікі. Праца вялася ў напрамках высвятлення найбольш мэтазгодных шляхоў вывучэння і фарміравання слоўнікавага складу беларускай мовы, нармалізацыі і сістэматызацыі наяўных лексічных рэсурсаў. І першапачатковай задачай ставілася складанне беларускага слоўніка, патрэбу ў якім у 1921 г. акрэсліў Я. Карскі: "Яшчэ стаіць вялікая задача складання поўнага беларускага слоўніка. Існуючыя слоўнікі Насовіча (Спб. 1870) і Дабравольскага (Смаленск 1914) носяць дыялектычны характар: яны не ахопліваюць усёй беларускай вобласці... Акрамя таго, гэтыя слоўнікі не поўныя..." [3, с. 26]. Разуменне асаблівасцяў гістарычнага і эвалюцыйнага шляхоў сваёй мовы і краіны прыводзіла даследчыкаў да акрэслення метадаў працы над слоўнікамі: "Тады як задачай, прыкладам, рускага слоўніка, па словах акадэміка Істрына, зьяўляецца пазнаць рускую мову, задачай нашага слоўніка, апрача таго, зьяўляецца яшчэ й апрацаваць нашу мову, выявіць яе, як мову беларускую, прыгодную ня толькі для пісання вершаў і штодзённага ўжытку, але й для выражэння ёю самых глыбокіх навуковых ісцін, самых тонкіх адценьняў нашай мыслі" [6, с. 169]. Выказаўшы свае меркаванні адносна

крыніц папаўнення беларускага лексікону, навукавай тэрміналогіі, іншамойнай лексікі і індывідуальна-аўтарскіх наватвораў, С. Некрашэвіч прыходзіць да думкі, што "ў сучасны момант сярод усёй нашай навукавай працы на Беларусі мы ня бачым другой такой важнай, патрэбнай і неадкладнай, як праца па ўкладанні слоўніка нашай мовы" [6, с. 186].

Актуальныя праблемы тагачаснага мовазнаўства абумовілі і напрамкі нармалізатарскай дзейнасці, асноўным з якіх стала работа па апрацоўцы рэсурсаў беларускіх гаворак, прычым навуковае асэнсаванне гэтай работы было абумоўлена неабходнасцю гістарычнай і этнічнай кансалідацыі нацыі: "У кожным разе ідэал мовы ў літаратурна-гаворачых і пішучых прымушае трымацца пэўных норм і гэтым самым надае літаратурнай мове пастаянства, перашкаджае ёй паддавацца тэй зьменчывасці, якой адзначаецца разгаворна-народная мова. ...Толькі дзякуючы такой кансерватыўнасці, магчыма аб'яднанне ў часе з мінулымі пакаленнямі і стварэнне адзінай нацыянальнай шматвяковай літаратуры" [7, с. 86]. Перавага сярэднебеларускіх гаворак у станаўленні беларускай літаратурнай мовы – "мёду, што збіраецца пчоламі з розных кветак і раслін" [5, с. 192], – таксама знаходзіла тлумачэнне: "Як у барацьбе за існаванне бярэ, звычайна, верх той, хто магутней, так і ў барацьбе за норму бяруць верх тыя факты, якія паспелі атрымаць большае пашырэнне. У такім сэнсе і трэба разумець правільнасць фактаў літаратурнай мовы, па якім шляху (менска-віленскі дыялект + больш пашыраныя факты гутарак другіх мясцовасцей) і адбыўся, прынамсі, у нас, на Беларусі, процэс нормавання літаратурнае мовы" [7, с. 88-89].

Веданне надзённых праблем беларускай лінгвістыкі, апора на народны грунт, усведамленне ролі літаратурнай мовы ў сацыяльным жыцці грамадства далі магчымасць Я. Лёсіку напісаць: "Цьвёрда ўстаноўленай, у шырокім значэнні, беларускае літаратурнае мовы яшчэ няма, і гэтая неўстаноўленасць нашае літаратурнае мовы становіцца нам у прыгодзе тым, што дае шырокія магчымасці ды пазваляе перш-на-перш стаць на народны, дыялектычны грунт і ў сваім разьвіцці пайсці за разьвіццём жывое разгаворнае мовы. Іначай кажучы, наша літаратурная мова яшчэ мае поўную магчымасць стаць такою мовай, якою загаварыў бы сам народ, дайшоўшы адпаведнай ступені культурнага разьвіцця" [4, с. 194].

Меркаванне Я. Лёсіка падтрымліваюць і некаторыя сучасныя беларускія мовазнаўцы: "Чым шырэйшыя сферы дзейнасці адпаведнага калектыву абслугоўвае мова, тым большая яе функцыянальная вартасць, тым багацейшы яе лексічны запас, тым больш развітым з'яўляецца граматычны лад мовы" [1, с. 103].

Сацыяльныя фактары функцыянавання беларускай мовы адбіліся і на яе ўнутрыструктурных асаблівасцях. Ажыўленне гістарычнага мінулага беларускага народа як вынік ажыццяўлення адраджэнскіх ідэалаў прывяло да шырокага вывучэння беларускіх летапісаў і слоўнікаў мінулых гадоў, у прыватнасці слоўнікаў І. Насовіча і У. Дабравольскага, з якіх было ўзята ў лексікаграфічныя крыніцы 20-х гадоў надзвычай многа слоў. Гэты працэс

адбываўся не аўтаматычна, а з улікам змен у семантыцы слоў, звужэння ці пашырэння іх семантычнай структуры. Пэўныя ўнутрыслоўныя семантычныя зрухі, якія адбываліся і на працягу 20-х гадоў, далі прастору для працэсаў намінацыі і дэфініцыі, што знайшло адлюстраванне ў тагачасных лексікаграфічных крыніцах. Параўнанне значэнняў слоў у слоўніках М. Гарэцкага і ў Тлумачальным слоўніку беларускай мовы (1977-1984), Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы (1996 і далейш.) таксама дало падставы казаць пра змяненне іх семантыкі. Такім чынам, варта развіваць думку пра тое, што ўнутрыслоўныя семантычныя змены залежаць ад сацыяльных фактараў развіцця і функцыянавання мовы. Пры гэтым яны знаходзяцца ва ўзаемасувязі з сістэмнымі рэсурсамі мовы і абумоўлены ўласнамоўнымі словаўтваральнымі і граматычнымі магчымасцямі.

Станаўленне беларускай дзяржаўнасці і прызнанне беларускай мовы дзяржаўнай стала штуршком для з'яўлення і актывізацыі ўжывання новых лексічных сродкаў беларускай мовы, у тым ліку тэрміналагічных, слаба распрацаваных у дакастрычніцкі перыяд. Ужыванне дыялектызмаў, ці, як яны называліся ў той час, паветалізмаў, таксама патрабавала асобнага разгляду. У тагачаснай беларускай лексічнай сістэме яшчэ не былі вызначаны межы паміж агульнанароднымі і дыялектнымі словамі, таму кожны пісьменнік шырока выкарыстоўваў моўныя багацці роднай гаворкі. Хаця празмернае выкарыстанне дыялектызмаў перашкаджала разуменню мастацкіх твораў, аднак у літаратурную мову пранікалі найбольш тыповыя словы і звароты, формы і сінтаксічныя канструкцыі народнай мовы. Гэта спрыяла своеасабліваму апрабаванню розных сродкаў, замацаванню новых, найбольш адметных з'яў беларускай літаратурнай мовы.

Паколькі ў пазначаны перыяд пры фарміраванні ўстойлівага беларускага лексікону выразна акрэслілася ўзаемасувязь беларускага слоўнікава складу з лексічнымі сістэмамі польскай і рускай моў, узніклі словаўтваральныя мадэлі і варыянты беларускіх слоў з польскімі або рускімі словаўтваральнымі фармантамі. Такім чынам, адбывалася "селекцыя" словаўтваральных варыянтаў, а таксама запазычанняў з роднасных і няроднасных моў. Прыцягненне ж вузкамясцовых дыялектызмаў давала беларускай мове магчымасць ва ўмовах культурнай і моўнай сітуацыі 20-х гадоў акрэсліць уласны шлях развіцця, узяўшы найбольш прымальнае ад суседніх роднасных моў і замацаваўшы лепшыя свае здабыткі пры дапамозе сродкаў тагачаснай лексікаграфіі. Прыярытэтнымі напрамкамі ў вызначэнні шляхоў развіцця беларускай мовы былі названы арыентацыя на ўласнабеларускія лексічныя і словаўтваральныя сродкі, пераасэнсаванне семантыкі слоў, паглыбленне ў рэсурсы тэрытарыяльных дыялектаў. Можна сказаць, што ў тагачасным беларускім мовазнаўстве і лексікаграфіі панавалі этнацэнтрысцкія тэндэнцыі, якія выявіліся ў імкненні да шырокага ўжывання мовы ў сферах, недаступных для яе ў мінулым, дзейсным уплыве на рэгуляванне яе грамадскага функцыянавання, месца ў абслугоўванні сацыяльных патрэб. Гэта знайшло адлюстраванне ў выданні рознага тыпу лексікаграфічных даследаванняў,

масавым абмеркаванні актуальных моўных праблем, папулярызацыі лінгвакультуралагічных ведаў. Адлюстраванне нармалізатарскай дзейнасці ў друкаваных крыніцах сведчыла аб грунтоўнай распрацоўцы лексікаграматычнай сістэмы беларускай мовы, спробах замацавання і кадыфікацыі асноўных словаўтваральных і граматычных сродкаў, заснаваных на фанетычных і словаўтваральных законах жывой беларускай мовы.

Літаратура

- 1.Булахов, М.Г. Особенности интерференции белорусского и русского языков / М.Г. Булахаў // Проблемы двуязычия и многоязычия: Сб. ст. – М.: Наука, 1972. – С. 217-224.
- 2.Горбачевич, К.С. Изменение норм русского литературного языка К.С. Горбачевич. – Л.: Просвещение. Ленингр. отд-ние, 1971. – 270 с.
- 3.Карский, Е. Что предстоит сделать по белорусскому языку и литературе? / Е. Карский // Вестн. Нар. Комиссариата Просвещения. – 1921. – № 1. – С. 25-28.
- 4.Лёсік, Я. Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы / Я. Лёсік // Полымя. – 1924. – № 2. – С. 192-205.
- 5.Лёсік, Я. Творы / Я. Лёсік. – Мінск: Маст. літ., 1994. – 335 с.
- 6.Некрашэвіч, С. Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы / С. Некрашэвіч // Полымя. – 1925. – № 5. – С. 164-186.
- 7.Харэвіч, А. Мова як ідэал / А. Харэвіч // Полымя. – 1925. – № 4. – С. 82-96.

А.Л. Садоўская

БЕЛАРУСКАЯ ЭТНАЛІНГВАЛЕКСІКАГРАФІЯ Ў КАНТЭКСТЕ СЛАВЯНСКАЙ

У сувязі з прыярытэтным становішчам і актыўным развіццём у апошнія дзесяцігоддзі славянскай этналінгвістычнай навукі і выхадам у свет шэрагу аўтарытэтных этналінгвістычных слоўнікаў навукоўцы гавораць ужо пра станаўленне і развіццё *этналінгвістычнай лексікаграфіі* як самастойнага кірунку славістыкі, які рэпрэзентуе інтэгральны падыход да мовы і культуры.

Пачынальнікамі і асноўнымі дасягненнямі этналінгвістычнай лексікаграфіі па праву лічацца маскоўскі этналінгвістычны слоўнік «*Славянские древности*» ў 5-ці тамах, чатыры тамы якога ўжо пабачылі свет (1995, 1999, 2004, 2009 гг.), і польскі «*Слоўнік народных стэрэатыпаў і сімвалаў*» у 7-мі тамах («*Slownik stereotypów i symboli ludowych*»), першы том якога выйшаў з друку ў Любліне ў выдавецтве М. Кюры-Складоўскай восенню 1996 года.

Абодва найбольш вядомыя і значныя этналінгвістычныя слоўнікі рэпрэзентуюць анамасіялагічны і ідэаграфічны падыход пры інтэрпрэтацыі і падачы слоўнікавага матэрыялу – гэта значыць, ад прадметаў і значэнняў да назваў, а не сямасіялагічны – ад назваў да семантыкі. Зыходным пунктам пры інтэрпрэтацыі загалоўнага слова ў слоўнікавых артыкулах для аўтараў этналінгвістычнага слоўніка з’яўляецца не слова як назва адпаведнай рэаліі, не канкрэтны абазначаемы словам змест, а сама рэалія, або “рэальны” план народных ўяўленняў пра аб’ект. Тлумачэнне загалоўнага слова ў даведніку падаецца з пункта гледжання семантыкі або функцый адпаведнага аб’екта ў народных уяўленнях. Больш падрабязная інфармацыя размяркоўваецца па

рубрыках, якія таксама звязаны або з функцыянальнымі, або з семантычнымі асаблівасцямі менавіта міфалагемы.

Акрамя вышэй названых слоўнікаў – «тытанаў этналінгвістычнай навукі» – можна назваць таксама цэлы шэраг іншых слоўнікаў і выданняў этналінгвістычнага характару, якія выдаюцца ў славянскіх краінах, перадусім у Расіі і Польшчы. Да прыкладу, маскоўскія выданні «*Славянский бестиарий. Словарь названий и символы*» В. У. Бяловой (2000), «*Духовная культура Северного Белозерья. Этнодиалектный словарь*» (1997), кароткі (аднатомны) энцыклапедычны слоўнік «*Славянская мифология*» пад рэдакцыяй В. Я. Пятрухіна, Т. А. Агапкінай; «*Этноидеографический словарь говоров Среднего Урала*», падрыхтаваны ў Екацярынбургу, «*Слоўнік польскага фальклору*» пад рэдакцыяй Ю. Кшыжаноўскага, выдадзены ў Варшаве яшчэ ў 1965 годзе і інш.

Традыцыя слоўнікаў так званага змешанага тыпу адлюстравалася і ў пабудове польскіх слоўнікаў В. Капалінскага «*Слоўнік міфаў і культурных традыцый*» і «*Слоўнік сімвалаў*», якія пабачылі свет ў Варшаве ў 1985 і ў 1990 гадах адпаведна. Тлумачэнне парэмій на шырокім этнакультурным фоне мае месца і ў «*Новай кнізе польскіх прыказак і прыказкавых выразаў*» у 4-ох тамах пад рэдакцыяй зноў жа Ю. Кшыжаноўскага (Варшава, 1969 – 1978 гг.).

Што тычыць развіцця ўкраінскай этналінгвістычнай лексікаграфіі, варта адзначыць, што большасць са слоўнікаў і даведнікаў – вузкатэматычныя і рэгіянальныя. Гэта шматлікія слоўнікі лексікі традыцыйных промыслаў, намінацый прадметаў матэрыяльнай і з’яў духоўнай культуры (напрыклад, «*Ілюстраваны слоўнік народнай ганчарнай тэрміналогіі Левабярэжнай Украіны. Гетманищина*», «*Українське народне адзене. Этнаграфічны слоўнік*», «*Слоўнік радзіннай абрадавай лексікі ўсходнестэпавых украінскіх гаворак*», «*Народная дрэвапрацоўка на Украіне. Слоўнік народнай тэрміналогіі*», «*Українська народная тканіна*», «*Назвы адзення і абутку правабярэжнага Палесся*», «*Слоўнік назваў адзення і абутку сярэднепалескіх і памежных з імі гаворак*»); слоўнікі народнай фразеалогіі, устойлівых і эўфемічных выказванняў і выразаў (напрыклад, «*Краснае слова – як залаты ключ. Устойлівыя народныя параўнанні ў гаворках Сярэдняга Палесся і памежных тэрыторый*», «*Сказаў, як два звязаў. Народныя выслоўі і загадкі з Заходняга Палесся і заходняй часткі Валыні*», «*Слоўнік эўфемізмаў, што ўжываюцца ў гаворках і маладзёжным жаргоне Заходняга Палесся і заходняй часткі Валыні*»); слоўнікі традыцыйнай народнай духоўнай культуры (напрыклад, «*Гуцульская міфалогія: этналінгвістычны слоўнік*»; «*Українська міфалогія*»); слоўнікі сімвалаў (напрыклад, «*Слоўнік сімвалаў культуры Украіны*» і «*Знакі ўкраінскай этнакультуры*»).

У той жа самы час украінскія даследчыкі лічаць неабходным і вельмі важным працягваць стварэнне рэгіянальных слоўнікаў розных з’яў украінскай традыцыйнай культуры, таму што, акрамя самадастатковай навуковай каштоўнасці, яны якраз і могуць стаць крыніцай матэрыялу для падрыхтоўкі зводнага этналінгвістычнага слоўніка, узорам якіх служаць названыя вышэй

«Славянские древности: Этнолингвистический словарь» і «Слоўнік народных стэрэатыпаў і сімвалаў» польскай культуры [24, с. 6].

Маюцца пэўныя лексікаграфічныя працы этналінгвістычнага характару і ў іншых славянскіх народаў. Неабходна тут адзначыць перадусім энцыклапедычны этналінгвістычны слоўнік «*Славянская міфалогія*» («*Словенска митологија. Енциклопедијски речник*»), пад рэдакцыяй С. М. Талстой і вядомага сербскага даследчыка Л. Радэнкавіча, які выйшаў у Сербіі ў 2001 годзе і з’яўляецца пашыранай сербскай версіяй расійскага слоўніка «Славянские древности». Варта звярнуць увагу і на больш раннія па часе выдання энцыклапедычныя міфалагічныя славянскія слоўнікі, якія не ствараліся і не інтэрпрэтаваліся як уласна этналінгвістычныя, аднак па сваім змесце і агульнай структуры блізкія да слоўнікаў этналінгвістычнага тыпу, а іх фактычны матэрыял выкарыстоўваўся аўтарамі пры складанні этналінгвістычнага слоўніка «Славянские древности». Гэта найперш «*Сербскі міфалагічны слоўнік*» Ш. Кулішыч, Н. Пантэліч, П. Пятровіч, які пабачыў свет яшчэ ў 1970 годзе. У 1998 годзе выйшла яго дапоўненае выданне, працу над каторым ажыццявіў Н. Пантэліч, які дапоўніў слоўнік яшчэ 268 новымі слоўнікавымі артыкуламі. А таксама энцыклапедычны слоўнік «Балгарская міфалогія» па агульнай рэдакцыяй А. Стойнева.

Пэўныя намаганні па стварэнні слоўнікаў і энцыклапедычных даведнікаў, якія маюць несумненную этналінгвістычную вартасць, прыкладаюцца і на Беларусі. Тут варта перадусім адзначыць выхад у свет у 2004 годзе энцыклапедычнага слоўніка «*Беларуская міфалогія*», у значнай частцы артыкулаў якога, услед за вопытам маскоўскага этналінгвістычнага слоўніка «Славянские древности», прадпрымаецца спроба вылучыць і вытлумачыць асноўныя семантычныя адзінкі “мовы” духоўнай культуры беларусаў¹. Тое ж (хоць і ў меншай ступені, у сувязі са спецыфікай выдання) можна сказаць і пра артыкулы энцыклапедыі «*Беларускі фальклор*», што пабачыла свет у 2005 – 2006 гадах. Раздзел тэорыі і практыкі складання слоўнікаў, які сфарміраваўся на стыку этналінгвістыкі і фальклорнай лексікаграфіі, беларускі вучоны В. К. Шчэрбін называе *этналінгвалексікаграфіяй* [48, с. 238]. Думаецца, што ўжыванне гэтага тэрміна дапушчальнае і ў адносінах да ўсёй этналінгвістычнай лексікаграфіі ўвогуле.

Слоўнік «Беларуская міфалогія», «уяўляе па сутнасці першы ў нашай краіне досвед сістэматычнага і дастаткова поўнага апісання традыцыйнай культурнай спадчыны беларусаў, шматлікія фрагменты якой дажылі да нашага часу і паранейшаму гарантуюць адметнасць і жыццёвасць сучаснай беларускай культуры» [5, с. 3]. Але не апошні.

У 2011 годзе выйшаў з друку яшчэ адзін грунтоўны энцыклапедычны даведнік «*Міфалогія беларусаў. Энцыклапедычны слоўнік*», у якім аўтары, пра што адначасна ў анатацыі да слоўніка, “далі максімальна поўную на сённяшні дзень карціну протабеларускай мадэлі свету” [28, с. 4]. У папярэдніх выданнях

¹ У дапрацаваным і дапоўненым выглядзе слоўнік пабачыў свет у 2006 годзе.

– 2004 і 2006 гадоў – міфапаэтычная карціна свету беларусаў прадстаўлена больш як 700 артыкуламі, выданне 2011 года аказалася дапоўненым больш чым на 250 новых артыкулаў [28, с. 9].

Названыя беларускія даведнікі працягваюць “этнолінгвістычную традыцыю” анамасіялагічнага і ідэаграфічнага падыходаў інтэрпрэтацыі і падачы слоўнікавага матэрыялу, чым непасрэдна і абумоўлена ўнутраная структурнасць названых слоўнікаў.

Як гаворыцца ў прадмове да слоўнікаў, увесь фактычны матэрыял названых міфалагічных даведнікаў можа быць раскласіфікаваны паводле сістэмы кодаў, уласцівых традыцыйнай культуры беларусаў: 1. *Персанажны код*, які ўключае багоў; святых, на якіх былі перанесеныя функцыі колішніх багоў; легендарныя або міфалагізаваныя гістарычныя постаці; персанажаў песняў і паданняў; вобразы іншаземцаў; дэманічных істот; персанажаў, звязаных з нячыстай сілай; асобаў паводле іх сацыяльнага (сямейнага, прафесійнага і г.д.) статусу. 2. *Касмаграфічны код*, які апісвае буйнамаштабную структуру Космасу ў цэлым (неба, паветра, зямля, свет, пекла, вырай і г.д.). 3. *Ландшафтава-тапаграфічны код* (святые мясціны, горы, рэкі, азёры, балоты, крыніцы, населеныя пункты і да г.п.). 4. *Каляндарна-храналагічны код*, звязаны з семіятызацыяй момантаў ці адрэзкаў часу (дзень, поўнач, поўдзень, усход Сонца, заход Сонца, квадры Месяца, дні тыдня, асноўныя каляндарныя святы). 5. *Астранамічны код* (Сонца, Месяц, зоркі, сузор’і, каметы). 6. *Метэаралагічны код* (вецер, дождж, снег, віхор і г.д.). 7. *Антрапамарфічны код*, звязаны з семіятызацыяй частак цела чалавека. 8. *Жывёльны код* з такімі падкодамі, як тэрыялагічны, арніталагічны, іхтыялагічны, энтамалалагічны. 9. *Раслінны код* (дрэвы, кветкі як асобныя падкоды). 10. *Рэчыўна-элементарны код* (вада, зямля, паветра, агонь). 11. *Рэчыва-знадбенева код*, які ўключае такія падкоды, як прылады працы, вопратку, посуд, хатняе начынне, рытуальныя і культавыя знадбені. 12. *Гастранамічны код*. 13. *Лікавы код*. 14. *Аперацыйны код*, які звязаны з семіятызацыяй тых або іншых працоўных або рытуальных дзянняў (абрады, гульні, абрадавыя дзеянні, знакавыя паводзіны і г.д.). 15. *Атрыбутыўны код*, які апісвае азнакі, уласцівасці і якасці (лысы, голы, правы / левы, цот / няцот, колеры і г.д.) [28, с. 9].

Выхаду ў свет названых энцыклапедычных слоўнікаў этнолінгвістычнага характару папярэднічаў шэраг збораў і даведнікаў, якія таксама былі скіраваны на сістэматызацыю фактаў беларускай этнакультуры. Так, значнай крыніцай і базай для далейшых этнолінгвістычных даследаванняў з’яўляецца збор беларускіх прыкмет і павер’яў у трох кнігах «*Зямля стаіць пасярод свету...*», «*Жыцця адвечны лад*» і «*Зямная дарога ў вырай*», укладальнікам якіх з’яўляецца У. А. Васілевіч.

Адной з першых спробаў стварэння слоўніка-даведніка па ўсходнеславянскай міфалогіі з непасрэдным прыцягненнем і сістэматызацыяй фактаў традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў стала выданне гомельскага моваведа У. І. Коваля «*Народныя ўяўленні, павер’і і прыкметы: Даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі*», якое змяшчае звесткі пра 180 міфонімаў – назваў

міфічных істот, хатніх і дзікіх жывёл, раслін і неадушаўлёных прадметаў, народных, свят, стыхій і некаторых колераў. Народнаміфалагічныя ўяўленні, павер'і і прыкметы ў даведніку У.І. Ковалёва падаюцца з выкарыстаннем фальклорных і літаратурных матэрыялаў як беларускай, так і роднасных усходнеславянскіх моў.

Да тэматычных даведнікаў можна аднесці «*Міфы Бацькаўшчыны*» і дапаможнік «*Беларуская міфалогія*», укладальнікам якіх таксама з'яўляецца У. Васілевіч і ў якіх сістэматызуюцца народныя ўяўленні пра багоў, дэманічных персанажаў, нячысцікаў, якімі калісьці беларус насяляў сваё жытло, гаспадарчыя забудовы, водную, лясную і паветраную прасторы і інш.

Пэўную этналінгвістычную вартасць маюць і ўласна лінгвістычныя і лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі беларускіх устойлівых выразаў, якія варта разглядаць у шчыльнай сувязі з этнакультурай беларусаў.

Карысным для далейшых этнафразеалагічных даследаванняў стаў выдадзены ў 1997 годзе «*Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік*» С. Ф. Івановай, Я. Я. Іванова, у якім робіцца спроба адлюстраваць адметны ў сучаснай беларускай літаратурнай мове сваёй нацыянальна-культурнай семантыкай пласт моўных афарызмаў. Як лінгвакраіназнаўчы дапаможнік у склад сваіх артыкулаў слоўнік уключае абавязкова лінгвакраіназнаўчы каментарый, у якім змяшчаецца апісанне тых з'яў побыту і звычаяў, пэўных гістарычных і культурных падзей у жыцці Беларусі, яе прыродна-геаграфічных асаблівасцей і г. д., на падставе якіх склаўся «прататып» моўнага афарызма (яго прамое значэнне). У некаторых выпадках даецца кароткая этымалагічная даведка.

Пэўную цікавасць у гэтым плане мае, напрыклад, і выданне А. Аксамітава «*Прыказкі і прымаўкі: Тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедраў, збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX стагоддзяў*», слоўнікі дыялектнай фразеалогіі: з гаворак Магілёўшчыны – фразеалагічны слоўнік Г. Ф. Юрчанкі ў трох кнігах «*І сячэ і паліць*», «*І коціцца і валіцца*», «*Слова за слова*», з гаворак Гродзеншчыны – «*Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны*» М. А. Даніловіча, «*Беларускае вяселле : Абрад. Зычэнні. Тосты. Прыказкі. Фразеалагізмы : На матэрыяле Гродзеншчыны*» М. А. Даніловіча, Н. К. Памецька, І. В. Піваварчык, з гаворак Брэстчыны – фразеалагічныя падборкі ў слоўніках і дыялекталагічных зборніках У. У. Барысюка, А. Ф. Зайкі, С. С. Клундук, М. І. Пашкевіча і іншыя. З беларуска-іншамоўных слоўнікаў фразеалагізмаў і парэміяў варта назваць «*Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем*» З. Ф. Санько, «*Беларуска-польскі фразеалагічны слоўнік*» А. Аксамітава, М. Чурак, «*Польска-беларускі парэміялагічны слоўнік*» Я. Я. Іванова, С. Ф. Івановай, «*Слоўнік фразеалагізмаў з кампанентамі – заонімамі (на матэрыяле беларускай і нямецкай моў)*» С. В. Мілач. Слоўнік беларускіх фразеалагізмаў (у шырокім іх разуменні, уключаючы і прыказка-прымаўкавы матэрыял, усяго каля тысячы ста ўстойлівых адзінак) з кампанентам-арнітонімам змешчаны ў выглядзе

дадатка ў манаграфіі А. Л. Садоўскай “Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект” (2011).

Бясспрэчна, этналінгвістычную вартасць маюць і шэраг іншых слоўнікаў, якія выдаюцца сёння на Беларусі. Да прыкладу, зусім нядаўна пабачыў свет «Слоўнік народных промыслаў і рамёстваў Беларусі» М. М. Макарэвіча (2010), які з’яўляецца па сутнасці першай спробай комплекснага апісання дыялектнай лексікі старадаўніх промыслаў і рамёстваў: рыбалоўства, пчалярства, бондарства, ганчарства, кавальства. Можна тут назваць таксама «Анамастычны слоўнік Магілёўшчыны» В. І. Рагаўцова, С. Я. Кечык і «Слоўнік мікратапонімаў Магілёўшчыны» (С.В. Клімуць і інш.). У прадмове да першага прафесар В. І. Рагаўцоў слухна сцвярджае: «Анамастычны матэрыял заўсёды быў і застаецца карысным не толькі для мовазнаўцаў, але і для этнографу, фалькларыстаў, гісторыкаў. Гэта тлумачыцца тым, што ва ўласных назвах (у прыватнасці, у мікратапонімах і антрапонімах) адлюстроўваюцца найперш тыя рэаліі (прадметы, асобы), з якімі звязана жыццё чалавека, яго працоўная дзейнасць. Многія мікратапанімічныя назвы захоўваюць каштоўныя звесткі пра гісторыю роднага краю, яго сіваю старажытнасць і нядаўняе мінулае. Уласныя назвы – неад’емная частка лексікі не толькі асобнага чалавека, але і мовы ў цэлым» [35 ,с. 3]. І урэшце, згадаем «Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі» І. Р. Шкраба, «які ні тэмай, ні характарам выканання яшчэ не мае аналагаў у беларускай лексікаграфіі» [47 ,с. 11].

Такім чынам, у сувязі з прыярытэтным становішчам і актыўным развіццём у апошнія дзесяцігоддзі славянскай этналінгвістычнай навукі і выхадам у свет шэрагу аўтарытэтных этналінгвістычных слоўнікаў навукоўцы гавораць ужо пра станаўленне і развіццё этналінгвістычнай лексікаграфіі як самастойнага кірунку славістыкі, які прадстаўляе інтэгральны падыход да мовы і культуры. Этналінгвістычныя слоўнікі, як правіла, рэпрэзентуюць анамасіялагічны і ідэаграфічны падыход пры інтэрпрэтацыі і падачы слоўнікавага матэрыялу – гэта значыць, ад прадметаў і значэнняў да назваў, а не сямасіялагічны – ад назваў да семантыкі. Да ўласна этналінгвістычных слоўнікаў, найбольш вядомымі з якіх з’яўляюцца маскоўскі слоўнік «Славянские древности: Этнолингвистический словарь» і люблінскі «Słownik stereotypów i symboli ludowych», прымыкае цэлы комплекс славянскіх слоўнікаў і даведнікаў, выдадзеных у розны час і ў розных месцах, якія па сваіх задачах, спосабах падачы матэрыялу або спосабах яго вывучэння вельмі блізкія да этналінгвістычных слоўнікаў.

Асноўным дасягненнем беларускіх навукоўцаў па праву можна лічыць даведнікі “Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік” (2004, 2006) і “Міфалогія беларусаў: энцыклапедычны слоўнік” (2011). Бясспрэчна, этналінгвістычную вартасць маюць таксама этнадыялектныя слоўнікі, якія разглядаюць дыялектнае слова ў этнакультурным і фальклорна-этнаграфічным кантэксце і аднаўляюць моўную карціну свету дыялектаносьбіта, і слоўнікі народнай фразеалогіі, устойлівых і эўфемічных выказванняў і выразаў, тлумачэнне якіх патрабуе непасрэднага звароту да этнакультуры розных

народаў, і слоўнікі лексікі традыцыйных промыслаў, намінацый прадметаў матэрыяльнай і з’яў духоўнай культуры і да г.п.

Літаратура

1. *Аксамітаў, А.* Прыказкі і прымаўкі: Тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедр. збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX стст. / А. Аксамітаў. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – 320 с.
2. *Аркушин, Г.* Сказав, як два зв’язав. Народні висловы та загадкі із Західного Полісся і заходняй частини Волині / Г. Аркушин. – Люблін-Луцьк, 2003. – 176 с.
3. *Аркушин, Г.* Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і заходняй частини Волині / Г. Аркушин. – Луцьк – Люблін, 2005. – 198 с.
4. Беларускаяе вяселле : Абрад. Зычэнні. Тосты. Прыказкі. Фразеалагізмы : На матэрыяле Гродзеншчыны / М. А. Даніловіч, Н. К. Памецька, І. В. Піваварчык; Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны. – Гродна : Гродзенск. аддз-не Бел. фонду культуры, 2000. – 131 с.
5. Беларуская міфалогія : энцыклапедычны слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч [і інш.]. – Мінск : Беларусь, 2004. – 592 с.
6. Беларуская міфалогія: Дапаможнік / Уклад. У. А. Васілевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 2001. – 208 с.
7. Беларускі фальклор : энцыклапедыя: у 2 т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў і інш. – Т. 1 (А – К). – Мінск : БелЭн, 2005. – 765 с.
8. Беларускі фальклор : энцыклапедыя: у 2 т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў і інш. – Т. 2 (Л – Я). – Мінск : БелЭн, 2006. – 832 с.
9. *Белова, О. В.* Славянский бестиарий. Словарь названий и символики / О. В. Белова. – М.: Индрик, 2000. – 230 с.
10. Българска митология. Енциклопедичен речник / Съставител А. Стойнев. – София, 1994.
11. *Войтович, В.* Українська міфологія / В. Войтович. – Київ, 2005. – 664 с.
12. *Гримашевич, Г.* Словник назв одягу та взуття середньополіських та суміжних з ними говірок / Г. Гримашевич. – Житомир, 2002. – 184 с.
13. *Грушко, Е.* Словарь русских суеверий, заклинаний, примет и поверий / Е. Грушко, Ю. Медведев. – Нижний Новгород: Изд-ва «Русский купец» и «Братья славяне», 1995. – 560 с.
14. *Даніловіч, М. А.* Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М. А. Даніловіч; Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы. – Гродна : ГрДУ, 2000. – 266 с.
15. *Доброльожа, Г.* Краснае слова – як золоты ключ. Постійні народні парівняння в говірках Середняго Полісся та суміжних територій / Г. Доброльожа. – Житомир, 2003. – 160 с.
16. Духовная культура Северного Белозерья. Этнодиалектный словарь. – М.: ИЭА РАН, 1997. – 432 с.
17. *Жайворонок, В. В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – Київ, 2006. – 703 с.
18. Жыцця адвечны лад. Беларускія народныя прыкметы і павер’і : У 3 кн. / Уклад. У. Васілевіча. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1998. – Кн. 2. – 607 с.
19. Зямля стаіць пасярод свету . Беларускія народныя прыкметы і павер’і: У 3 кн. / Уклад. У. Васілевіча. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1996. – Кн. 1. – 591 с.
20. Зямная дарога ў вырай. Беларускія народныя прыкметы і павер’і : У 3 кн. / Уклад. У. Васілевіча. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1999. – Кн. 3. – 654 с.
21. *Іванова, С.* Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў : Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / С. Іванова, Я. Іваноў.– Мінск : Бел. Фонд Сораса, 1997. – 262 с.

22. *Іваноў, Я. Я.* Польска-беларускі парэміялагічны слоўнік = Polsko-białoruski słownik prąmiologiczny / Я. Я. Іваноў, С. Ф. Іванова; Прад. і ўступ. артыкул Я. Я. Іванова. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2007. – 192 с.
23. *Коваль, У. І.* Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы: Даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі / У. І. Коваль. – Гомель: Беларускае Агенцтва навукова-тэхнічнай і дзелавой інфармацыі, 1995. – 180 с.
24. *Конобродская, В.* Украинская этнолингвистика: некоторые аспекты / В. Конобродская. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.rastko.rs/projekti/etnoling/delo/11735. – Дата доступа : 14.01.2011.
25. *Макарэвіч, М. М.* Слоўнік народных промыслаў і рамёстваў Беларусі / М. М. Макарэвіч / пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : Права і эканоміка, 2010. – 131 с.
26. *Матейко, К.* Український народний одяг. Етнографічний словник / К. Матейко – Київ, 1996. – 212 с.
27. *Мілач, С. В.* Слоўнік фразеалагізмаў з кампанентамі-заонімамі (на матэрыяле беларускай і нямецкай моў) / С. В. Мілач. – Брэст : БрДУ, 2010. – 256 с.
28. *Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўнік* / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – 607 с.
29. *Міфы Бацькаўшчыны* / Уклад. У. А. Васілевіч. – Мінск : БелЭН, 1994. – 109 с.
30. *Небжеговска, С.* Этнолингвистика в Люблине / С. Небжеговска. // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики : материалы Междунар. науч. конф., Минск, 2–4 ноября 2000 г. / Минск. гос. лингв. ун-т, Бел. ин-т проблем культуры. – Минск, 2001. – С. 22–28.
31. *Никончук, М.* Назви одягу та взуття правобережного Полісся / М. Никончук, О. Никончук, Г. Доброльожа, Г. Гримашевич. – Житомир, 1998. – 230 с.
32. Опыт этноидеографического словаря русских говоров Свердловской области, сост. О. В. Востриков (вып. 1 – 5), В. В. Липина (вып. 6), Екатеринбург, 2000 – 2004 – ... (Вып. 1 – *Народный календарь*, вып. 2 – *Народная свадьба*, вып. 3 – *Народная эстетика. Семья и родство. Обряды и обычаи*, вып. 4 – *Досуг*, вып. 5 – *Магия и знахарство. Народная мифология*; вып. 6 – *Быт*)
33. *Плотникова, А. А.* Словари и народная культура : Очерки славянской лексикографии / А. А. Плотникова. – М.: Изд-во Института славяноведения РАН, 2000. – 208 с.
34. *Пошивайло, О.* Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України. Гетьманщина. – Опішне, 1993. – 280 с.
35. *Рагаўцоў, В. І.* Анамастычны слоўнік Магілёўшчыны / В. І. Рагаўцоў, С. Я. Кечык. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2000. – 168 с.
36. *Садоўская, А. Л.* Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове : этналінгвістычны аспект / А. Л. Садоўская. – Мінск : БДУ, 2011. – 271 с.
37. *Санько, З. Ф.* Малы руска-бел. слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З. Ф. Санько. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 218 с.
38. *Сімовіч, О.* До проблеми укладання словника вербальних символів. Матеріали до словника вербальних символів / О. Сімовіч. // Діалектологічні студії. 2. Мова і культура. – Львів, 2003. – С. 261–300.
39. *Славянская мифология. Энциклопедический словарь* / Научные редакторы В. Я. Петрухин, Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая. – М. : «Эллис-Лак», 1995. — 416 с.
40. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т.* / под ред. Н. И. Толстого. – М. : Международные отношения, 1995. – Т. 1. А – Г.– 584 с., Т. 2. Д – Крошки : М. : Международные отношения, 1999. – 697 с., Т. 3. Круг – Перепелка. – М.: «Международные отношения», 2004. – 704 с., Т. 4. Переправа через воду – Сирота. – М.: «Международные отношения», 2008— 656 с.
41. *Словенска митологија. Енциклопедијски речник* / Ред. С. М. Толстая, Љубинко Раденковић. – Београд, 2001. — 736 с.

42. Словник символів культури України / За загальною редакцією В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка, В. В. Куйбіди. – Київ, 2005. – 352 с.
43. Слоўнік мікратапонімаў Магілёўшчыны / Склад.: С. В. Клімуць, В. І. Рагаўцоў, С. У. Шакура і інш. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2004. – 208 с.
44. Српски митолошки речник. Друго допуњено издање. – Београд, 1998.
45. Феоктистова, Л. А. Этнолингвистические исследования в уральском университете / Л. А. Феоктистова. // *Etnolingwistika : problemy języka i kultury*. – Lublin : Wyd-wo Uniw. M. Curie-Skłodowskiej, 2006. – Т. 18. – S. 29–46.
46. Хобзей, Н. Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник / Н. Хобзей. – Львів, 2002. – 216 с.
47. Шкраба, І. Р. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі / І. Р. Шкраба. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 320 с.
48. Щербін, В. К. Славянская концептология и концептография / В. К. Щербін // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка : XIV Міжнар. з'езд славістаў (Охрид, 2008): Дакл. бел. дэлегацыі / НАН Беларусі, Бел. камітэт славістаў. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – С. 233–252.
49. Aksamitow, A. Słownik frazeologiczny białorusko-polski = Беларуская-польскі фразеалагічны слоўнік / A. Aksamitow, M. Czurak. – Warszawa : Instytut Sławistyki PAN, 2000. – 260 s.
50. Kopaliński, W. Słownik symboli. / W. Kopaliński – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1990. – 509 s.
51. Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich. T. I–IV / Red. J. Krzyżanowski. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969–1978. – Т. 1 : A–J. – 1969. – 881 s.; Т. 2 : K – P. – 1970. – 1165 s.; Т. 3 : R – Ż. – 1972. – 996 s.; Т. 4 : Wstęp. Bibliografia. Słownik wyrazów staropolskich, gwarowych i obcych. Indeks haseł pomocniczych. – 1978. – 627 s.
52. Słownik stereotypów i symboli ludowych : w 7 t. – Т. 1 : Kosmos : niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie / red. J. Bartmiński. – Lublin : Wyd-wo Uniw. M. Curie-Skłodowskiej, 1996. – 439 s.

А.Л. Садойская, С.В. Ставецкая

ПАРЭМІ ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАГА ПОЛЯ “ПРАЦОЎНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ ЧАЛАВЕКА” Ў БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКОЙ МОВАХ: СУПАСТАЎЛЯЛЬНЫ АСПЕКТ

Мноства культурных і моўных формаў, у якіх рэпрэзентуюцца ўяўленні носьбітаў традыцыйнай або сучаснай свядомасці аб працы, складаюць шырокую прастору для этналінгвістычных і лінгвакультуралагічных даследаванняў. Цэнтральнае месца ў гэтай прасторы сэнсаў займае лексіка-семантычнае поле “працоўная дзейнасць чалавека”.

Праца – аснова жыцця чалавека. Працуючы, чалавек самарэалізуецца, стварае патрэбныя яму ўмовы жыцця, набывае сродкі для існавання, ўзбагачае свой маральны і духоўны свет, выходзячы дысцыплінаванасць, беражлівасць, акуратнасць, гаспадарлівасць, сумленнасць. Усё названае і атрымала асэнсаванне ў народнай моўнай творчасці розных этнасаў.

Аб'ектам увагі ў прапанаваным артыкуле сталі беларускія і англійскія прыказкі і прымаўкі абазначанага ў назве лексіка-семантычнага поля ў супастаўляльным аспекце, што дазваляе адпаведна выявіць адносіны двух народаў да працы і аданіць спецыфічныя рысы іх этнічнага менталітэту.

У атрыманай намі тэматычнай класіфікацыі беларускіх парэмій абранага для аналізу лексіка-семантычнага поля адну з найбольшых груп складаюць адзінкі, якія перадаюць адносіны чалавека да працы. У групе парэмій са станоўчай канатацыяй акцэнт робіцца перадусім на вызначальную ролю працы ў жыцці чалавека: *Без працы жыць – неба капціць; Работа – не забота: забота, калі няма работы; Дзе шчырая праца, там густа, а дзе лягота – там пуста; Работа не так грозная, як забота; Сушыць не работа, а турбота; Без працы з неба кашка не будзе сыпацца*. Працоўная дзейнасць усведамляецца неабходным і абавязковым складнікам жыцця: *Усё жывое трудзіцца; Людзі без дзялоў не бываюць; Кожнаму свая работа, кожнаму свая забота*.

Праца ўяўлялася беларусу карміцелькай, суцяшалькай, настаўнікам: *Работа і корміць, і поіць; Праца не паганіць чалавека, а корміць, поіць і вучыць; Работа не бясчэсціць чалавека, а крэпіць і цешыць; Праца ніколі не крыўдзіць*. Яна ж таксама – крыніца і гарант матэрыяльнага і маральнага дабрабыту, шчасця, гонару, павагі і славы, здароўя: *Хто з работай дружыць, той жыве і не тужыць; Без працы не будзе шчасця; Хто хоча шчасліва жыць, той працу павінен любіць; Калі праца асалода, жыццё – хараство; Дзе справа, там і слава; Праца чалавека і красіць і славіць; Добра працуеш – павагу маеш; Не той хараш, хто прыгож, а той хараш, хто для дзела гожа; Для здоровага чалавека праца – лепшы доктар*.

Аднак усё пералічанае можа быць забяспечана толькі скрупулёзнай, стараннай і, як правіла, нялёгкай працай: *Каб зарадзіўся лён, адбівай за накланам поклон; Каб здабыць белы пірог, трэба не грэбаваць чорнай работай; Каб набіраць ягад, трэба пакланіцца кожнай ягадцы; Не стараўшыся, нічога ў рукі не палеze; Нічога само не зробіцца; Само нішто не прыходзіць ў рукі; Сама пташка ў рукі не ўскочыць; Нікому з неба само не спадае; Лёгка толькі кашу есці з вялікай міскі; Трэба нахіліцца, каб з ручая напіцца; На ужыткі трэба калаціць лыткі; Па дарозе ідучы, грыбоў не набярэш; Не пакланяўшыся, і казляка не мецьмеш; Арэх не раскусіш – зерне не з’ясі; Не капаўшы студні, вады не піці; Паносіш мазалёў – пад’ясі хлеба; Без мазалёў на руках не будзеш мець хлеба ў зубах; Набытая мазалёў капейка перацягне лёгкі рубель*. Прычым відавочна, што сімвалам стараннай, скрупулёзнай працы ў беларускіх парэміях становіцца найчасцей *мазоль*, што прама пацвярджае і прымаўка *Шчырая праца – мазалёвая*, у той час як у англійскай мове ў гэтай ролі выступае кампанент *пот*: *No sweet without sweat* (Нічога салодкага без поту). Беларуская фразеалогія для характарыстыкі стараннай працы паралельна выкарыстоўвае абодва кампаненты: *працаваць да сёмага поту і працаваць да мазалёў*. Адпаведна “ўладальнік” мазалёў становіўся аб’ектам гонару і пашаны: *Таго на кут, у каго мазалі цвярдзейшыя*.

Адмоўную ацэнку працы даюць нешматлікія беларускія парэміі: *Робатай ад зары да зары – не будзеш жыць за долю, а будзеш жыць за мазалі; Той не памыляецца, хто ад працы хіляецца; Усякае дзела да й мучае; Добра ўсё ўмець, але не ўсё рабіць*.

Вывяўлены намі англійскі парэміялагічны матэрыял не змяшчае непасрэднай ацэнкі адносінаў чалавека да працы, аднак таксама адзначае вялікую ролю апошняй у жыцці чалавека: *Business is the salt of life* (Справа – гэта соль жыцця), хоць і не апелюе пры гэтым, у адрозненне ад беларускага матэрыялу, да іншых важнейшых жыццёвых прыярытэтаў і маральных каштоўнасцей. Англійскі моўны матэрыял салідарны з беларускім і ў тым, што праца з’яўляецца абавязковай перадумовай любых жыццёвых дасягненняў і матэрыяльнага дабрабыту: *No pains, no gains* (Без працы няма і заробка); *No gain without pain* (Без намаганняў няма дасягненняў); *He that would eat the fruit must climb the tree* (Той, хто хоча з’есці садавіну, павінен залезці на дрэва); *He who would search for pearls must dive for them* (Той, хто шукае жэмчуг, павінен ныраць за ім); *He that will eat the kernel must crack the nut* (Хто хоча есці арэхі, той павінен іх калоць); *He who would catch fish must not mind getting wet* (Хто хоча злавіць рыбку, не павінен баяцца намокнуць). Хоць відавочна, што для перадачы тоесных ідэй розныя народы абіраюць розныя вобразы.

Шчыльна знітаваныя з усімі вышэй пералічанымі беларускія і англійскія ўстойлівыя выразы з літаральным значэннем “як зробіш справу, такі і вынік атрымаеш”: бел. *Як патрудзішся, так пажывеш; Калі добра ўзарэш, то і ўраджай збярэш; Што цяжка здабыта, то будзе доўга жыта; Як дбаеш, так і маеш; Як летам і ўвосень напрацуеш, так і зіму перазімуеш; Як зробім, так і будзе*; англ. *As you make your bed, so must you lie on it* (Як пасцелеш ложак, на такім і павінен будзеш ляжаць); *As you sow, so shall you reap* (Як пасееш, так і пажнеш).

Цэлы комплекс беларускіх устойлівых моўных адзінак абазначанага семантычнага поля прысвечаны характарыстыцы працавітага чалавека і добрага гаспадара: *У яго руках усё аж гарыць; Працуе, аж гай шуміць; Працуе як мятла; Майстар на ўсе рукі; У добрага аратага і сын добры араты; У добрай гаспадыні і певень штодня яечка знясе; Добры пастух бачыць у статку кожную карову; Добры гаспадар ніколі работы не занехіваець; Дзе гаспадар за плугам ходзіць, там зямля родзіць*. У англійскім парэміялагічным фондзе такіх адзінак намі не выяўлена.

Адлюстраваны ў моўных адзінках і той бяспрэчны факт, што вынік працы шчыльна знітаваны з асобай чалавека, які яе выконвае: *Які майстар, такая і работа; Які поп, такая і абедня; Які салавей, такая і песня*. Англійская народная мудрасць таксама пагаджаецца з гэтым: *Such carpenters, such chips* (Якія плотнікі, такія і трэскі); *The work shows the workman* (Праца паказвае работніка).

Варта адзначыць, што народныя афарызмы абедзвюх моў не толькі характарызуюць дбайнага гаспадара і ўказваюць на сувязь яго з працоўным працэсам, але і ўтрымліваюць парады, як трэба працаваць: бел. *Рабі так, каб сабак не дражніць і людзей не смяшыць; Кожную справу трэба разжаваць*. У англійскіх парэміялагічных адзінках знаходзім наступныя прадпісанні: *If you want a thing well done, do it yourself* (Калі хочаш, каб справа была зроблена

добра, рабі яе сам); *What is worth doing at all is worth doing well* (Калі рабіць, то рабіць добра); *Never do things by halves* (Не рабі нічога напалову).

Абодва народы адзіныя ў тым, што лепш рабіць ўсё ў свой час, не адкладваючы на заўтра: бел. *На заўтра не адкладвай; Не адкладвай на заўтра тое, што зробіш сёння; Адклад не ідзець у лад; Адкладвай бяздзеле, ды не адкладвай работы; Сягодня зрабі – заўтра як знайдзеш; Што зробіш сёння, не трэба будзе рабіць заўтра; Сон на заўтра адлажы, а работу сёння зрабі; Што зрабіць, то сёння, а яду на заўтра адложам; Адзін варты трох для таго, хто робіць усё ў пару*; англ. *Never put off till tomorrow what you can do today* (Не адкладвай на заўтра тое, што можаш зрабіць сёння). Важны, згодна з народнай афарыстыкай, і час пачатку справы: абедзве мовы маніфестуюць тэзіс “добрая праца атрымліваецца ў тых, хто пачынае яе рана”: бел. *Хто рана ўстае, ў таго хлеба стае; Рана ўстанеш – многа зробіш; Хто любіць працаваць, той не будзе доўга спаць; Хто рана ў поле выязджае, той поўныя засекі мае; Хто рана ўстае, таму Бог дае, а хто доўга спіць, таму няма ніц; Ранняя пташачка ўстае – зубкі цярэбіць, а позняя пташэчка ўстае – ды холеру мае; Ранняя птушачка дзюбку калупае, а позняя вочкі прадзірае; Ранняя птушачка крылкі цярэбіць, а позняя зубкі калупае (вочкі прадзірае, трэ)*; англ. *It's the early bird that gets the worm* (Ранняя птушка склюе чарвяка); *The early bird catches the worm* (Ранняя птушка ловіць чарвяка); *He that will thrive, must rise at five* (Хто хоча мець поспех, павінен уставаць у пяць); *Early start makes easy stages* (Калі рана пачынаеш, то лягчэй праходзіш усе этапы працы).

Чалавека дбайнага, руплівага, які рана ўстае або раней за іншых прыходзіць куды-небудзь, беларусы называюць *ранняй пташкай (птушкай)*. Беларускія парэміі, у адрозненне ад англійскіх, выкрываюць тых, хто любіць доўга паспаць: *Кладзецца з курамі, а ўстае са свіннямі; Прачнуўся ў свіныя галасы*.

Цэлы комплекс парэміялагічных адзінак абедзвюх аналізуемых моў прысвечаны асэнсаванню асноўных этапаў працоўнага працэсу. Важным этапам, на што ўжо ўскосна звярталася ўвага намі вышэй, лічыцца пачатак працы, ад якога за частую залежыць і вынік справы: бел. *Галоўнае – пачын; Ад пачыну залежыць дзела; Добры запей – усяму парадак; Добры пачатак – палавіна справы; Які пачатак, такі канчатак; Дрэннаму пачатку – дрэнны канец; Не пачынаючы, канца не будзе; Без пачатку і канца не было; Пачынальніку ліба першая чарка, ліба першая палка*; англ. *A good beginning is half the battle* (Добры пачатак – палова бітвы); *A good beginning makes a good ending* (Добры пачатак забяспечвае і добры канец); *Well begun is half done* (Добра пачатае – напалову зробленае). Менавіта пачатак – найцяжэйшы этап любой справы: бел. *Кажан пачатак цяжкі; Найтрудней пачаць; Найгоршы – пачатак; Найтрудней, пакуль з месца; Цяжка пачаць, да лёгка канчаць*; англ. *All things are difficult before they are easy* (Перш чым стаць лёгкім, усё цяжка).

Аднак не менш увагі надавалася і завяршэнню пачатай справы: бел. *Канец – дзелу вянец; Не таго слава, што пачынае, але таго, што кончыць*; англ. *The end crowns the work* (Канец вянчае дзела). Пачатую справу абавязкова мусілі

“давесці да канца”: *Хто зрабіў пачатак, няхай зробіць канчатак; Умеў пачынаць, умеі і канчаць; Калі не маеш кончыць, то й не пачынай. Не раілі пачынаць працу з канца: Не надзявай хамут з хваста, не пачынай справы з канца.*

Абодва народы высока ацэньваюць ролю прылад працы ў працэсе выканання работы. Пры гэтым у беларускіх моўных адзінках найчасцей сустракаюцца назвы канкрэтных інструментаў, напрыклад, такіх, як *сякера, тапор, малаток* (*Мужыка не шуба грэе, а тапор; Не спадзяваўшыся на букі, да вазьмі тапор у рукі; Каб плотніку не сякера і малаток, то ён бы з голаду здох; Сякерай раз рубане – і рубель у кармане*), а ў англійскіх адзінках ўжываюцца як канкрэтныя – відавныя –, напрыклад, *серп*, так і родавыя найменні *прылады працы, інструменты*: *What is the workman without his tools* (Што за работнік, без прылад працы); *A good workman does not quarrel with his tools* (Добры майстар не сварыцца са сваімі інструментамі); *A bad workman always blames his tools* (Дрэнный работнік заўсёды абвінавачвае свае інструменты); *A bad shearer never had a good sickle* (У дрэннага касца ніколі не было добрага сярпа).

Прычым аналіз моўных фактаў дазваляе меркаваць, што менавіта для англічан прылады працы адыгрывалі першаснае значэнне ў рабочым працэсе, у той час як для беларусаў найважнейшай інструментам былі рукі, якія і кармілі, і паілі: *Праца да рукі – моцныя парукі; Ногі носяць, а рукі кормяць; Рот павінен рукам дзякаваць; Пакуль вочы – патуль свет, пакуль рукі – патуль хлеб; Хоць рукі чорны, да работа бела; Вам страшна, а рукі возьмуцца і робяць. У англійскай жа мове парэмій з кампанентам *рукі* намі не выяўлена.*

Абодва народы асуджаюць гультайства і ляноту: бел. *Гультайства і лянота – два сябры, адзін без аднаго жыць не могуць; Ад ляноты чакай бядоты; Лень жуе чалавека, як іржа жалеза; Лень горш хваробы; Гультай і сядзець стамляецца; Гультай ды злодзей – два родныя браты; Дзе гультай арэ ды скародзіць, там пустазелле добра родзіць; Гультаю ды няўмеку ўсё часу не хапае; Да работы не мае ахвоты, ляжыць на печы, выграе плечы*; англ. *You doing nothing we learn to do ill* (Нічога не робячы, мы вучымся дрэннаму); *An idle brain is the devil's workshop* (Бескарысная галава – майстэрня д’ябла); *A lazy sheep thinks its wool heavy* (Лянівай авечцы і свая поўсць здаецца цяжкай); *Lazy folks take the most pains* (Гультаям больш за ўсіх прыходзіцца прыкладаць намаганняў); *A lazy man is the beggar's brother* (Гультай – брат бедняка).

Варта адзначыць, што і ў беларускай, і ў англійскай мовах мы вылучылі дастатковую колькасць парэмій аналізуемага лексіка-семантычнага поля з кампанетам-заонімам. Так, увасабленнем працавітасці ў абедзвюх мовах стала пчала: бел. *Малая пчолка, але і тая працуе*; англ. *A busy bee has no time for sorrow* (Працавітай пчолцы няма часу сумаваць); *As busy as a bee* (заняты, як пчала). Галоўным памочнікам у працы быў конь, таму натуральна, што шэраг устойлівых моўных выразаў, звязаных непасрэдна з працоўнай дзейнасцю чалавека, утрымліваюць гэты кампанент: бел. *Пакуль конь вязе, яго падганяюць; Хвалі каня не тады, як запрагаеш, а тады, як выпрагаеш; Адзін конь за двух не пацягне*; англ. *All lay loads on a willing horse* (Увесь цяжар

узвальваюць на добрасумленнага каня). Акрамя названых, у беларускіх выразках сустракаем, напрыклад, заонімы *муравей, мыш*: *Не вялікі муравей, ды горы варочае; Мыш есці не просе, сама сабе наносе*.

Зазначым, што у парэміялагічных фондах абедзвюх моў намі засведчаны выразы з кампанентам “Бог”, у якіх закладзены тэзіс “калі будзеш працаваць, то і Бог дапаможа”: бел. *Бог любіць труды; Хто сам дбае, таму Бог дапамагае; Работай, нябожжа, то і Бог дапаможа*; англ. *Lord (God, Heaven) helps those (them) who help themselves* (Бог дапамагае тым, хто сам сабе дапамагае).

Зразумела, што прыведзенымі вышэй устойлівымі выразамі фразеасемантычнае поле “працоўная дзейнасць чалавека” ў беларускай і англійскай мовах не вычэрпваецца. Але нават прыведзены і прааналізаваны намі матэрыял дазваляе стварыць пэўнае ўражанне пра адносіны абодвух народаў да ролі працы ў жыцці чалавека, да размеркавання асноўных этапаў працоўнага працэсу, ролі самой асобы і прылад працы ў выкананні справы, пра адносіны да працавітых гаспадароў і гультаяў і да т.п.

Літаратура

1. Ліцвінка В. Д., Царанкоў Л. А. Слова міма не ляціць: Беларус. нар. прыказкі і прымаўкі. – Мінск: Універсітэцкае, 1985. – 149 с.
2. Прыказкі і прымаўкі: У 2 кн. / пад рэд. А. С. Фядосіка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 1. – 559 с.; Кн. 2. – 620 с.
3. Русско-английский фразеологический словарь. Пословицы и поговорки / Сост.: Клюкина Т.П., Клюкина-Витюк М.Ю./– М.: Билингва, 1996. – 336с.

Н.У. Чайка

ЭЛІПТЫЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ З АДАСОБЛЕНЫМІ АЗНАЧЭННЯМІ

Структурная арганізацыя канструкцый з эліпсісам дзеяслова вывучалася ў межах структурнай сінтаксічнай школы. Былі даследаваны наступныя аспекты праблемы эліпсіса:

- размежаванне з’яў сінтаксічнага нуля і эліпсіса [А.Я. Сядзельнікаў, Л.І. Бурак, J.Panepova, K.Kearns, A.Wilhelm, M.Lehman і інш.];
- вызначэнне інварыянтных сінтаксічных мадыфікацый (у тым ліку і эліптычных) [В.Вардуль, А.Ісаева, W.Müller, A.Corr, S.Dentler і інш.];
- кваліфікацыя эліпсіса, рэдукцыі і збыткоўнасці як з’яў аднаго парадку [А.У. Грудзева, J.Jose, S.Dentler і інш.];
- структура эліптычных канструкцый у параўнальным аспекце [W.Lechner, M.McShane, J.Merchant, A.Uniszewska і інш.];
- параўнальнае даследаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова ў рускай, польскай і чэшскай мовах [М.МсШане і інш.];
- эліпсіс і дэтэрмінацыя [Е.М. Шыраеў, В.С. Грыгор’ева, Т.І. Мунгалава і інш.].

Нягледзячы на значную колькасць прац па праблеме, многія важныя пытанні не закраналіся ў працах вучоных. Патрабуюць спецыяльнага вывучэння структурна-сінтаксічныя ўмовы функцыянавання канструкцый з эліпсісам

дзеяслова. Тэорыя інварыянтных структур [В.Вардуль, А.Ісаева, W.Müller, A.Corr, S.Dentler і інш.] дала магымасць вызначыць зыходныя мадэлі эліптычных сказаў. Аднак пры гэтым не атрымалі вывучэння сістэмныя фактары функцыянавання названых канструкцый. Адсутнасць дзеяслова ў аналізуемых канструкцыях часта надае ім неадназначны характар. Таму патрабуюць вывучэння сінтаксічныя сродкі рэалізацыі семантыкі ў канструкцыях з эліпісам дзеяслова – паказчыкі семантыкі. Таксама неабходна выявіць узроўні арганізацыі сінтаксічных адзінак, да якіх належаць паказчыкі семантыкі. Да таго ж у мовазнаўстве не атрымала вывучэння пытанне пра сінтаксічныя адносіны, на аснове якіх рэалізуецца структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне паміж сінтаксічнай пазіцыяй эліпсаванага выказніка і паказчыкам семантыкі, і сінтаксічныя сувязі, пасрэдніцтвам якіх названыя паказчыкі ўводзяцца ў сказ. Неабходна выявіць моўныя механізмы, якія кампаненсуюць эліпіс дзеяслова іншымі сродкамі і гэтым самым рэгулююць рэгулююць функцыянаванне канструкцый з эліпісам дзеяслова. І. Вардуль лічыць, што “кіраванне традыцыйна лічыцца адным з відаў сінтаксічнай сувязі, фармальны спосаб уключэння назоўнікаў у сінтаксічныя пабудовы” [2, с. 378-379]. Семантычнае ўзгадненне і спалучаемасць, на думку даследцы, могуць рэалізавацца на базе фармальнага кіравання” [2, с. 359]. Аднак намі выяўлены выпадкі, калі сэнсавое ўзгадненне і спалучальнасць рэалізуюцца на аснове іншых сінтаксічных сувязей і адносін (не толькі кіравання) і пры дапамозе іншых структурных кампанентаў (не толькі семантычных) – сродкаў ускладнення і пашырэння структуры сказа, прэдыкатыўных частак складанага сказа, парцэляваных канструкцый, кампанентаў у структуры звышфразавога адзінства і інш. Сказанае вышэй абумоўлівае мэту даследавання ў артыкуле – прааналізаваць сродкі пашырэння і ўскладнення сінтаксічнай структуры канструкцый з эліпісам дзеяслова; выявіць структурна-сістэмныя механізмы функцыянавання канструкцый з эліпісам дзеяслова.

Зрэдку назіраюцца канструкцыі з эліпісам дзеяслова, у склад якіх уваходзяць адасобленыя члены сказа. Гэта абумоўлена сінтаксічнай прыродай адасаблення: яно прадвызначаецца сэнсавай мэтанакіраванасцю выказвання. Для поўнага сказа актуальнымі з’яўляюцца граматычныя ўмовы адасаблення, а для канструкцый з эліпісам дзеяслова – камунікатыўныя і семантычныя. Камунікатыўныя ўмовы адасаблення прадвызначаюць не толькі выдзяленне актуальнага адрэзка інфармацыі, а і проціпастаўленне імпліцытнаму ў выказванні. Эліпіс у сказе фарміруе імпліцытную інфармацыю, якой супрацьпастаўляецца экспліцытная – адасоблены член сказа. З семантычных умоў адасаблення актуальнымі для канструкцый з эліпісам дзеяслова з’яўляецца аслабленая сэнсавая сувязь і пабольшаная сэнсавая нагрузка адпаведных членаў у сказе, дзякуючы дадатковаму паведамленню [Л.І. Бурак]. Названае дадатковае паведамленне з’яўляецца паказчыкам семантыкі ў канструкцыях з эліпісам дзеяслова. Прычым сам працэс рэалізацыі семантыкі ў эліптычнай канструкцыі з’яўляецца складаным і абумоўлены некалькімі прычынамі. Па-першае, гэта семантычная спалучальнасць адасобленага члена і

эліпсаванага дзеяслова: магчымасць або немагчымасць пэўнай лексемы, што ўваходзіць у склад адасаблення, спалучацца з эліпсаваным дзеясловам і прадвызначае выбар дзеяслова з той ці іншай семантыкай. Па-другое, гэта ўзмоцненая сэнсавая нагрузка адасаблення, дзякуючы якой адасабленне становіцца камунікатыўным і сэнсавым цэнтрам сказа і рэалізуе на аснове "адваротнай" валентнасці семантыку эліпсаванага дзеяслова. Сказанае вышэй абумоўлівае мэту даследавання ў дадзеным раздзеле – вызначыць кола адасобленых членаў сказа, якія могуць назірацца ў канструкцыях з эліпісам дзеяслова, прааналізаваць структурную арганізацыю эліптычных канструкцый з адасобленымі членамі, выявіць сінтаксічную сувязь, на аснове якой ажыццяўляецца структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне сінтаксічнай пазіцыі эліпсаванага выказніка і адасобленага члена сказа.

У структуру канструкцый з эліпісам дзеяслова часам уваходзяць адасобленыя азначэнні. Як структурны кампанент, адасобленыя азначэнні ўзаемадзеюць з сінтаксічнай пазіцыяй выказніка, канкрэтызуючы пры гэтым семантыку эліпсаванага дзеяслова. Неабходна выявіць сінтаксічную сувязь, на аснове якой ажыццяўляецца структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне адасобленага азначэння і сінтаксічнай пазіцыі эліпсаванага выказніка, а таксама вызначыць, якія ўмовы адасаблення носяць дамінатны характар пры функцыянаванні канструкцый з эліпісам дзеяслова.

Адасобленае азначэнне ў структуры эліптычнай канструкцыі можа мець разнастайную будову і спосабы выражэння, а таксама займаць розную сінтаксічную пазіцыю. Дамінуючы характар набываюць камунікатыўныя ўмовы адасаблення, калі адасобленае азначэнне знаходзіцца ў *перадпазіцыі*, а гэта дазваляе проціпаставіць выражанае і нявыражанае ў структуры сказа. Камунікатыўнае проціпастаўленне спрыяе структурна-сэнсаваму ўзаемадзеянню, на аснове чаго выразна акрэсліваецца кола лексем, здольных запаўняць сінтаксічную пазіцыю выказніка.

Неабходна адзначыць, што некаторыя эліптычныя канструкцыі маюць неадназначны характар і не могуць свабодна функцыянаваць у мове. Напрыклад структурна-семантычны склад эліптычнай канструкцыі *Мікалай доўга – у бок палаючай вёскі* можа дапускаць ужыванне дзеясловаў са значэннем *ісці, глядзець* і інш. Ужыванне канструкцыі з адасобленым азначэннем вызначае лексіка-семантычную групу дзеясловаў, што могуць замяшчаць сінтаксічную пазіцыю выказніка: *Уражаны пажарам, нерухомы і быццам нежывы, Мікалай доўга – у бок палаючай вёскі* (А. Бачыла). Структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне ажыццяўляецца на аснове паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувязі. Адасобленае азначэнне, размешчанае ў *сярэдзіне сказа*, звычайна ўказвае на статальную лакалізацыю аб'екта: *У хаце ўсе змоўклі. Малыя пахаваліся ў запечак. Бацька сядзеў маркотны. І маці, нерухомая і сцішаная, – каля печы, выціраючы хусткай заплаканыя вочы* (А. Баранавых). Лексічнае напаўненне адасобленых азначэнняў дапускае падстаноўку на месца эліпсаванага выказніка дзеясловаў са значэннем *была, сядзела*, а не са значэннем актыўнага дзеяння тыпу *ўвіхалася* або *гатавала* і

інш. Залежны кампанент *нерухомая і сцішаная* ў выніку адасаблення набывае пабольшаную сэнсавую нагрузку і становіцца дамінуючым у структуры сказа. Падобная з’ява вельмі рэдкая ў беларускай мове і можа сустракацца ў невялікай колькасці сінтаксічных канструкцый, хаця з’яўляецца рэгулярнай і абумоўлена правіламі сінтактыкі.

Неабходна адзначыць, што адасобленыя азначэнні, якія знаходзяцца ў *постпазіцыі* або пасля дапаўнення з аб’ектным значэннем, у большасці выпадкаў прымацоўваюцца пры дапамозе атрыбутыўнай або далучальнай сінтаксічнай сувязі і з эліпсаваным выказнікам не ўзаемадзеінічаюць ні ў структурным плане, не ў сэнсавым: *За вёскай – высозныя таполі, адмытыя, адшараваныя вясной да светла-салатавай сарамлівасці* (Я. Брыль); *Над лесам сёння – ясны блакіт і злёжку папалістыя хмаркі, знарок наскубленыя на ўсё неба* (Я. Брыль); *Кругом – палі, і даволі вялікія* (М. Зарэцкі); *За вёскай – возера, і не малое* (К. Чорны); *Мае ласкава-сумныя радкі, // Народжаныя сумнымі начамі, – у шытак // Спешна, ад рукі. // Сустрэнуца не хутка з чытачамі* (М. Шабовіч); *Сінія вулі – у зеляніне голля, цяжкага ад яблыкаў* (Я. Брыль).

Як паказалі даследаванні, назіраюцца канструкцыі з эліпсісам дзеяслова, дзе адасобленыя азначэнні маюць не толькі фармальную, а і сэнсавую ўзаемаабумоўленасць з сінтаксічнай пазіцыяй эліпсаванага выказніка. Структура адасобленых азначэнняў у эліптычных канструкцыях характарызуецца разнастайнасцю: яны могуць быць адзіночнымі і парнымі. Адзіночныя адасобленыя азначэнні звычайна маюць пры сабе залежнае слова, звычайна гэта дапаўненне з аб’ектным значэннем. Парныя адасобленыя азначэнні звычайна не маюць залежных слоў і звязваюцца паміж сабой пры дапамозе паратаксічных злучнікаў *і (ды)* або бяззлучніковым спосабам.

Сінтаксічная пазіцыя адасобленых азначэнняў самая розная: яны могуць размяшчацца як перад пазіцыяй эліпсаванага выказніка (45%), так і пасля яе (55%). Граматычныя і сэнсавыя ўмовы адасаблення дазваляюць ўзаемадзеінічаць выказніку і залежнаму кампаненту на ўсіх узроўнях.

Структурна-сэнсавая ўзаемаабумоўленасць рэалізуецца толькі на аснове паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувязі, якая, у сваю чаргу, прадвызначае наяўнасць дадткавай мадальнасці і тэмпаральнасці. Дадатковая мадальнасць і тэмпаральнасць, уласцівыя адасобленым членам сказа, маюць індикатыўнае значэнне і існуюць не ізалявана, а ў спалучэнні з мадальнасцю і тэмпаральнасцю ўсяго сказа.

Функцыянаванне падобных канструкцый абумоўлена некалькімі фактарамі. Важным фактарам выступаюць умовы адасаблення. Граматычныя ўмовы адасаблення спрыяюць разгортванню сінтаксічных пазіцый шляхам ускладнення структуры, што дае магчымасць лексемам узаемадзеінічаць паміж сабой на аснове рознай сінтаксічнай сувязі. Праціпастаўленне выражанага і нявыражанага (камунікатыўныя ўмовы адасаблення) прадвызначае дадатковае ўскладненне і ўзмацненне сэнсавай важнасці адасаблення. Сэнсавыя ўмовы адасаблення дазваляюць пераразмяркоўваць семантычныя функцыі

кампанентаў: адасоблены член страчвае якасці дадатковага паведамлення і становіцца сэнсавай дамінантай выказвання.

Літаратура

1. Бурак, Л.І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове / Л.І. Бурак ; навук. рэд. М.А. Жыдовіч. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1975. – 256 с.
2. Вардуль, И.Ф. К вопросу о явлении эллипсиса / И.Ф. Вардуль // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения : докл. на конф. по теорет. проблемам синтаксиса / Акад. наук СССР, Ин-т языкознания ; отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М., 1969. – С. 59–70.
3. Григорьева, В.М. Устойчивые словосочетания и обороты, наиболее употребительные в немецкой научной литературе : учеб.-метод. пособие / В.М. Григорьева ; Каф. иностр. яз. Акад. наук СССР, Секция нем. яз. ; сост.: В.М. Григорьева [и др.]. – М. : [б. и.], 1978. – 162 с.
4. Грудева, Е.В. Избыточность и эллипсис в русском письменном тексте / Е.В. Грудева. – Череповец : Черепов. гос. ун-т, 2007. – 251 с.
5. Исаева, Е. Запрещающие факторы эллипсиса подлежащего во втором компоненте сложносочиненного предложения / Е. Исаева // Сборник научно-методических материалов к лекциям для слушателей ФПК: в помощь преподавателю русского языка как иностранного : в 2 ч. / Ин-т рус. яз. ; редкол.: Ю.А. Бельчиков [и др.]. – М., 1982. – Ч. 2. – С. 257–270.
6. Мунгалова, О.М. Семантико-синтаксические и функциональные особенности номинальных структур в испанском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.05 / О.М. Мунгалова ; Моск. гос. ун-т. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 32 с.
7. Ширяев, Е.Н. Основы системного описания незамещенных синтаксических позиций / Е.Н. Ширяев // Системный анализ значимых единиц русского языка: синтаксические структуры : межвуз. сб. / Краснояр. ун-т ; редкол.: В.А. Белошапкова (науч. ред.) [и др.]. – Красноярск, 1984. – С. 11–21.
8. Corr, A. Ellipsen : Untersuchungen zu Elliptizität und elliptischen Sprachgebrauch / A. Corr. – Saarbrücken : Verl. Dr. Müller, 2008. – 102 S.
9. Dentler, S. Verb und Ellipse im heutigen Deutsch : zum «Fehlen» verhängiger Bestimmungen in Theorie und Praxis / S. Dentler. – Göteborg : Univ., 1990. – 106 S.
- a. Jose, L. Marcher trois heures vs marcher pendant trois heures, peut-on marcher sans ellipse? / L. Jose // Bull. de la Soc. Linguistique de Paris. – 2001. Vol. 96, № 1. – P. 207–226.
10. Kearns, K. Epistemic verbs and zero complementizer / K. Kearns // English Language & Linguistics. – 2007. – Vol. 11, № 3. – P. 475–505.
11. Lehman, H.M. Zero subject relative constructions in American and British English / H.M. Lehman // New frontiers of corpus research / ed. P. Peters. – Amsterdam, 2002. – P. 163–177.
12. McShane, M. Verbal ellipsis in Russian, Polish and Czech / M. McShane // Slavic & East Europ. J. – 2000. – Vol. 44, № 2. – P. 195–233.
13. Merchant, J. Fragments and ellipsis / J. Merchant // Linguistics & Philosophy. – 2004. – Vol. 27, № 6. – P. 661–738.
14. Müller, W. Die real existierenden grammatischen Ellipsen und die Norm: eine Bestandsaufnahme / W. Müller // Sprachwissenschaft. – 1990. – Bd. 15, H. 3/4. – S. 241–366.
15. Panevova, J. Ellipses and zero elements in the structure of the sentence / J. Panevova // Типология. Грамматика. Семантика : [сб. ст.] / Рос. акад. наук ; Ин-т лингвист. исслед. ; ред. Н.А. Козинцева. – СПб., 1998. – С. 67–76.
16. Szkudlarek, E. Kontekstowa elipsa akomodowanych jednostronnie uzupełnień predykatu / E. Szkudlarek // Acta Univ. Lodzensis. Folia Linguistica. – Łódź, 1998. – № 38. – S. 89–96.
17. Uniszewska, A. The nature of linguistic processes determining the applicability of nominalizations applied to strings NP-COP-AP / A. Uniszewska // Glottodidactica. – 2001. – Vol. 29. – P. 139–147.
18. Wilhelm, A. Asyndese, Ellipse und Null: menage a trois? / A. Wilhelm // Beiträge der Europäischen slavistischen Linguistik (POLYSLAV). – München, 1998. – Bd. 1. – S. 187–198.

УРОК ПА ПРАКТЫЦЫ БЕЛАРУСКАГА МАЎЛЕННЯ. СТРУКТУРА ЎРОКА

Урок па практыцы маўлення

Урок з'яўляецца асноўнай арганізацыйнай адзінкай навучальнага працэсу па практыцы маўлення. Для яго характэрна перавага калектыўных форм навучання ў спалучэнні з рознымі індывідуальнымі формамі, накіраванымі на дасягненне пастаўленай мэты навучання.

У метадычнай літаратуры звяртаецца ўвага на два падыходы да класіфікацыі тыпаў урокаў па замежнай мове.

Пры першым падыходзе ў якасці галоўнага крытэрыя для класіфікацыі ўрокаў разглядаецца скіраванасць заняткаў па мове або на фарміраванне маўленчых навыкаў, або на развіццё маўленчых уменняў. У гэтай сувязі вылучаюцца тры тыпу ўрокаў: *першы* – урокі фарміравання маўленчых навыкаў; *другі* – урокі ўдасканалення маўленчых навыкаў; *трэці* – урокі развіцця маўленчых уменняў. У межах кожнага тыпу ўрокаў вылучаюцца розныя віды ў залежнасці: а) ад характару фарміруемых навыкаў (фанетычны, лексічны, граматычны); б) ад формы маўлення (маналагічная, дыялагічная); в) ад характару ўрока (тлумачэнне новага матэрыялу, яго замацаванне, дыскусія, кінаўрок і інш.).

Гэта тыпалогія ўрокаў будзецца на канцэпцыі паэтапнага фарміравання відаў маўленчай дзейнасці як спосабаў авалодання мовай. Прыведзеныя тыпы ўрокаў адначасова з'яўляюцца і этапамі авалодання мовай – ад фарміравання навыкаў да авалодання маўленчымі ўменнямі. Заўважым, аднак, што ў прыведзенай тыпалогіі адсутнічаюць урокі, накіраваныя на авалоданне ведамі, якія з'яўляюцца асновай для фарміруемых навыкаў, а затым і ўменняў.

Другі падыход грунтуецца на відах маўленчай дзейнасці, вызначаных сродкамі той мовы, якая вывучаецца. Наяўнасць двух відаў дзейнасці (пазнавальна-камунікатывнай і ўласна камунікатывнай) дае падставы прыхільнікам гэтага падыходу вылучаць два тыпы ўрокаў: першы – урокі, накіраваныя на авалоданне сродкамі і тэхналогіяй зносін (або маўленнем як спосабам фарміравання і фармулявання думак); другі – урокі развіцця камунікатывнай дзейнасці ў розных відах і формах яе выпажэння.

На ўроках першага тыпу навучэнцы авалодваюць адзінкамі мовы і спосабамі іх ужывання як у навучальных, так і ў натуральных умовах зносін. Змест гэтага тыпу занятку класіфікуецца ў залежнасці ад таго, які бок маўлення фарміруецца (фанетычны, лексічны, граматычны). Урокі другога тыпу скіроўваюцца пераважна на ўжыванне маўленчых сродкаў у розных відах дзейнасці. У гэтай сувязі вылучаюцца ўрокі развіцця вуснага (аўдзіраванне, маўленне) і пісьмовага (чытанне, пісьмо) маўлення, якія спалучаюцца адзін з адным у адпаведнасці з прынцыпам узаемазвязанага навучання відам маўленчай дзейнасці. Гэты падыход да класіфікацыі ўрокаў недастаткова распрацаваны тэарэтычна.

Абагульняючы вопыт выкладання замежных моў, можна, на наш погляд, казаць пра тры тыпы ўрокаў, якія атрымалі папулярнасць у сучаснай лінгваметодыцы.

Першы. Урокі, накіраваныя на авалоданне: а) элементамі сістэмы мовы на фанетычным, лексічным, граматычным узроўнях; вынікам з'яўляецца набыццё ведаў пра сістэму мовы; б) спосабамі выкарыстання набытых ведаў на ўзроўні маўлення (фарміраванне адпаведных навыкаў).

Другі. Урокі, накіраваныя на авалоданне дзейнасцю зносін. Мэта такіх урокаў – развіццё маўленчых уменняў у розных відах дзейнасці на аснове набытых ведаў і сфарміраваных навыкаў. У межах гэтага тыпу вылучаюцца:

1) урокі па авалоданні рэцэптыўнымі відамі маўленчай дзейнасці (урокі аўдытавання, лісты і пісьмовай гаворкі, вусновага і Пісьмовага перакладу з замежнага на родную мову);

2) урокі па авалоданні прадуктыўнымі відамі маўленчай дзейнасці (урокі маўлення, чытання, вуснага і пісьмовага перакладу з роднай мовы на замежную).

Трэці. Камбінаваныя ўрокі. Яны накіраваны на ўзаемазвязанае авалоданне ведамі, навыкамі і ўменнямі ў межах аднаго ўрока. Ва ўмовах філалагічнай ВНУ, дзе прадугледжана спецыялізацыя ў галіне замежнай мовы, падзел на аспекты і камбінаваныя ўрокі вытрымліваецца найбольш паслядоўна. Пры гэтым заняткі па авалоданні рознымі ўзроўнямі сістэмы мовы рэалізуюцца ў вылучэнні не толькі асобных аспектаў (урокі фанетыкі, лексікі, граматыкі), але і асобных дысцыплін (стылістыка, аналіз тэксту, пераклад). У той жа час аспектнае навучанне пры практычнай накіраванасці заняткаў заўсёды мае комплексны характар, паколькі выніковай мэтай навучання з'яўляецца фарміраванне і развіццё маўленчых уменняў у розных відах дзейнасці.

Такім чынам, аспектнае навучанне накіравана на дыферэнцыраванае фарміраванне ведаў і маўленчых навыкаў, якія з'яўляюцца элементам маўленчых уменняў. Сінтэз ведаў і навыкаў, фарміраванне іх узаемадзеяння ў маўленні заўсёды маюць комплексны характар. У такім выпадку комплекснае навучанне і камбінаваны тып урокаў, які рэалізуе такое навучанне, варта разумець як правядзенне заняткаў, накіраваных на фарміраванне моўнай базы, яе замацаванне з дапамогай практыкаванняў і ўжыванне у працэсе маўленчых зносін у межах аднаго ўрока (ці цыклу ўрокаў).

Структура ўрока

Урок як арганізацыйная адзінка навучання ўключае стабільныя і зменныя (варыятыўныя) кампаненты. Да *стабільных* належаць пачатак урока, яго цэнтральная частка і завяршэнне. У межах названых кампанентаў вылучаюцца зменныя, якія залежаць ад мэты заняткаў і этапаў навучання (тлумачэнне новага матэрыялу, выкарыстанне сродкаў нагляднасці, абмеркаванне пройдзенага і інш.).

Пачатак урока. Яго прызначэнне – падрыхтаваць навучэнцаў да заняткаў, сфармуляваць іх мэту, даць устаноўку. Пачаткам урока можа быць прывітанне выкладчыка, запіс на дошцы даты і тэмы заняткаў, абмеркаванне выкананага

задання на дом. Прывітанне выкладчыка часта пераходзіць у гутарку з аўдыторыяй з нагоды якога-небудзь падзеі, надвор'я і г.д. У працэсе гутаркі настаўнік стымулюе навучэнцаў на абмеркаванне прапанаваных ім пытанняў.

Уступная гутарка (уступнае слова, маўленчая зарадка) заклікана стварыць атмасферу маўленчых зносін на ўроку і падрыхтаваць пераход да яго асноўнай часткі, якой можа папярэднічаць праверка хатняга задання (у форме калектыўнага ці індывідуальнага апытання, гутарка з навучэнцамі). Напрыканцы фармулюецца мэта ўрока, даецца ўстаноўка на яго. Усведамленне навучэнцамі мэты ўрока павялічвае матывацыйны бок навучання.

Цэнтральная частка ўрока. Уключае тлумачэнне новага матэрыялу, яго замацаванне у працэсе выканання трэнінгавых практыкаванняў, маўленчую практыку, працу з тэкстам і інш.

Тлумачэнне новага матэрыялу можа мець індуктыўны характар (ад назіранняў над фактамі мовы выкладчык падводзіць навучэнцаў да высновы ў выглядзе правіла, моўнай заканамернасці) і дэдукцыйны характар (спачатку даецца правіла, якое затым падмацоўваецца прыкладамі, што ілюструюць выкарыстанне моўнай з'явы ў маўленні). Яно можа быць практычным (напрыклад, пры азнаямленні з лексіка-граматычным матэрыялам, калі шырока выкарыстоўваюцца сродкі нагляднасці) і тэарэтыка-практычным. На азнаямленне з новым матэрыялам рэкамендуецца адводзіць 10-12 мін., лічачы найбольш важнай наступную трэніроўку з новым матэрыялам. У выніку тлумачэння навучэнцы набываюць веды моўных адзінак і правіл іх ужывання ў маўленні. Пры прэзентацыі новага матэрыялу трэба звяртаць увагу на яго даступнасць усім навучэнцам у групе і ўвесь час кантраляваць яго засваенне.

Прыёмы прэзентацыі новага матэрыялу залежаць ад узросту навучэнцаў і ўзроўню іх моўнай падрыхтоўкі.

Вось некалькі спосабаў прэзентацыі новых лексіка-граматычных структур у гульнявой форме.

1. Выкладчык знаёміць з новай структурай, дэманструючы прадметы або іх значэнне з дапамогай мімікі і жэстаў, малюнкаў на дошцы. Паслядоўнасць прэзентацыі матэрыялу: спачатку навучэнцы назіраюць за дзеяннямі выкладчыка, затым слухаюць, як гучыць мадэль сказа, далей паўтараюць сказ калектыўна і, нарэшце, індывідуальна.

2. Выкладчык выкарыстоўвае для тлумачэння малюнкi, табліцы, схемы з падручніка.

3. Выкладчык выкарыстоўвае кантэкст. У працэсе чытання тэксту ён вылучае новую граматычную з'яву, тлумачыць яе значэнне і ўжыванне ў кантэксце сказа, прыводзіць дадатковыя прыклады ўжывання мадэлі, што дазваляе зрабіць выснову пра яе структуру і значэнне. Калі ў склад мадэлі ўваходзяць незнаёмыя навучэнцам лексічныя адзінкі, то іх значэнне тлумачыцца. Важна, каб мадэль не змяшчала некалькі цяжкасцей адначасова – лексічных, фанетычных і граматычных.

Замацаванне новага матэрыялу – найбольш адказны элемент урока, паколькі ў выніку трэніроўкі фарміруюцца маўленчыя навыкі, якія забяспечваюць беспамылковае ўжыванне засвоеных ведаў у розных сітуацыях зносін.

Для замацавання матэрыялу выкарыстоўваюцца практыкаванні, якія атрымалі назву падрыхтоўчых (трэнінгавых, моўных).

Сістэма падрыхтоўчых практыкаванняў атрымала дэталёвую распрацоўку ў метадычнай літаратуры і звычайна ўключае наступныя практыкаванні.

Імітацыйныя. Выкарыстоўваюцца на ўсіх этапах навучання мове для замацавання лексічных адзінак і граматычных мадэлей і іх аўтаматызацыі ў маўленні, г.зн. для фарміравання фанетычных, лексічных, граматычных навыкаў. Пры выкананні практыкавання навучэнец паўтарае фразу за выкладчыкам (дыктарам). Якасць выканання задання ацэньваецца ў залежнасці ад дакладнасці. Выкананню практыкавання звычайна папярэднічае каманда “Слухайце і паўтарайце”. У той жа час імітацыйныя практыкаванні, нягледзячы на іх папулярнасць, лічацца найменш эфектыўнымі практыкаваннямі трэнінгавага тыпу, паколькі іх выкананне ў значнай меры грунтуецца на механічным паўторы ўзору. Гэтыя практыкаванні, на думку метадыстаў, дрэнна рыхтуюць навучэнцаў да рэальнай маўленчай дзейнасці, у якой, наадварот, значная доля ўвагі паглынаецца выяўленай думкай.

У сувязі з гэтым неаднаразова рабіліся спробы надаць імітацыйным практыкаванням умоўна-камунікатыўны характар, што перакладае іх з разраду трэнінгавых у групу практыкаванняў на свядомы выбар.

Практыкаванні на свядомы выбар. Іх мэта – аўтаматызацыя новага матэрыялу ва ўмовах навучальнай сітуацыі. У параўнанні з практыкаваннямі папярэдняй групы яны, застаючыся трэнінгавымі, ставяць перад навучэнцамі ў працэсе іх выканання маўленчыя і мысленчыя задачы, звязаныя з выбарам формы выказвання ў залежнасці ад зместу задання. Такія практыкаванні шырока выкарыстоўваюцца ў тэстах.

Практыкаванні на падстаноўку. У іх прапануецца зрабіць замену слова ці групы слоў паводле ўзору. У залежнасці ад характару задання гэта можа быць падстаноўка: а) якая не патрабуе змянення формы іншых слоў у фразе; б) звязана са зменай некалькіх слоў; в) з заменай слова падобным (адваротным) па сэнсе.

У такіх практыкаваннях часта замест слова для падстаноўкі даецца малюнак. Яны шырока выкарыстоўваюцца для фарміравання навыкаў і развіцця маўленчых аўтаматызмаў.

Трансфармацыйныя. Ад папярэдніх адрозніваюцца больш складаным характарам трансфармацыі сказа ў адпаведнасці з інструкцыяй. Напрыклад: "Змяніце сцвярджэнне на адмаўленне"; "Перарабіце актыўны зварот у пасіўны"; "Змяніце простую мову ўскоснай".

Практыкаванні на дапаўненне сказаў. Фарміруюць хуткасць рэакцыі на прапанаваныя стымулы і спрыяюць аўтаматызацыі граматычнай формы.

Практыкаванні на пашырэнне сказаў. Пры выкананні практыкавання навучэнцы выкарыстоўваюць дадатковыя словы для ўдакладнення зместу прапанаваных фраз.

Практыкаванні на злучэнне сказаў. Навучэнцам прапануецца аб'яднаць два простыя сказы ў адзін складаны, зрабіўшы неабходныя змены ў структуры сказа.

Практыкаванні на аналогію. Заданне ўключае выказванне ў форме сцвярджальнага сказа і пытанне, якое служыць стымулам для адказу. Пытанне мае падказку з указаннем на слова, якое пажадана выкарыстаць у адказе.

Практыкаванні са стандартнымі фразамі. Заданне ўключае стандартную фразу. Мэта практыкавання – дасягнуць аўтаматызму ва ўжыванні такой фразы ва ўмовах вучэбнай сітуацыі.

Практыкаванні з ключом. Навучэнцам даецца слова (ключ), якое трэба выкарыстаць пры пабудове фразы.

Адказ на пытанні ў адпаведнасці з інструкцыяй. Прапануецца адказаць на пытанні, кіруючыся схемай-падказкай.

Адказы на сустрэчнае пытанне. За сцвярджэннем прыводзіцца пытанне, на якое трэба даць адказ.

Канструяванне сказа з зададзенымі словамі. Навучэнцам даецца заданне скласці сказ з некалькіх прапанаваных слоў. Гэты тып практыкаванняў рэкамендуецца для пісьмовага выканання.

Практыка як этап урока накіравана на тое, каб дасягнуць ужывання засвоенага матэрыялу ў розных сітуацыях зносін. У выніку практыкі навучэнцы авалодваюць маўленчымі ўменнямі, а для іх фарміравання выкарыстоўваюцца практыкаванні, якія атрымалі назву ўмоўна-маўленчых і маўленчых. Адрозненне паміж імі ў тым, што першыя выконваюцца на матэрыяле навучальных сітуацый, а другія мадэлююць сітуацыі рэальных зносін. Пры выкананні практыкаванняў, якія мадэлююць сітуацыі навучальных і рэальных зносін, увага навучэнцаў засяроджана пераважна на змесце выказвання, у той час як афармленне выказвання ў адпаведнасці з нормамі мовы адбываецца ў аўтаматычным рэжыме дзякуючы набытым ведам і сфарміраваным маўленчым навыкам. Недастатковая адпрацаванасць моўнай формы на этапе трэніроўкі выклікае цяжкасці пры пабудове выказвання, запавольвае тэмп маўлення, спрыяе ўзнікненню памылак, што патрабуе карэкцыі навыкаў і ліквідацыі маўленчых цяжкасцей.

Паколькі фарміраванне маўленчых уменняў з'яўляецца асноўнай мэтай заняткаў на этапе практыкі, то ў яе працэсе асноўная ўвага надаецца менавіта выкананню маўленчых практыкаванняў, суадносіны якіх з падрыхтоўчымі практыкаваннямі пры камунікатыўнай скіраванасці заняткаў звычайна складае 4:1.

Да маўленчых практыкаванняў прынята адносіць наступныя.

Рэспансійныя (ад англ. response – адказ, водгук, рэакцыя), да якіх адносяцца апытальна-зваротныя, рэплікавыя і ўмоўная гутарка.

Апытальна-зваротныя. Адзін з найбольш частотных відаў практыкаванняў на этапе практыкі. Пытанні, на якія трэба адказваць навучэнцам, звязаны са зместам прачытанага тэксту або з сітуацыяй зносін, якія абмяркоўваюцца на занятках.

Рэплікавыя. У адрозненне ад папярэдняй групы практыкаванняў уключаюць дыялагічныя адзінствы некалькіх тыпаў: сцвярджэнне-пытанне, сцвярджэнне-сцвярджэнне, сцвярджэнне-адмаўленне.

Умоўная гутарка. Выкладчык фармулюе сцвярджэнне, якое ўключае праграму для магчымага выказвання. Навучэнцы павінны выказаць сваё стаўленне да сцвярджэння. Умоўная гутарка можа перайсці ў натуральную, да чаго трэба заўсёды вярта імкнуцца.

Сітуацыйныя. Адзін з найбольш распаўсюджаных відаў маўленчых практыкаванняў. Навучэнцам прапануецца апісаць сітуацыю. Пры гэтым прапануюцца апорныя словы, даецца ўстаноўка, навучэнцы размяркоўваюцца па ролях. На занятках часцей за ўсё выкарыстоўваюцца прадметныя сітуацыі і сітуацыі адносінаў.

Ролевая гульня. З'яўляецца формай калектыўнай навучальнай дзейнасці на занятках, з дапамогай якой забяспечваюцца фарміраванне і развіццё маўленчых навыкаў і ўменняў ва ўмовах, максімальна блізкіх да ўмоў рэальных зносін. Як від маўленчага практыкавання ролевая гульня шырока выкарыстоўваецца ў межах камунікацыйнага навучання і пры працы па інтэнсіўных метадах. Пры гэтым прадугледжваюцца размеркаванне навучэнцаў па ролях і “гульня” ў камунікацыйную сітуацыю ў адпаведнасці з тэмай гульні і ролямі навучэнцаў. У часавым плане ролевая гульня з'яўляецца адносна цэласным цыклам кіраванага ўзаемадзеяння паміж выкладчыкам і навучэнцамі і складаецца з трох этапаў: падрыхтоўкі гульні, яе правядзення і калектыўнага абмеркавання вынікаў.

Прынята вылучаць *сацыяльна-побытавыя ролевыя гульні* (іх мэта – фарміраванне навыкаў і ўменняў іншамоўных зносін пераважна ў сацыяльна-побытавай сферы, а таксама развіццё ініцыятывы, калектыўнасці і адказнасці як грамадска каштоўных якасцей асобы, удасканаленне культуры паводзін) і *прафесійна-педагагічныя* (мэта – фарміраванне навыкаў і ўменняў прафесійных зносін на замежнай мове). Па сутнасці, прафесійна-педагагічныя ролевыя гульні – гэта разнавіднасць дзелавой гульні, якая з'яўляецца сродкам узнаўлення прадметнага і сацыяльнага зместу будучай прафесійнай дзейнасці спецыяліста.

Рэпрадукцыйныя. Іх выкананне прадугледжвае з боку навучэнцаў прайграванне прачытанага (праслуханага) тэксту ці зрокава-слыхавога рада (пры праглядзе відэастужак, кінастужак).

Пераказ. Шырока выкарыстоўваецца на ўсіх этапах навучання. Можа быць на аснове слыхавога ўспрымання (трэніроўка ў аўдзіраванні і маўленні) і зрокавага ўспрымання (навучанне чытанню і маўленню). Пераказ можа быць кароткім, падрабязным, са зменай сітуацыі, ад асобы аднаго з персанажаў, можа суправаджацца перакладам. Варта вар'іраваць характар пераказу, каб

пазбегнуць аднастайнасці ў працы і завучвання тэксту навучэнцамі. Не варта таксама выкарыстоўваць пераказ як сродак праверкі разумення тэксту. На занятках па практыцы маўлення пераказ – не сродак кантролю разумення тэксту, але спосаб фарміравання ўменняў маўленчых зносін.

Апісальныя (ці дэскрыптыўныя) практыкаванні. Пры выкананні заданняў навучэнцы перадаюць змест зрокавага рада, прадстаўленага на экране або ў выглядзе ілюстрацыі ў кнізе, насценнай табліцы. Выкарыстанне зрокавай апоры пры гэтым спрашчае пабудову ўласнага выказвання, паколькі змест таго, пра што трэба сказаць, зададзены мастацка-выяўленчымі сродкамі і навучэнец можа засяродзіцца на тым, як аформіць сваю думку сродкамі новай для сябе мовы.

Драматызацыя. Спосаб перадачы зместу тэксту ў форме дыялагічнага маўлення. Тэкст прайграецца па ролях, што патрабуе ад навучэнцаў не толькі ведання зместу тэксту, але і ўмення сачыць за рэплікамі партнёра, своєчасова на іх рэагаваць. Распаўсюджаная памылка пры выкананні практыкавання – “нестасоўка” рэплік, працяглыя паўзы пры рэагаванні на рэплікі партнёра.

Дыскусійныя. Прадугледжваюць абмеркаванне якой-небудзь праблемы, падзеі. Тэма для дыскусіі павінна адлюстроўваць інтарэсы навучэнцаў і магчымасці ўдзелу ў абмеркаванні. Выкладчык загадзя вызначае тэму дыскусіі, яе ход, вызначае апорныя словы, вызначае ўдзельнікаў дыскусіі, дапаможныя пытанні, якія могуць суправаджаць абмеркаванне праблемы. Напрыканцы падводзяцца вынікі дыскусіі, ацэньваецца праца яе ўдзельнікаў.

Вуснае апавяданне. Найбольш складаны тып маўленчага практыкавання, які патрабуе ад навучэнцаў разгорнутага выступлення на прапанаваную тэму. Такое выступленне можа быць падрыхтаваным і непадрыхтаваным. У першым выпадку навучэнцам даецца час для падрыхтоўкі з апорай на загадзя складзены план і лексіка-граматычныя адзінкі, якія варта выкарыстоўваць у выказванні.

Вось узоры некаторых заданняў.

Падрыхтуйце выступленне на наступную тэму (можа быць паказаны аб'ём выказвання, лексіка-граматычныя адзінкі, якія варта выкарыстоўваць у выступленні).

Разгарніце прапанаваны тэзіс у звязнае выказванне. Дакажыце правільнасць сваёй пазіцыі.

Ініцыятыўныя. Від маўленчых практыкаванняў, пры выкананні якіх навучэнцы павінны задаць пытанне суразмоўцу, правесці “інтэрв'ю”. Такія практыкаванні часта выконваюцца ў межах розных ролевых гульняў.

Вось узоры такіх заданняў.

1. Праца “па ланцужку”. Першы вучань звяртаецца да іншага ў адпаведнасці з тэмай зносін. Другі навучэнец адказвае і звяртаецца з пытаннем да трэцяга. Кожны наступны з'яўляецца “зв'язном” ланцужка.

2. Праца ў парах. Навучэнцы ў парах задаюць адзін аднаму пытанні і адказваюць на іх. Пераможца вызначаецца па колькасці зададзеных пытанняў і правільнасці адказаў на іх.

Цэнтральная частка ўрока можа быць прысвечана якой-небудзь адной навучальнай задачы ці рашэнню некалькіх задач: трэніроўцы ў дыялагічным (маналагічным) маўленні, працы з тэкстам, гутарцы па пройдзеным матэрыяле, перакладзе. Устаноўка цэнтральнай часткі ўрока толькі на адзін від працы ці наўрад мэтазгодная. Пажадана па магчымасці разнастаіць формы і метады працы ў дасягненні пастаўленай мэты навучання.

Заклучная частка ўрока. Уключае падвядзенне вынікаў урока, кантроль, ацэнку працы, заданне на дом. Для розных узроўняў валодання мовай у межах Дзяржаўнага стандарту распрацаваны тыпавыя тэсты, якія дазваляюць праверыць валоданне сістэмай мовы і маўленчай дзейнасцю ў межах праграмнага матэрыялу.

Г.К. Чахоўскі

СІСТЭМА СРОДКАЎ НАВУЧАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ЯК ЗАМЕЖНАЙ

Сродкі навучання – гэта комплекс навучальных дапаможнікаў і тэхнічных прыстасаванняў, з дапамогай якіх ажыццяўляецца кіраванне дзейнасцю выкладчыка па навучанні мове і дзейнасцю навучэнцаў па авалоданні мовай. Сродкі навучання належаць да базісных катэгорый метадыкі. Яны спрашчаюць працэсы навучання і авалодання мовай і робяць іх больш эфектыўнымі.

У структурным плане прынята вылучаць: сродкі навучання для выкладчыка, для навучэнцаў, а таксама аўдыявізуальныя і тэхнічныя сродкі. Апошнія ў аднолькавай ступені адрасуюцца як выкладчыку, так і навучэнцам.

Сродкі навучання ў сваёй сукупнасці складаюць змест тыпавага навучальнага (вучэбна-метадычнага) комплексу, прызначанага для працы з канкрэтным кантынгентам навучэнцаў ва ўмовах вызначанага профілю навучання. Абавязковымі кампанентамі такога комплексу лічацца падручнік кніга для выкладчыка, аўдыявізуальныя дадаткі ў выглядзе набору грамзапісаў, камп'ютарных праграм, відэастужак. Іншыя кампаненты комплексу закліканы канкрэтызаваць і дапоўніць утрыманне падручніка – асноўнага кампанента комплексу, не выходзячы пры гэтым за межы зафіксаванага ў праграме навучальнага матэрыялу.

Уяўленне пра змест і структуру сістэмы сродкаў навучання дае наступная табліца.

Сродкі навучання беларускай мове

Для выкладчыка	Для навучэнцаў	Аўдыявізуальныя	Тэхнічныя
1. Адукацыйны стандарт 2. Вучэбная праграма 3. Кніга для выкладчыка 4. Даведнікі, навуковая літаратура 5. Метадычная літаратура	1. Падручнік 2. Хрэстаматыя 3. Дапаможнік па развіцці маўлення 4. Зборнік практыкаванняў 5. Даведнікі 6. Слоўнікі	1. Фанаграмы 2. Відэаграмы 3. Відэафанаграмы	1. Гукатэхнічныя- 2. Святлотэхнічныя Гукасвятлотэхнічныя 3. Сродкі камп'ютарнага забеспячэння

Сродкі навучання для выкладчыка

Такія сродкі павінны забяспечыць арганізацыю і паспяховае правядзенне заняткаў па мове, а таксама спрыяць павышэнню прафесійнага ўзроўню выкладчыка.

Адукацыйны стандарт па мове. Гэта дакумент, які з'яўляецца лінгваметадычным апісаннем мэтай і зместу навучання замежнай мове ў межах вызначанага профілю навучання. Стандарт характарызуе структурную арганізацыю такога навучання з вылучэннем моўнага і маўленчага матэрыялу; сфер зносін і камунікатыўных задач, рашэнне якіх дасягаецца сродкамі мовы. Адукацыйны стандарт прадугледжвае, з аднаго боку, стандартызацыю навучання ў межах этапаў і профіляў, а з другога – яго варыятыўнасць, г.зн. магчымасць выбару навучальных матэрыялаў і праграм навучання.

У дачыненні да прадмета "Замежная мова" адукацыйны стандарт – гэта мінімум зместу па дысцыпліне. На аснове адукацыйных стандартаў распрацоўваюцца праграмы навучання, падручнікі і навучальныя дапаможнікі.

Адукацыйны стандарт па замежных мовах змяшчае лінгвадыдактычнае апісанне:

- выніковай мэты навучання;
- зместу навучання (веды, навыкі, уменні, складнікі камунікатыўнай, моўнай, сацыякультурнай, прафесійнай кампетэнцый;
- тэм, сфер, сітуацый зносін, у межах якіх навучэнец павінен умець арыентавацца і рэалізоўваць свае камунікатыўныя намеры;
- узораў тэстаў для вызначэння дасягнутага ўзроўню валодання мовай.

Вучэбная праграма – інструктыўна-метадычны дакумент, які складаецца на аснове адукацыйнага стандарта і ўдакладняе яго змест у дачыненні да пэўных умоў навучання. У праграме даецца пералік ведаў, навыкаў, уменняў, якія павінны быць засвоены за адведзены для заняткаў час, вызначаюцца мэты і задачы навучання. Значнае месца адводзіцца для выкладу навучальнага матэрыялу (лексіка, граматыка, фанетыка, тэмы і сітуацыі зносін), прыводзіцца спіс навучальных дапаможнікаў і літаратуры для чытання, фармулююцца патрабаванні да ўзроўняў валодання мовай. Пры выкладзе лексіка-граматычнага матэрыялу складальнікі праграм прытрымліваюцца або функцыянальна-сэнсавага падыходу (змест выказвання вызначае парадак адбору і прэзентацыі матэрыялу), або структурна-семантычнага падыходу (выклад матэрыялу адпавядае логіцы фармальнай структуры мовы). Першы падыход лічыцца пераважным пры камунікатыўнай скіраванасці навучання.

Кніга для выкладчыка. Уключае метадычныя каментарыі да падручніка ў цэлым і асобных яго кампанентам. Ажыццяўляючы функцыю кіравання дзейнасцю выкладчыка, матэрыялы "Кнігі для выкладчыка" рэкамендуюць прыёмы і формы працы, спосабы арганізацыі педагагічнага працэсу і тым самым спрыяюць павышэнню агульнага ўзроўню выкладання, метадычнага прафесіяналізму педагога.

Пры выбары прыёмаў працы з кнігай выкладчык мае магчымасць творча падыходзіць да рэкамендацый яе аўтараў, кіруючыся пры гэтым агульнымі метадычнымі ўстаноўкамі, на якіх грунтуецца канцэпцыя кнігі.

Метадычная літаратура. Знаёміць выкладчыка з наяўным вопытам навучання мове і тым самым спрыяе павышэнню ўзроўню выкладання. У першую чаргу выкладчык павінен пазнаёміцца з матэрыялам агульных, прыватных і спецыяльных методык, якія дэманструюць як агульныя заканамернасці навучання замежнай мове, так і тлумачаць спецыфічныя асаблівасці авалодання пэўнай мовай у пэўных умовах навучання. Незаменную дапамогу выкладчыку зносяць публікацыі ў часопісах “Роднае слова”, “Беларуская лінгвістыка”. “Веснік БДУ”, у якіх характарызуецца сучасны стан навукі пра мову і яе выкладанне.

Шырокі метадычны кругагляд, валоданне сучаснымі метадычнымі канцэпцыямі дазволіць выкладчыку паспяхова арганізаваць працу навучэнцаў па авалоданні мовай.

Даведнікі і навуковая літаратура. Уключае звесткі пра сам прадмет навучання замежнай мове і сумежных дысцыплінах, якія лічацца для метадыкі базіснымі. Такая літаратура пашырае навуковы кругагляд выкладчыка, дазваляе яму быць у курсе навуковых дасягненняў з розных навуковых сфер ведаў, выкарыстоўваць такія веды на занятках па практыцы маўлення.

Сродкі навучання для навучэнцаў

Падручнік. З’яўляецца асноўным сродкам навучання. Уключае моўны матэрыял, узоры вуснага і пісьмовага маўлення, знаёмства з якімі спрыяе набыццю ведаў і фарміраванню маўленчых навыкаў і ўменняў, якія забяспечваюць магчымасць карыстацца мовай у розных сферах дзейнасці. Пры складанні падручніка аўтары кіруюцца адпаведнымі прынцыпамі, найбольш важнымі з якіх з’яўляюцца: а) неабходнасць і дастатковасць зместу падручніка для дасягнення запланаванай мэты навучання; б) даступнасць прадстаўленага ў падручніку матэрыялу для яго засваення навучэнцамі ў адведзены час.

У змястоўным плане падручнік уключае наступныя кампаненты.

1. *Фанетычны матэрыял.* Знаёміць з гукамі, рытмікай, інтанацыяй з улікам цяжкасцей для іншафонаў. Матэрыял даецца ў выглядзе або ўступна-фанетычнага курса, або суправаджальнага курса. У першым выпадку знаёмства з асноўнымі асаблівасцямі фанетычнай сістэмы праводзіцца ў межах пачатковых урокаў мовы, у другім – на працягу ўсяго курса з паступовым паглыбленнем і пашырэннем матэрыялу.

2. *Лексічны матэрыял.* Прадстаўлены ў падручніку лексічным мінімумам, які ўводзіцца тэматычна з улікам сферы зносін. Вылучаюцца лексічныя адзінкі, прызначаныя для прадуктыўнага і рэцэптыўнага засваення, а сказ разглядаецца ў якасці камунікацыйнай адзінкі семантызацыі лексікі.

3. *Граматычны матэрыял.* У сучасных падручніках прадстаўлены мадэлямі сказаў, маўленчымі ўзорамі і правіламі ўжывання матэрыялу ў маўленні. Граматыка прэзентуецца функцыянальна (змест выказвання вызначае парадак размяшчэння матэрыялу) або фармальна (выклад матэрыялу адпавядае парадку,

прынятаму ў акадэмічных граматыках мовы). Функцыянальны падыход прэзентацыі граматычнага матэрыялу ў выглядзе мадэляў мовы і маўленчых узораў, якія рэалізуюць маўленчыя інтэнцыі, характэрны для большасці падручнікаў камунікатыўнага тыпу.

4. *Сацыякультурны матэрыял*. Уключае звесткі пра краіну, мова якой вывучаецца, у супастаўленні з нацыянальнымі асаблівасцямі роднай мовы і культуры. Матэрыял прадстаўлены сацыякультурнымі адзінкамі мовы, тэкстамі пра знакамітых людзей краіны, музеі, святы, прыроду і экалогію, этыкет і інш.

5. *Тэксты*. Адлюстроўваюць у падручніку розныя сферы зносін: побытавую, навучальна-вытворчую, грамадска-палітычную, мастацкую. У залежнасці ад этапаў і профіляў навучання пераважаюць тэксты з той ці іншай сферы зносін. Для студэнта-філолага гэта пераважна тэксты з мастацкай літаратуры. На пачатковым этапе тэксты адаптуюцца, на прасунутым – даюцца ў арыгінале.

6. *Каментарыі да тэкстаў*. Маюць лексіка-граматычны і краіназнаўчы характар. Могуць прыводзіцца як на роднай, так і на замежнай мове. Важна, каб каментарыі былі па магчымасці сціслымі і мелі практычна значны для авалодання мовай характар.

7. *Практыкаванні*. Прызначаюцца для замацавання, актывізацыі навучальнага матэрыялу і арганізацыі кантролю за якасцю яго засваення. Такія практыкаванні падпадзяляюцца на моўныя, маўленчыя і ўмоўна-маўленчыя. У падручніку практыкавання класіфікуюцца ў залежнасці ад іх прызначэння, характару прадстаўленага ў іх матэрыялу, спосабу выканання.

Прызначэнне	Характар	Спосаб выканання
Трэнерыя/ кантрольныя Аспектныя/комплексныя Рэцэптыўныя/прадуктыўныя	Практыкаванні па маналагічнаму/дыялагічнаму маўленню	Вусныя/пісьмовыя Аднамоўныя/дзвухмоўныя Для выканання ўголас/для выканання сам сабе Вербальныя/зрокава-наглядныя Аўдыторныя/хатнія Індывідуальныя/калектыўныя

8. *Слоўнік*. У структуры падручніка слоўнік прадстаўлены пазаняткавымі спісамі слоў і ў выглядзе дадаткаў да падручніка, часта з указаннем старонкі, дзе слова сустракаецца ўпершыню. Словы, як правіла, даюцца ў кантэксце з вылучэннем розных значэнняў слова.

9. *Нагляднасць*. У падручніках шырока выкарыстоўваюцца мастацка-выяўленчая нагляднасць у выглядзе малюнкаў, рэпрадукцый з твораў жывапісу, фатаграфій, графічная нагляднасць (табліцы, схемы), а таксама розныя спосабы шрыфтовага афармлення тэксту. У падручніках для пачатковых этапаў навучання перавага аддаецца каляровым ілюстрацыям.

У розныя гістарычныя этапы фарміравання і развіцця лінгваметадычнай думкі вырашэнне праблемы падручніка мела сваю спецыфіку. Напрыклад, да дзевятнацатага стагоддзя асноўным аб'ектам навучання замежнай мове быў

моўны матэрыял (друкаваны тэкст). У падручніках існавала выразная градацыя: фанетычны, лексічны і граматычны матэрыял падаваўся ізалявана. Галоўнай спрэчкай метадыстаў з’яўлялася тое, *што* павінна быць першасным: вусная ці пісьмовая мова.

У 1930-ыя гады, дзякуючы працам А.М. Пяшкоўскага, вельмі папулярнымі зрабіліся думкі аб уплыве граматыкі на станаўленне навыкаў пісьма і чытання. Менавіта граматыка становіцца ключавым раздзелам у тагачасных падручніках. Актывізаваліся навыкі самастойнай працы – гэта станоўчы бок. Але элементы моўнай структуры ўсё яшчэ вывучаліся ізалявана, што з’яўляецца выразным недахопам.

У канцы 1940-ых – пачатку 1950-ых гадоў робіцца папулярным метады кампаратыўнага аналізу (супастаўляльныя адносіны роднасных і няроднасных моў). Асноўнымі поглядамі на падручнік былі наступныя:

- 1) падручнік не павінен быць перанасычаным вучэбным матэрыялам;
- 2) настаўнік, які карыстаецца падручнікам, абавязкова павінен ўлічваць узроставыя інтарэсы навучэнцаў.
- 3) узровень падрыхтоўкі павінен фармуляваць навыкі навучэнцаў.

У падручніках пачынаюць з’яўляцца рознаўзроўневыя практыкаванні.

У 1960-ыя гады звяртаецца ўвага на практычную скіраванасць навучальнага працэса. Пачала ўдасканальвацца праблема самастойнай работы навучэнцаў, што паспрыяла распрацоўцы моўных і маўленчых практыкаванняў новага тыпу.

У 1970-ыя гады ў лінгваметодыцы пачынае звяртацца ўвага на вылучэнне ўзаемазвязаных і ўзаемазалежных відаў маўленчай дзейнасці: слуханне, чытанне, маўленне, пісьмо. Увага звяртаецца на сістэмны характар мовы. Узнікае патрэба ў вывучэнні не асобных ізаляваных моўных фактаў, а сістэмы моўных з’яў у цэлым. Мінімальнай адзінкай зносін лічыцца сказ.

У пачатку 1980-ых гадоў пачынае дзейнічаць прынцып свядомага навучання і стварэння іншамоўнага асяроддзя.

У канцы XX – пачатку XXI ст. у метадычных навуковых колах стала папулярнай ідэя авалодання мовай з пазіцый камунікацыйнай лінгвістыкі. Увага аддаецца ролі камунікантаў у працэсе зносін. Адным з ключавых паняццяў становіцца маўленчы акт – адрэзак рэальнага (вербальнага) маўлення. Асноўнай маўленчай адзінкай выступае тэкст. Задача выкладчыка – навучыць практычнаму маўленню, а не проста “моўным правілам”. Асноўныя прынцыпы навучання: *індывідуалізацыя навучання; *маўленчая скіраванасць; *сітуацыйнасць навучання.

Кожны падручнік грунтуецца на адпаведных метадычных асновах: мае стратэгію і генеральны план навучання.

Функцыямі падручніка з’яўляюцца наступныя:

- 1) інфармацыйная: падручнік змяшчае і перадае актуальную для засваення інфармацыю;
- 2) матывацыйная: падручнік стымулюе цікавасць да вывучэння мовы;
- 3) камунікацыйная: падручнік дапамагае вывучыць мову ў рэальных камунікацыйных сітуацыях з улікам мэты зносін;

4) функцыя кантролю: навучанне з'яўляецца паспяховым толькі пры ўмове адэкватнага кантролю над засваеннем вучэбнага матэрыялу.

Матэрыялам падручніка з'яўляюцца ўласна-тэкставая інфармацыя (тэксты, дыялогі, практыкаванні) і падтэкставы матэрыял (малюнкі, схемы, табліцы). Спосабаў падачы гэтага матэрыялу існуе шмат, напрыклад, з дапамогай тэхнічных сродкаў навучання і без іх, таксама матэрыял можа падавацца ў стылістыцы і ў дынаміцы (для сучасных падручнікаў камунікацыйнага тыпу).

Для таго, каб новы матэрыял успрымаўся навучэнцамі з цікавасцю і задавальненнем, настаўніку неабходна з усёй адказнасцю ставіцца да падрыхтоўкі заняткаў, з тым, каб яны былі цікавымі і займальнымі. Гэта могуць быць урокі-экспедыцыі, урокі-канферэнцыі, прагляды фільмаў на беларускай мове і інш. Сучасныя камунікацыйныя падручнікі вылучаюцца падборам практыкаванняў, дзе ўвага звяртаецца і на ўзрост, і на ступень падрыхтоўкі, і на інтарэсы, і на форму работы (калектыўная або індывідуальная) навучэнцаў.

Што да выкладання беларускай мовы як замежнай, то сітуацыя, у якой знаходзіцца метадычная база, выглядае даволі спрэчнай. З аднаго боку, зараз інтэнсіўна ідзе распрацоўка новых матэрыялаў, у друку рэгулярна з'яўляюцца новыя выданні і метадычныя дапаможнікі па беларускай мове як замежнай. І гэта на самой справе проста неабходна, бо рэгулярна ў Рэспубліку Беларусь прыязджаюць студэнты-замежнікі, для прадуктыўнай вучэбнай працы з якімі неабходна распрацаваная навукова-метадычная база. З другога боку, трэба прызнаць той факт, што на сённяшні дзень сістэма падручнікаў па беларускай мове як замежнай патрабуе істотнага ўдасканалення і развіцця. Таму ў працэсе выкладання беларускай мовы як замежнай нам даводзіцца карыстацца падручнікамі, метадычнымі і вучэбнымі дапаможнікамі па выкладанні іншых (рускай, англійскай) моў як замежных. Але гэта нельга ўспрымаць толькі як негатыўную з'яву: на вопыце распрацаваных школ выкладання моў іншаземцам мы можам паспяхова распрацоўваць сваю метадычную базу.

Вельмі ўдалым прыкладам можа паслужыць вучэбна-метадычны дапаможнік «Гаворым па-беларуску», створаны аўтарскім калектывам супрацоўнікаў кафедры сучаснай беларускай мовы філалагічнага факультэта Белдзяржуніверсітэта пад рэдакцыяй Л.І.Сямешкі. Гэты падручнік для замежных навучэнцаў адпавядае ўсім патрабаванням сучаснай лінгваметодыкі. «Дапаможнік прызначаны замежным навучэнцам для развіцця ў іх навыкаў і ўменняў беларускага вуснага маўлення. Разлічаны ён на пачатковы этап навучання, напрыклад, на кароткатэрміновых курсах, у летніх лінгвістычных школах, а таксама для самастойнага засваення беларускай фанетыкі, лексікі, граматыкі, знаёмства з беларускай культурай. Безумоўна, падручнік можа быць выкарыстаны і ў ВНУ пры выкладанні беларускай мовы як замежнай.

Дадзены дапаможнік складаецца з уступнага фанетыка-граматычнага мінімуму і асноўнага лексіка-граматычнага курса, пабудаванага паводле тэматычнага праінцыпу.

Ва ўступным фанетыка-граматычным курсе змяшчаюцца асноўныя гукавыя і інтанацыйныя з'явы, а таксама найбольш важныя граматычныя структуры

сучаснай беларускай мовы, якія неабходны для засваення замежным навучэнцам.

Асноўны курс структураваны лексічнымі тэмамі, якія забяспечваюць карыстанне мовай у розных камунікатыўных сітуацыях. Да ўсяго, ён складаецца з 10 раздзелаў, прысвечаных найбольш важным аспектам культурна-бытавога жыцця, а гэта вельмі важна для вывучэння замежнікамі мовы ў лінгвакультуралагічным аспекце.

Кожны раздзел уключае лексічны, граматычны матэрыял, вучэбна-тэматычныя-апісальныя і дыялагічныя тэксты з сістэмай трэніровачных лексіка-граматычных і маўленчых практыкаванняў, а таксама тэксты этнакультуралагічнага характару, якія падаюць звесткі пра беларускую культуру і народныя традыцыі для індывідуальнага чытання.

Усе раздзелы ў дапаможніку пачынаюцца з лексічнага комплексу, які змяшчае словы, словазлучэнні, выразы па пэўнай тэме, адабраныя з улікам іх практычнай значнасці. Такая структура з'яўляецца вельмі зручнай для тых, хто вывучае замежную мову. Далей на аснове гэтай лексікі ў раздзелах пабудаваны дыялогі, дзе адлюстраваны тыповыя сітуацыі і паказана, якім чынам лексічны матэрыял можа быць выкарыстаны ў камунікатыўнай дзейнасці.

Граматычны матэрыял адпавядае зместу раздзелаў і змяшчае самыя неабходныя і ўжывальныя формы і канструкцыі (мадэлі, узоры і табліцы), што складаюць аснову граматычнай сістэмы беларускай мовы.

Прапанаваная ў дапаможніку сістэма заданняў і практыкаванняў скіравана на фарміраванне і ўдасканаленне навыкаў і ўменняў маналагічнага і дыялагічнага маўлення ў сітуацыйна-абумоўленым кантэксце.

Вялікім «плюсам» дапаможніка можна лічыць і тое, што ўсе каментары і тлумачэнні пададзены на беларускай мове, а ў канцы падручніка прыводзіцца беларуска-рускі-англійскі слоўнік, які налічвае больш за тысячу адзінак актыўнай агульнаўжывальнай лексікі.”

Такім чынам, названы вучэбны дапаможнік з'яўляецца дастаткова поўным і якасным выданнем па вывучэнні беларускай мовы як замежнай на пачатковым этапе.

Варта звярнуць увагу на практыкум па дыкцыі і арфаэпіі Андрэя Каляды «Беларускае літаратурнае вымаўленне». Гэта выданне можа быць цікавым як для выкладчыкаў, так і для студэнтаў, асабліва для тых з іх, якія займаюцца вывучэннем беларускай мовы як замежнай. Вельмі важным з'яўляецца тое, што ўсе звесткі пра асаблівасці беларускага літаратурнага вымаўлення, артыкуляцыю галосных і зычных гукаў беларускай мовы падмацаваны прыкладамі вымаўлення кожнага гук асобна і спалучэнняў яго з іншымі гукімі (да друкаванага выдання прыкладаецца кампакт-дыск з запісамі ўзорнага беларускага літаратурнага вымаўлення). Дзякуючы гэтаму, студэнты-замежнікі могуць слухаць нарматыўнае беларускае вымаўленне, што дапаможа ім у вывучэнні беларускай фанетыкі і арфаэпіі. Для адпрацоўкі дыкцыйнай выразнасці і практычнага засваення нормаў беларускага літаратурнага вымаўлення ў дапаможніку змешчаны прыказкі, прымаўкі, чыстагаворкі,

скарагаворкі, асобныя строфы з вершаў беларускіх паэтаў. Гэты дапаможнік будзе карысным і ва ўмовах дыстанцыйнага навучання, калі ў навучэнцаў не будзе магчымасці займацца з выкладчыкам: ён вельмі прыдатны для самастойнай працы.

10. *Слоўнікі*. Належаць да вядучых сродкаў авалодання іншамоўнай лексікай. Замежным навучэнцам неабходна азнаёміцца са слоўнікамі трох тыпаў: дзвюхмоўнымі, аднамоўнымі (тлумачальнымі) і спецыяльнымі.

Аўдыявізуальныя сродкі навучання (АВСН)

Сістэма АВСН. Пад аўдыявізуальнымі сродкамі навучання маюцца на ўвазе дапаможнікі, разлічаныя на зрокавае, слыхавое або зрокава-слыхавое ўспрыманне змешчанай у іх інфармацыі. З улікам каналаў паступлення інфармацыі АВСН прынята падзяляць на слыхавыя (фанаграмы), зрокавыя (відэаграмы), зрокава-слыхавыя (відэафанаграмы).

Пералічаныя сродкі навучання могуць быць навучальнымі, г.зн. уключаць метадычна апрацаваны матэрыял, прызначаны для авалодання мовай (навучальныя дыястужкі, кінастужкі, праграмы для працы з камп'ютарам і інш.), і невучэбнымі – выкарыстоўваюцца ў якасці навучальных матэрыялаў, але першапачаткова такімі не якія з'яўляюцца. На занятках выкарыстоўваюцца таксама натуральныя сродкі масавай інфармацыі, якія ўключаюцца ў навучальны працэс (напрыклад, тэлевізійныя перадачы).

АВСН з'яўляюцца эфектыўнай крыніцай павышэння якасці навучання дзякуючы яркасці, выразнасці і інфармацыйнай насычанасці, дапамагаюць узнаўляць сітуацыі зносін і знаёмяць з краінай, мова якой вывучаецца. Пры гэтым на занятках паспяхова рэалізуюцца дыдактычныя прынцыпы нагляднасці, магчымасці індывідуалізацыі навучання і адначасова масавасці навучэнцаў. Павялічваецца матывацыйны бок навучання, а сістэматычнае ўжыванне АВСН дазваляе дапоўніць адсутнасць моўнага асяроддзя на ўсіх этапах заняткаў.

Фанаграмы	Відэаграмы	Відэафанаграмы
Грамзапіс Магнітазапіс Радыеперадачы	Натуральныя: прадметы, дзеянні Мастацка-выяўленчыя: вучэбныя малюнкi, рэпрадукцыі, слайды, дыяфільмы, фота, геаграфічныя карты Графічныя: табліцы, схемы	Кінафільмы Відэафільмы Тэлеперадачы Камп'ютарныя праграмы

Тэхнічныя сродкі навучання (ТСН)

Тэхнічныя сродкі навучання – гэта апаратура і тэхнічныя прылады, якія выкарыстоўваюцца ў навучальным працэсе для перадачы і захавання навучальнай інфармацыі, кантролю за ходам яе засваення, фарміраваннем ведаў, маўленчых навыкаў і ўменняў. Калі сістэма АВСН індывідуальная, г.зн. прызначана для працы з пэўным навучальным комплексам, і разлічана на вызначаны кантынгент навучэнцаў, то сістэма ТСН у значнай меры ўніверсальная і прыдатная для ўжывання пры розных формах і відах навучання.

Спецыфіка ТСН – у іх здольнасці абслугоўваць такія формы навучання і кантролю, якія немагчыма ажыццяўляць без спецыяльнай апаратуры.

Сучасны этап развіцця тэхнікі характарызуецца пераходам да стварэння шматфункцыянальных навучальных комплексаў і аўтаматызаваных сістэм на базе ЭВМ. Такія комплексы і сістэмы валодаюць універсальнымі дыдактычнымі магчымасцямі; яны дазваляюць весці навучанне ў дыялогавым рэжыме з улікам індывідуальных магчымасцей навучэнцаў, забяспечваюць дыстанцыйнае навучанне з выкарыстаннем сучасных тэхналогій.

Гукатэхнічныя	Святлотэхнічныя	Гукасвятлотэхнічныя	Сродкі праграмаванага навучання
Магнітафон Касетны плеер (Walkman) Радыёпрыёмнік Прайгравальнік грамплацінак, кампакт-дыскаў (CD/DVD-ROM) Магнітола Мабільны тэлефон Дыктафон	Дыяпраектар Фільмаскоп Эпіпраектар Фотаапарат Лічбавая камера Кадаскоп Партатыўны сканер	Кінапраектар Хатні кінатэатр Відэамагнітафон Відэакамера Тэлевізар Электронны перакладчык	Камп'ютар i-pad Планшэт

Магнітафон. Прызначаецца для запісу і прайгравання гуку. Існуюць дзве групы: а) стацыянарныя (усталяваныя ў студыях гукзапісу і лінгафонных кабінетах) і б) пераносныя. Канструкцыя дазваляе навучэнцу праслухаць узорны тэкст, запісаць свой голас на стужку, параўнаць запіс з узорам, скарачаць свай адказ. З'яўляецца неамяшчальным сродкам навучання пры пастаўцы і карэкцыі вымаўлення, фарміраванні маўленчых навыкаў, развіцці ўменняў аўдыравання і маўлення. Аптимальныя ўмовы для працы з магнітафонам ствараюцца на занятках у спецыяльна абсталяваных аўдыторыях пры выкананні заданняў у выглядзе лабараторных прац.

Фільмаскоп. Апарат аптычнай праекцыі. Прызначаны для прагляду дыястужак і слайдаў.

Эпіпраектар. Святлотэхнічны сродак, апарат статычнай праекцыі. Прызначаны для дэманстрацыі на экране непразрыстых аб'ектаў – тэкстаў, ілюстрацый, фатаграфій і інш.

Кадаскоп. Святлотэхнічны сродак, апарат статычнай праекцыі. Прызначаны для дэманстрацыі на экране празрыстых аб'ектаў – малюнкаў, выкананых на спецыяльнай стужцы. Такія аб'екты могуць стварацца непасрэдна на занятках і дэманстраваць развіццё адпаведнай моўнай з'явы.

Кампакт-дыск. Электронны носьбіт аўдыя-, відэа-, тэкставай, графічнай інфармацыі, якая прайграецца з дапамогай спецыяльных прылад (лазерны прайгравальнік, персанальны камп'ютар і інш.). Мае перавагі перад

традыцыйнымі аўдыя- і відэазапісамі дзякуючы больш якаснаму прайграванню гуку і малюнкаў, лёгкасці пошуку інфармацыі на дыску, магчымасці яе перадачы на іншыя крыніцы.

Кінапраектар. Сродак аптычнай праекцыі. Прызначаны для дэманстрацыі кінастужак. На занятках па мове паступова саступае сваё месца відэамагнітафону і камп'ютару.

Відэамагнітафон. Сродак аптычнай праекцыі для запісу тэлевізійных перадач і дэманстрацыі відэастужак.

Камп'ютар. Тэхнічны сродак, прызначаны для індывідуальнага выкарыстання з мэтай апрацоўкі інфармацыі шляхам выканання зададзеных праграмай паслядоўных аперацый. На занятках па мове навучальныя праграмы, запісаныя на электронныя носьбіты, прызначаюцца: а) для прэзентацыі і актывізацыі лексіка-граматычнага матэрыялу; б) для навучання відам маўленчай дзейнасці; в) для знаёмства з краінай, мова якой вывучаецца; г) для кантролю і карэкцыі ўзроўняў валодання мовай.

У апошнія гады такія праграмы сталі мультымедычнымі, г.зн. яны сінтэзуюць гукавое суправаджэнне, відэамалюнак і тэксты, што дазваляе актыўна выкарыстоўваць усе віды нагляднасці ў межах адной праграмы. Для працы з камп'ютарам прызначаюцца таксама спецыяльныя камп'ютарныя навучальныя курсы, арыентаваныя на магчымасці дыстанцыйнага навучання. Такія курсы атрымалі папулярнасць са з'яўленнем інтэрнэт-камунікацыі. Першапачаткова яны разглядаліся ў якасці дапаможнага матэрыялу, які дапаўняе традыцыйныя тэкставыя падручнікі. Пры гэтым яны нярэдка ўяўлялі сабой перанос матэрыялаў падручніка на новыя камп'ютарныя носьбіты з дадатковымі матэрыяламі. Сёння пашырэнне мультымедычных сеткавых тэхналогій прыводзіць да якаснай змены структуры і зместу такіх вучэбных курсаў.

С.М. Якуба

МАРФЕМНЫ І СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ РАЗБОРЫ ПРЫ НАВУЧАННІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ВА ЎСТАНОВАХ АГУЛЬнай СЯРЭДняй АДУКАЦЫі

У аснову засваення адзінак марфемікі і словаўтварэння пакладзена інтэлектуальная дзейнасць школьнікаў. Параўноўваючы і супастаўляючы моўныя з'явы, класіфікуючы іх паводле асноўных прымет, вучні асэнсоўваюць сістэматычныя сувязі паміж моўнымі адзінкамі.

Моўны разбор (марфемны ці словаўтваральны) не з'яўляецца самамэтай у навучанні. Адпаведныя словаўтваральныя ўменні – база для вырашэння лексічных, арфаграфічных, марфалагічных, камунікатыўных і развіццёвых задач.

Падчас вывучэння марфемікі і словаўтварэння школьнікі знаёмяцца з двума відамі разбору – разборам слова па саставе і словаўтваральным разборам. Гэтыя віды аналізу хоць і адрозніваюцца мэтай і задачамі правядзення (разбор слова па саставе прадугледжвае падзел слова на марфемы, а словаўтваральны разбор – вызначэнне, ад якога слова і якім спосабам утворана дадзенае), знаходзяцца ў

непарыўнай сувязі: з аднаго боку, словаўтваральны разбор немагчымы без марфемнага, які з’яўляецца як бы першай прыступкай пры словаўтваральным, а, з другога боку, вынікі разбору слова па саставе павінны пацвярджацца вынікамі словаўтваральнага аналізу.

Такім чынам, пры навучанні марфемнаму і словаўтваральнаму аналізу на практыцы рэалізуюцца такія спецыфічныя прынцыпы навучання словаўтварэнню, як дыяхранічны, структурна-словаўтваральны і матывацыйны. Так, напрыклад, паводле дыяхранічнага прынцыпу, пры выпрацоўцы ўмення праводзіць марфемны і словаўтваральны разборы неабходна разглядаць слова з улікам сувязей і адносін, якія існуюць у сучаснай беларускай мове.

У практыцы правядзення разбору слова па саставе існуе два падыходы. Калі за аснову бярэцца першы, то разбор слова па саставе пачынаецца з асновы і канчатка, а потым шляхам падбору аднакаранёвых слоў вылучаецца карань. Аднак такі падыход прыводзіць да механічнага выдзялення ў слове службовых марфем, зацягнення межаў значымых частак слова і параўнання ў плане супастаўлення толькі аднаструктурных слоў, што супярэчыць сцвярджэнню вучоных пра супастаўленне слова, узятага для аналізу, з радам аднаструктурных і радам аднакаранёвых слоў.

Другі падыход, распаўсюджаны ў школьнай практыцы навучання мове і заснаваны на прыёме двайнога супастаўлення, найбольш эфектыўны, таму што дазваляе разглядаць словы ў іх супастаўленні з роднаснымі і аднаструктурнымі словамі аднаго і таго тыпу. Так, супастаўленне слова *замежны* з роднаснымі яму словамі *мяжа*, *бязмежны*, *межаваць*, *узмежак* дазваляе выдзеліць карань - *меж-*(-*мяж-*), а супастаўленне слова *замежны* з двума радамі аднаструктурных слоў *замежны*, *зарэчны*, *залужжа*; *замежны*, *прыдарожны*, *міжгародны* – садзейнічае ў першым выпадку выдзяленню прыстаўкі *за-*, а ў другім – суфікса -*н-*. Калі слова зменнае, то супастаўленню аднакаранёвых і аднаструктурных слоў папярэднічае супастаўленне яго граматычных форм: *замежн-ы* (*пасажыр*), *замежн-ага* (*пасажыра*), *замежн-аму* (*пасажыру*), *замежн-ага* (*пасажыра*), *замежн-ым* (*пасажырам*), пры *замежн-ым* (*пасажыру*).

Методыка марфемнага разбору дастаткова распрацаваная (гл. працы Л.М. Шакуна, В.А. Ляшчынскай, С.Я. Кечык, В.І. Рагаўцова, В.Д. Старычонка і інш.). Аднак настаўніку варта засяродзіцца на найбольш важных аспектах навучання гэтаму тыпу разбору:

- пастаянна звяртаць увагу на семантыку лексічных адзінак і ўлічваць змяненне значэння слова ў працэсе гістарычнага развіцця мовы;
- высвятляць значэнне кожнай марфемы, з якіх складаецца слова, узятае для аналізу;
- падаваць вучэбны матэрыял так, каб школьнікі засвойвалі не асобныя словаўтваральныя адзінкі, а цэласную сістэму словаўтварэння;
- прывучаць не да механічнага, а свядомага, асэнсаванага вылучэння значымых частак у слове;
- паказваць школьнікам залежнасць вызначэння марфемнай будовы слова ад сфарміраваных уменняў і навыкаў па марфалогіі, лексіцы, фанетыцы;

– пачынаць знаёмства з марфемнай будовай на прыкладах слоў з выразнай структурай, паступова ўводзячы шматмарфемныя словы, а таксама лексічныя адзінкі, у якіх адбыліся розныя марфаналагічныя змены.

Падчас навучання марфемнаму разбору настаўнік папярэджвае памылкі, якія могуць дапусціць вучні пры вызначэнні марфемнай будовы слова. Пры разборы слова па саставе звяртаецца ўвага на цяжкасці ў вызначэнні канчатка, звязаныя з:

а) разыходжаннем паміж літарным і гукавым складам слова. Напрыклад, у словах тыпу *сустракаю, вывучаю* канчаток –у: *сустракай-у, вывучай-у*.

б) памылковым вызначэннем канчаткаў у нязменных словах тыпу *кенгур-у, дэп-о, рады-ё* (правільна: *кенгуру, дэпо, радыё*); *весел-а, чыст-а, пранікнён-а* (правільна: *веселâ, чыстâ, пранікнёнâ*); *празы-ўшы, гледз-ячы, бег-чы, плава-ць, іс-ці* (правільна:); *празыўшы, гледзячы, бегчы, плаваць, ісці*.

в) размяшчэннем канчатка ў сярэдзіне слова або наяўнасцю некалькіх канчаткаў: *раскрыч-у-ся, к-аго-небудзь, пяцц-ю-дзесяцц-ю*;

г) неадрозненнем нулявога канчатка ад матэрыяльна выражанага: *ручай □, муравей-□, іней-□*, але *сан-ей, мыш-эй, вуш-эй*.

Асаблівая ўвага звяртаецца на цяжкасці, звязаныя з марфаналагічнымі зменамі ў аснове: *бяроз-к-а -- бяроз-ц-ы, сняж-ок-□ -- сняж-к-у, белару[с-к]-і* ад *беларус + ск + і, вест-ач-к-а* ад *вестка + к + а, доўг-а-шэрс-н-ы* ад *доўг + а + шэрс + н + ы*.

Выклікае цяжкасці і разбор па саставе зваротных дзеясловаў. У прыватнасці, варта засяродзіцца на аналізе асноў, у склад якіх уваходзяць постфіксы – *ца і – цца*: *хвалюецца – хвалюй-э-цца, радуецца – радуй-у-ца, смяецца – смяя-ц-ца*.

Для разбору слова па саставе мэтазгодна прапанаваць выразна падзельныя на марфемы лексічныя адзінкі, якія адносяцца да безэквівалентнай лексікі (*аздоба, надворак, драпік, зазімак, дробязь, кравец, ветразь, немаўля, прыгуменне, поплаў, дарадца, кнігарня* і інш.), а таксама словы, што маюць амонімы ў рускай мове (*краска — бел. кветка і краска — рус. фарба, студзень — бел. назва месяца і студзень — рус. назва стравы* і інш.), што будзе садзейнічаць развіццю лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі вучняў.

У адрозненне ад марфемнага **словаўтваральны разбор** мае справу з сінхроннай этымалогіяй слова. Прыступаючы да навучання школьнікаў словаўтваральнаму разбору, настаўніку трэба мець на ўвазе, што фарміраванне гэтага ўмення патрабуе мэтанакіраванай, карпатлівай і настойлівай працы, якая павінна праводзіцца пры вывучэнні ўсіх раздзелаў і тэм курса роднай мовы. Усведамленне вучнямі словаўтваральнага разбору магчыма толькі пры высокай арганізацыі іх прадметнай і разумовай дзейнасці: уменні назіраць за будовай слова, супастаўляць, параўноўваць, аналізаваць яго структуру. Для таго каб вучні змаглі ўсвядоміць заканамернасці ўтварэння слоў, трэба дапамагчы ім асэнсаваць, што пры словаўтваральным разборы яны маюць справу з вытворнымі словамі, якія ўтварыліся на базе іншых па словаўтваральных мадэлях, характэрных для сучаснай беларускай мовы (*бярэз-нік ← бяроза, асін-*

нік ← асіна; *высушыць* ← *сушыць*, *выказаць* ← *казаць*; уз + лес + ак ← *узлесак*, уз + гор + ак ← *гара*). Пры разборы слова па саставе маем справу са словамі і іх формамі, а прадметам словаўтваральнага аналізу з’яўляецца толькі вытворнае слова.

Варта, каб пры навучанні словаўтваральнаму разбору школьнікі не проста аналізавалі словы, а назіралі, як яны “жывуць” у тэксце, падбіралі да прапанаваных аднакаранёвыя і аднаструктурныя, запісвалі словаўтваральныя ланцужкі, канструявалі словы пэўнай словаўтваральнай будовы, вучыліся ўжываць іх ва ўласных выказваннях і маглі выпраўляць словаўтваральныя памылкі ў працах аднакласнікаў.

Асноўныя паняцці, якімі вучань аперыруе пры словаўтваральным разборы – гэта *ўтваральная аснова*, *вытворнае слова*, *словаўтваральны сродак* (найчасцей суфікс і прыстаўка) і *спосаб словаўтварэння*.

Пытаннем навучання словаўтваральнаму аналізу ў школе прысвечана нямала даследаванняў (гл. працы Л.М. Шакуна, В.А. Ляшчынскай, У.Ц. Піскуна, В.В. Шура, В.Д. Старычонка, П.У. Сцяцко і інш.). Нагадаем асноўныя моманты, на якія варта звярнуць увагу пры арганізацыі навучання:

- пры словаўтваральным разборы вытворнае слова аналізуецца толькі ў пачатковай форме;

- словы тыпу *ноч*, *луг*, *гай* і іншыя невытворныя знаходзяцца па-за межамі словаўтваральнага разбору, таму што ён мае справу з вытворнымі адзінкамі;

- пры вызначэнні ўтваральнай асновы ўвага скіроўваецца на значэнне ўзятай для аналізу лексічнай адзінкі, асабліва пры разборы слоў аднолькавай марфемнай будовы: *лётчыца* ← *лётчык* ← *лётаць*;

- пры словаўтваральным разборы шукаюць не карань слова, не яго аснову, а ўтваральную аснову (словаўтваральную базу). Яе вызначаюць у тым слове, ад якога ўтварылася ўзятае для аналізу: *арэш-ак* ← *арэх*-□, *за-сушыць* ← *сушыць*);

- паслядоўнасць утварэння аднакаранёвых слоў вызначаецца шляхам паступовага “распранання” вытворнага слова: *вадзяністасць* ← *вадзяністы* ← *вадзяны* ← *вада*);

- пры словаўтваральным разборы ўлічваецца, што ва ўтваральнай аснове могуць адбывацца розныя змены : *птуш-ын-ы* ← *птушК(а)*, *чарніЧ-н-ы* ← *чарніцы*, *мінскі* ← *МінСК* + *ск*.

Школьнай праграмай не прадугледжана засваенне ведаў пра этымалагічны разбор і фарміраванне адпаведных лінгвістычных уменняў. Аднак трэба ўлічваць, што ў слоўнікавым складзе беларускай мовы пададзена дастаткова вялікая колькасць лексічных адзінак, якія для многіх вучняў падаюцца падзельнымі на марфемы. Так, некаторыя спрабуюць вызначаць прыстаўку ў словах *беларус*-□□ (*гіст. бел-а-рус*- □□), *перамог*-а (*гіст. пера-мог*-а), *асвета* (*гіст. а-свет*-а), *сшытак* -□□ (*гіст. с-шы-т-ак*-□) і іншых. Гэта недапушчальныя выпадкі змешвання фактаў сучаснай беларускай мовы з фактамі гісторыі мовы, таму падзел на марфемы асновы такіх слоў з сучаснага пункту гледжання немагчымы. Аднак гэта не значыць, што школьнікі не павінны звяртацца да гісторыі паходжання слоў. Якраз экскурсы ў гісторыю

развіцця той ці іншай моўнай адзінкі выходзяць у вучняў увагу да роднага слова, выклікаюць цікавасць да працэсу станаўлення і развіцця лексічных адзінак, садзейнічаюць паглыбленню ведаў пра лексічнае багацце беларускай мовы, дапамагаюць лепш пазнаць мінулае нашага народа.

Этымалагічны аналіз мэтазгодна праводзіць на простых прыкладах слоў, якія маюць празрыстую ўнутраную форму, не зацмненую рознымі фанетычнымі зменамі.

Для вучняў будзе цікава даведацца пра роднаснасць слоў *грамадзянін і грамада, гаршчок і гарэць, гасцінец і гасці, вока і акно, вецер і вець, тыдзень і той дзень, абаранак і абварыць, сведка і ведаць, лесвіца і лезці* і інш., пазнаёміцца з адметнасцю ўтварэння беларускіх антрапанімічных і тапанімічных назваў. Так, выклікае цікаваць тлумачэнне значэнняў утваральных асноў для такіх прозвішчаў, як *Гайдучонак (гайдук -- пешы, лёгка ўзброены салдат, слуга ў вяльмож для парадных выездаў), Шкрэдава (шкрэда -- задзіра, упарты чалавек; малы, нізкарослы); Дзядзюля* – (памянш. ад дзядзя), *Пазняк* – (позняе дзіця); этымалогія назваў населеных пунктаў: *Мазурычына* (мазур – прадстаўнік этнічнай групы на тэрыторыі Польшчы), *Рудзенск* – (руда – на тэрыторыі Беларусі здабывалі жалезную балотную руду), *Блонь* (блонь – заліўны луг), *Лядзец* (ляда – ачышчаны ад лесу надзел зямлі) і інш.

Улічваючы практычнае прызначэнне этымалагічнай працы і ўзроставыя асаблівасці вучняў, настаўнік павіненн даваць вучням кароткія, даступныя лінгвістычныя даведкі, не дапускаючы імправізаванага этымалагізіравання з боку вучняў і не заглыбляючыся ў гісторыка-этымалагічныя росшукі.

Такім чынам, разбор слова па саставе і словаўтваральны разбор павінны займаць належнае месца ў сістэме падрыхтоўкі вучняў устаноў сярэдняй адукацыі, што дапаможа асэнсаваць мову як суладную сістэму, выпрацаваць звычку абапірацца на марфемны і словаўтваральны аналіз пры рашэнні арфаграфічных, лексічных, граматычных і маўленчых задач, будзе стымуляваць разумовую дзейнасць вучняў, рыхтаваць да параўнанняў і абагульненняў.

Навуковае выданне

**ПРАЦЫ КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

Выпуск 10

Да 90-годдзя Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

У аўтарскай рэдакцыі

Адказны за выпуск *А. А. Радзевіч*

Падпісана да друку 20.10.2011. Фармат 60×84/16.

Папера афсетная. Рызаграфія.

Ум. друк. арк.6,51. Ул.-выд. арк. 8,79. Тыраж 50 экз. Заказ 109.

Выдавец і паліграфічнае выкананне

дзяржаўная ўстанова адукацыі

«Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы».

ЛВ № 02330/0548535 ад 16.06.2009.

Вул. Маскоўская, 15, 220007, г. Мінск.

